

821
80-14

Олимжон Давлатов

МАЪНОЛАР ХАЗИНАСИ

Иккинчи китоб

Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар

821
Q-14

Олимжон Давлатов

МАЪНОЛАР ХАЗИНАСИ

Алишер Навоий
ғазалларига шарҳлар

Иккинчи китоб

“TAMADDUN”
Тошкент
2021

-1980-

ниб,
иб.

с

ниб.

мор,
иб.

б.

б.

иб.

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA HAYSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAYLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

УЎК 821.512.133.06(091)

КБК 83. 3(5ў)

Д 14

Давлатов, Олимжон.

Алишер Навоий «Маънолар хазинаси» [Магн] Ж. 2: асар /
О. Давлатов. – Тошкент: «Tataddun», 2021. - 360 б.

УЎК 821.512.133.06(091)

Масъул муҳаррир:

Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ,

филология фанлари доктори, профессор,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси

Тақризчилар:

Боқижон ТҲҲЛИЕВ,

филология фанлари доктори, профессор

Дилнавоз ЮСУПОВА,

филология фанлари доктори, доцент

Ушбу китобдан буюк шоир ва мутафаккир, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Ҳазрат Алишер Навоийнинг "Ғаройиб ус-сиғар" девонидаги ғазалларига ёзилган шарҳлар ўрин олган. Ҳар бир ғазал лугат, насрий баён ҳамда шарҳ ва изоҳлар билан келтирилган. Умид қиламизки, Ҳазрат Навоийнинг сирру си-ноатга тўла бадиият оламига ошно этувчи ушбу шарҳлар ёш авлоднинг китобхонлик маданиятини юксалтириб, ватанпар-варлик ва миллатсеварлик руҳида камол топишига ижобий таъсир кўрсатади.

ISBN 978-9943-5120-7-8

© Олимжон Давлатов, 2021

© "Tataddun" nashriyati, 2021

“ЁР ИЛА ХҲЙ АЙЛАГАН КҲНГЛУМ ЭРУР УЛ НАВЪ ҚУШ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 56-ғазал

Сўзи ҳажринг ичра ҳар дам заъфлиғ жисмим ёниб,
Ўтқа тушган қил масаллиқ ўртанурмен тўлғаниб.

Очқил ўтлуғ оразинг, эй шамъким, парвонадек
Ўртанай бошинг уза бир неча қатла айланиб.

Солғасен оламға ўт, гар гул совуғи тобидин
Ғунчадек гулшанға чиқсанг хулаларға чирманиб.

Бийм эрурким, офаринишдин чиқарғайсен димор,
Базмдин усрук чиқиб, майдонға чопсанг отланиб.

Ёр ила хўй айлаган кўнглум эрур ул навъ қуш,
Қим кишидин айрила олмас кичикдин ўрганиб.

Молдин умрунға осойиш агар етмас не суд,
Нух умрин ҳосил этсанг, ганжи Қорун қозғаниб.

Қабрим узра қўйғасиз тошеки, заъф айёмида
Ул пари қўйида ётмишмен бошимға ястаниб.

Эй Навоий, тушта гар кўрмак ани мумкин эса,
Барча гар худ сўнгги уйқудур, нетарсен уйғаниб.

ЛУҒАТ

Сўз – оташ, ҳарорат
Масаллиқ – каби, сингари
Ораз – чехра, юз
Қатла – маротаба
Тоб – шиддат
Ҳулла – кийим
Бийм – қўрқув.
Офариниш – олам
Диморини чиқариш – жонини олиш, қийнаб ҳалок қилиш
Усрук – маст
Хўй айламоқ – одатланмоқ
Осойиш – хотиржамлик
Суд – фойда
Ганж – хазина
Заъф – беморлик
Худ – ўзи

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Ҳажринг оташидан бемор жисмим ўтга тушган қил каби тўлғониб ҳар дам ёнмоқда.
- Эй ёр, шамдек ўтли чехрангни очгил, токим пар-

вона каби бошинг узра бир неча марта айланиб, ўр-
тана-ўртана жонимни фидо этайин.

- Агар баҳордаги совуқ ҳаво шиддатидан нафис кийимларга ғунчадек чирманиб, гулшан сайрига чиқсанг, аминманки, оламга ўт қўясан.
- Базмдан мастона чиқиб, майдонга отланиб чопсанг, бутун борлиқни қийнаб жонини оласан, деб қўрқаман.
- Ёрга ўрганиб қолган кўнглим полпонлигидан эгасига ўрганиб қолган кушдек ундан ажрала олмайди.
- Модомики, бойлигинг ҳаётингга осудалик беролмас экан, Қорун хазинасидай бойлик билан Нухдек минг йил умр кўрганингдан не наф?!
- Мабодо ўлиб қолсам, беморлик давримда паризодим кўйида бошим тагига қўйиб ётганим тошни қабрим узра ўрнатинг.
- Эй Навоий, агар ёрни тушда кўрмоқнинг имкони бўлса, бу ажал уйқуси бўлса ҳамки, уйғониб не-тарсен?

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Алишер Навоий форсий девонидаги ғазаллари-
ни уч асосий гуруҳга – татаббуъ (салаф шоирлар-
нинг муайян ғазалига издошлик қилиш), тавр (би-
рор шоирнинг услубида янги ғазал яратиш) ҳамда
мухтараъ (янги, оригинал) ғазалларга бўлиб тас-
нифлаган. Шунингдек, мухтараъ ғазалларига татаб-
буъ тариқасида ҳам бир туркум ғазаллар яратган.
Таҳлил қилаётганимиз мазкур ғазални ҳам бундан
олдинги ғазалнинг мантиқий давоми – назира ўла-
роқ яратилган деб баҳолаш мумкин. Негаки, ғазал
– қофия, образлар тизими, мазмун ва моҳият; услуб

нуқтаи назаридан олдин кўрилган 55-сонли ғазал билан ҳамоҳанг. Фарқи шуки, олдинги ғазалда ёрнинг беқиёс ғўзаллиги, ишқнинг қудрати ва ошиқнинг ҳолати тавҳид масаласига боғлиқ ҳолда васф этилган бўлса, назира ўлароқ битилган янги ғазалда шоир асосан ошиқнинг ишқ истилосига дуч келгандан кейинги ҳолатини тасвирлайди. Жумладан, матлаъда ошиқнинг бемор жисми ҳижрон оташида ўтга тушган соч толасидек тўлғаниб ёниши тасвирланган. Ошиқнинг жисми қилга – соч толасига ташбиҳ қилинишининг икки жиҳати бор. Биринчидан, бу ўхшатиш ошиқнинг ишқ кўйида заиф ва шикаста аҳволга тушишининг муболағали тасвири бўлса, иккинчи томондан, бу соч толаси (яъни ошиқ вужуди) моддий дунё рамзи ўлароқ ишқ ўтида ёниб, фанога юз тутиши, ошиқдаги башарий сифатлар йўқликка юз тутишига ҳам ишора қилинади:

*Сўзи ҳажринг ичра ҳар дам заъфлиғ жисмим ёниб,
Ўтқа тушган қил масаллиқ ўртанурмен тўлғаниб.*

Шам ёнмаётган ҳолатда парвона унга талпинмайди. Олов шамнинг юзини ёритгач бу оловнинг порлаши парвонани ўзига жазб этгани каби ёрнинг талъати ишқ нуридан порлаганидан сўнг ошиқнинг жони парвонадек унга талпинади. “Насойим ул-муҳаббат”да берилишича, Шайх Рўзбехон Буқлий Шерозда бир куни мавъиза қилиш учун бир мажлисга бораётган эди. Йўлда бир аёлни кўрдик, қизига насиҳат қиларди:

– Эй фарзанд, ҳуснингни элга кўп кўрсатмаки, хору безътибор бўлур.

Шайх деди:

– Эй насиҳатгўй, ҳусн ёлғиз ва танҳо қолмоққа

рози эмас. Ҳусн борича Ишқ билан яқинликни истар. Ҳусн ва Ишқ азалда аҳд боғлабдурларким, бир-биридан айри бўлмагай.

Муридлар бу сўзни эшитибок уларга онча важду ҳол юзландики, баъзилари шу ҳолда жон таслим қилдилар.

Байтда Ҳусн ва Ишқнинг бирлашувидан ҳосил бўладиган ҳол тасвирланган десак, хато бўлмайди:

*Очқил ўтлуғ оразинг, эй шамъким, парвонадек
Ўртанай бошинг уза бир неча қатла айланиб.*

Моддият оламида Ҳақ жамолининг жилваси ўлароқ зуҳур этган ёр агар баҳор фаслида ғунчадек уст-ма-уст рангли ҳарир кийимларини кийиб, гулшанга сайрга чиққудек бўлса, оламга ўт солади. Мабодо базмдан маст чиқиб, майдонга отланса, борлиқни йўқликка айлантира олади. Жаҳонга ўт солувчи бундай ёрга ошиқнинг кўнгил куши худди полапонликдан эгасига ўрганган куш каби эргашиб юради, бир лаҳза ҳам ундан ажралмайди. Ҳақ йўлида дўст тутинганлар қиёмат куни Аршинг соясида жой оладилар, дейилади ҳадиси шарифда. Шу сабабли, бундай беғараз дўстликка Навоий қаттиқ риоя қилган. У ҳар қандай ҳолатда ҳам ёрнинг қилмишларини ризо ва таслимиёт билан қабул қилади, унинг гулшандаги лутфи ҳам, жанг майдонидаги ғзаби ҳам кўнглига хуш ёқади:

*Ёр ила хўй айлаган кўнглум эрур ул навъ куш,
Қим кишидин айрила олмас кичикдин ўрганиб.*

Насиҳат оҳангида битилган байтда Алишер Навоий мол-дунё тўплаш ҳақидаги фикрларини баён этади. “Мол-дунё умрнинг осойиши учундир, умр –

бойлик тўплаш учун берилмаган", дейди Шайх Саъдий. Мутафаккир шоиримиз ҳам устози каби бой бўлишга ҳеч қачон қарши бўлмаган. Унинг наздида бойлик билан пулдорлик орасида фарқ бор. Хайр-саховат кўрсатиш, одамларнинг оғирини енгиллатиш, қолаверса, ибодат ва маърифат билан хотиржам шуғулланиш учун имкон берадиган мол-дунё соҳиби бўлиш хайрли ва таҳсинга сазовор амалдир. Бойликни восита эмас, мақсад ўлароқ қабул қилиб, бутун умрини мол-дунё йиғишга сарфлайдиган одам бой эмас, шунчаки пулдор одам деса бўлади. Бундайлар агар Нух пайғамбардек минг йил умр кўриб, бутун умри давомида Қоруннинг беҳисоб бойликларига эга чиқсалар-да алалоқибат Қорун ва унинг хазинаси каби ер остига кириб кетадилар:

Молдин умрунгда осойиш агар етмас не суд,
Нух умрин ҳосил этсанг, ганжи Қорун қозганиб.

**"ЧАРХДИН СИДҚ АҲЛИ МОТАМ ИЧРАДУР,
ФАҲМ АЙЛАГИЛ..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 57-ғазал

Хаста жоним заъфин англа, кўнглум афгонин кўруб,
Сўрма кўнглум ёрасин, фаҳм эт кўзум қонин кўруб.

Васлида лаъли уза холин кўруб куйган киби,
Ўртанурмен жонда эмди доғи ҳижронин кўруб.

Водийи сабримдағи хору хасак қилдим гумон,
Кўнглум агрофида ҳар ён нўғи пайконин кўруб.

Англадим қилмиш кўзи олган кўнгул сайдиға қасд,
Ҳар тарафдин чарга тузган хайли мужгонин кўруб.

Еру кўкта истабон пайдо эмас Хизру Масих,
Қочтилар гўё дудоғинг оби ҳайвонин кўруб.

Жисм боғида равон шакле тасаввур қилди ақл,
Бўстони хусн аро сарви хиромонин кўруб.

Шабнам эрмас, наргис ашиқидур недин қон йиғламас,
Кўз юмуб очқунча гулшан умри поёнин кўруб.

Чархдин сидқ аҳли мотам ичраду, фаҳм айлагил,
Ҳар саҳаргаҳ субҳнинг чоки гирибонин кўруб.

Номасин, ваҳким, очиб солмоқ назар мумкин эмас,
Чун Навоий ҳуши зойил бўлди унвонин кўруб.

ЛУҒАТ

Заъф – заифлик, беморлик
 Афғон – фиғон, нола
 Нўғи пайкон – ўқнинг учу
 Чарға – саф, қатор
 Хайл – қўшин, лашкар; гуруҳ
 Мужгон – киприк
 Дудоғ – лаб
 Оби ҳайвон – ҳаёт суви
 Равон – жон, руҳ; юрувчи
 Сидқ аҳли – тўғри кишилар
 Фаҳм айламоқ – англамоқ
 Гирибон – ёқа.
 Зойил – йўқ бўлиш
 Унвон – мактубнинг муҳри; адресат

ҲАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

–V-- –V-- –V-- –V--
 –V-- –V-- –V-- –V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Кўнглим фиғонини кўриб, жонимдаги беморлик ва заифликни англа. Кўнглимдаги ишқ жароҳатини сўрама, буни кўзимнинг қонли ёшларидан билиб ол.
- Висол чоғи лаъли лаби устидаги холни кўриб куйганим каби энди жонимдаги ҳижрон доғини кўриб ўртанаман.
- Кўнглим атрофида ҳар томондан санчилган

беҳисоб ўқларнинг учини кўриб, сабрим водийсининг хас-хашакларига ўхшатдим.

- Саф тортган киприкларини ҳар томондан кўриб, унинг кўзлари кўнглимни овлашга қасд қилганини англадим.
- Хизр ва Масиҳ еру кўкда кўринмайди. Улар сенинг лабингдаги ҳаёт сувини кўриб, гўё уялганларидан қочдилар.
- Хусн бўстонида ёрнинг хиром айлаб турган сарв қоматини кўриб, ақл жисм боғида жоннинг шаклини тасаввур этди.
- Наргис гулининг устида – шабнам эмас, балки кўз ёшдир. Кўз очиб юмгунча гулшаннинг умри поёнига етганини кўриб, нега қон йиғламайди, ҳайронман.
- Тонгнинг ёқаси чок бўлишини кўриб, содиқ ва тўғри одамлар фалак дастидан ҳамиша мотамда эканликларини англагил.
- Эвоҳ, ёрнинг номасини очиб назар солмоққа имкон йўқ, чунки Навоий мактуб кимдан эканлигини кўрибоқ хушидан айрилди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

“Кўруб”¹ радифли ушбу ғазал дийдор туфайли ҳамда дийдор соғинчидан ҳосил бўлган машаққат ва заҳматлар, куйиниш ва ёнишлар, талпиниш ва интилишларнинг ифодаси ўлароқ вужудга келган. Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Кашф ул-асрор”ида айтилишича, айрилиқ азобида қолганлар уч тоифадирлар. Биринчи тоифа – ёрнинг жамолини кўргандан кейин ҳижрон азобиға мубтало бўлганлар. Иккинчи тоифага ёрнинг каломини эшитганлар ёки унинг васфидан хабардор бўлганлар кириди.

Учинчи тоифа – ёрнинг жамолини кўрмаганлар ҳам эшитмаганлар ҳам аммо унинг лутфу марҳаматидан билвосита баҳраманд бўлганлар. Улар ҳам айрилиқ дардидан бенасиб эмаслар.

Навойи ғазалида ёр дийдорига етишгандан сўнг ҳижрон водийсида қолиб кетган ошиқнинг руҳияти тасвирланган. Муборак дийдордан ҳосил бўлган улуғ дардни пинҳон тутишга қанчалик жад қилинмасин, кўнгил фиғон чекиб, бемор ошиқнинг ҳолини ошкор этмоқда. Кўздан оқаётган қонли ёшлар эса кўнгилнинг ишқ тигидан пора-пора бўлиб, мажруҳ бўлганидан гувоҳлик беради:

*Хаста жоним заъфин англа, кўнглум афғонин кўруб,
Сўрма кўнглум ёрасин, фаҳм эт кўзум қонин кўруб.*

Иккинчи байт мазмунидан ошиқ бир замонлар ёрнинг дийдорига етишгани, энди эса ҳижронда ёниб адо бўлаётгани ойдинлашади. Висол пайтида ёрнинг лаълдек лабини кўриб, юзидаги чиройли холи каби ёниб қорайган бўлса, ҳижрон айёмида жондаги ҳижрон доғи ёрнинг лаби ва холини эсла-тиб, янада баттар азоблайди. Висол чоғи иштиёқ олови куйдирган бўлса, айрилиқда хотиралар ота-ши тинчлик бермайди. Жон ва лаъл, хол ва доғи ҳижрон тимсоллари байтда таносуб, ташбиҳ ва та-зоднинг ажиб силсиласини ҳосил қилган:

*Васлида лаъл уза холин кўруб куйган киби,
Ўртакурмен жонда эмди доғи ҳижронин кўруб.*

Ошиқнинг дарди қанчалик оғир бўлмасин, унинг сабри ундан-да улуғ. Висолда ҳам, ҳижронда ҳам дард ва оғриқдан бир лаҳза фориг бўлмаган киши-

га бардош билан ёрнинг марҳамати ва муруввати-ни кутишдан ўзга чораси ҳам йўқ. Бу водийга қадам қўйган кўнгилга ҳар томондан синовлар ўқи қада-либ, товонга кирган тикондек изтироб ва ҳаловат-сизлигини оширмоқда:

*Водий сабримдағи хору хасак қилдим гумон,
Кўнглум атрофида ҳар ён нўғи пайконин кўруб.*

Тўртинчи байтда шоир ов жараёнидаги бир хо-латни киприк қоқилишига мутаносиб равишда кел-тириб, соф туркий бўлган “чарга” сўзини шеър тили таркибий қисмига айлантирган. Биламизки, тур-кийлар учун овчилик қадимий ва сеvimли машғу-лотлардан ҳисобланган. Овда суворийлар икки то-мондан ярим доира шаклида саф тортиб, сайдни ўртага олиб, ҳалқани торроқ қилиб, шу тариқа ўл-жани тирик қўлга олишган. Кўнгиллар сайёди бўл-миш ёрнинг кўзи ҳам икки томондан киприклардан “чарга” тузиб, дилраболик қилиши гўзал ифодалан-ган:

*Англадим қилмиш кўзи олган кўнгул сайдиға қасд,
Ҳар тарафдин чарга тузган хайли мужгонин кўруб.*

Исломий манбалар асосида шакланган ишонч-га кўра, Хизр ва Исо Масиҳ алайҳимоссаломлар қи-ёматгача тирик қолган пайғамбарлар ҳисобланади. Ўликларни тирилтириш мўъжизасининг соҳиби бўлган Исо Масиҳ (а.с.) Аллоҳ таолонинг изни билан тирик ҳолда осмонга кўтарилган бўлса, тириклик сувини ичиб, мангулик касб этган Хизр (а.с.) ерда адашган одамларга раҳнамолик қилиб, валийсифат зотларга ладуний илмдан сабоқ беради. Зикр этил-

ган бу пайғамбарлар ёрнинг лабидан жорий бўлаётган оби ҳайвон – ўлик жонларни тирилтирувчи каломини кўриб, уялганидан шундай яширинганки, еру кўкда улардан асар ҳам пайдо эмас, дея лутф қилади шоир:

*Еру кўкта истабон пайдо эмас Хизру Масих,
Қочтилар гўё дудогинг оби ҳайвонин кўруб.*

Ёрнинг лаъли лаби, устидаги қора холи, кўнгиллар сайёди бўлмиш кўзлари ва киприклари, шунингдек хусн бўстонида сарвдек қоматини мушоҳада қилган ошиқнинг қалб кўзи очилади. У бундан буён дунёдаги ҳар бир ҳодисага ибрат кўзи билан қарайди. Наргис устидаги шудринг донаси умрнинг хусн каби бебақолигини кўриб тўкилаётган кўз ёшдек кўринади. Ҳар тонгда субҳи содиқнинг ёқасини чок этиб, янги кундан мужда бериши – бу ғаддор ва хиёнаткор дунёда тўғрисуз ва ўз аҳдига содиқ кишилар учун ғамхона эканлигига бир ишорат экани, пок инсонлар қайғу ва ғуссалар гирдобидида яшашга маҳкумлигини англатади. Моҳиятни англаш ҳамisha маҳзунлик келтиради. Ўз оқибатини ва охирагини ўйлаган одамнинг қисмати – тўғрилиқда яшаш ва бу тўғрилиги учун фалакнинг турли ўйинларига бардош қилишдан иборат:

*Чархдин сидқ аҳли мотам ичраду, фаҳм айлагил,
Ҳар саҳаргаҳ субҳнинг чоки гирибонин кўруб.*

Бундай мотам ичра қолиш – тақдири азалнинг иши. Тақдирни ҳеч ким билмайди ва ўзгартиролмайди ҳам. Энг тўғри йўл – ризо ва шукроналик билан тақдир синовларига бардош бериш ҳамда илоҳий

рахматдан умидвор бўлиш ҳисобланади. Негаки, ёр ҳеч қачон ўз ҳабибларига ёмонлик соғинмайди. Бу синовлар ёрнинг “нома”си – Лавҳи маҳфузга битилганига ишониб, чин эътиқод ва муҳаббат билан яшаган одамнинг оқибати хайрли бўлади. Навоий шундай умидворлик ва кўтаринки руҳда ғазалга якун ясайди.

**“БОДА ТУТҚАЧ, ДЕМА БЕХУД БЎЛДИКИМ
УЛ КЎЗГУДИН...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 58-ғазал

Кўз ёшим бўлди равон бир наргиси жоду кўруб,
Тифл янглиғким югургай ҳар тараф оху кўруб.

Қолди ҳайрон зоҳид ашкимда кўруб ҳар ён ҳубоб
Рустойидеки, ҳайрат айлагай ўрду кўруб.

Жон аро тийғинг кўруб кўнглум қуши тузди наво,
Тўтиедекким, такаллум айлагай кўзгу кўруб.

Водий ишқинг макон қилди кўнгул кўргач юзунг,
Эл биёбон ичра манзил айлагандек су кўруб.

Жонда ўз доғин кўруб ошиқлиғимни англади,
Ул кишидекким, таниғай ўз қулин белгу кўруб.

Бода тутқач, дема беҳуд бўлдиким ул кўзгудин,
Борди хушум ёр ҳусни жилвасин ўтру кўруб.

Эй Навоий, дафъ ўлур холин кўруб қўҳи ғамим
Фил янглиғким, ҳазимат айлагай ҳинду кўруб.

ЛУҒАТ

Тифл – гўдак, ёш бола
Ҳубоб – сув устидаги пуфакчалар, кўпик
Рустойи – қишлоқи
Ўрду – қўшин қароргоҳи
Такаллум – сўзламоқ
Ўтру – рўпара
Ҳазимат айламоқ – қочмоқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

–V-- –V-- –V-- –V--

–V-- –V-- –V-- –V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Одамни сеҳрлайдиган наргисдек бир кўзни кўриб, охуни кўрганда ортидан чопадиган ёш бола-лардек кўз ёшим равон бўлди.

• Зоҳид кўз ёшимдан ҳосил бўлган ҳубоб – сув устидаги кўпикларни кўриб, қўшин қароргоҳини кўрган қишлоқи содда одамлардек ҳайратга чўмди.

• Жоним аро тийғингни кўрган кўнглим қуши кўз-гуни кўрганда гапира бошлаган тўтиқушдек наво тузди.

• Одамлар чўлнинг ўртасида сувга дуч келганда, ўша жойда яшай бошлаганлари каби кўнглим юзин-гни кўргач, ишқинг водийсини макон тутди.

• Қулини белгисидан таниган кишидек ёр ҳам жонимга қўйган доғини кўриб, унинг ошиғи экан-лигимни билди.

— 1920 —

• Мен шароб берганларидан кейин маст бўлганим йўқ. Мен бода кўзгусида ёрим хусннинг жилвасини кўриб хушимдан айрилдим.

• Эй Навоий, ҳиндуни кўрганда фил қочиб кетгани сингари ёрнинг холини кўрсам, тоғдек қайғуларимдан асар ҳам қолмайди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Шарқда “Муаллими соний” дея улуғланган Абу Наср Форобий “Устои аввал” – Арастуни “Поэтика” асарини шарҳлар экан, жумладан, шундай ёзади: “Айрим шоирлар туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр кишилар бўлади ва улар ташбиҳ ва тамсил (ўхшатиш ва мисол келтириш)га лаёқатли бўладилар... Улар шеърият санъатида қўлланадиган ташбиҳ ва тамсилларни жуда ҳам маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам истеъдодли шоирлар дейишга сазовордирлар”.

Форобий фикрларини тасдиқловчи далиллардан бири – шарҳлаётганимиз етти байтли ғазалнинг олти байти ташбиҳ санъатининг талаблари асосида яратилган. Шунинг баробарида, бу байтларнинг барчаси мутлақо янги ўхшатмалар, кутилмаган ўхшатишлар билан бойиган. Ёрнинг наргис кўзига назар солган ошиқ йўлаши шеъриятда кўп қўлланилган ҳолат, лекин бирор шоир кўз ёшни жайрон кўрганда кетидан чопқиллаган ёш болага ўхшатмаган. Мазкур ўхшатма кучли мантикий асос билан қўлланилган: ёш бола онгли равишдамас, инстинктив равишда ҳаракат қилишини биламиз. Гўдак биринчи марта сувдаги балиқ ёки саҳродаги охуни кўрса, завқланиб талпинади. Аммо бақа ёки шоқолни кўрса, кўрқиб қочади. Гўзалликка инти-

лиш инсон фитратида бор. Шу сабабли, муҳаббатга ташналик, гўзаллик ва эзгулик мазҳарига иштиёқ зўридан ошиқнинг кўз ёши оқиши ҳам савқи табиий, азалий қисмат. Кўз ёшини ёш болага ўхшатишнинг яна бир жиҳати – халқимиз фарзандни “нуридийда” (кўзимнинг нури), “қароғим” деб эркалайди. Фарзанд кўздек азиз экан, ишқ йўлида тўкилган кўз ёшлари ҳам ноёб ва қадрли неъматдир:

*Кўз ёшим бўлди равон бир наргиси жоду кўруб,
Тифл янглиғким югургай ҳар тараф оху кўруб.*

Кейинги байтда ўрта асрлар ҳаётига хос манзара тасвирига дуч келамиз. Навоий яшаган даврда кўшин шахар ташқарисида қароргоҳ тузиб, сипоҳийлар ўтовларда яшаган. Кўшин қароргоҳи ўзбек тилида ўрду деб номланган. Қишлоқдан шахарга томон йўл олган содда киши беҳисоб ўтовларни кўриб, шохнинг қудрати ва шавкатидан жайрон қолгандек, ишқ дардидан беҳабар зоҳидни ошиқнинг беҳисоб кўз ёшларидан ҳосил бўлган дарё устидаги кўпикчалар ҳайратга солган. Ўрду – шохнинг ҳашамати ва қудратидан бор-йўғи бир нишона бўлгани каби ишқ йўлида тўкилган кўз ёшлари ҳам муҳаббат салатанатининг бепоянлигидан бир белгидир, холос:

*Қолди жайрон зоҳид ашкимда кўруб ҳар ён ҳубоб
Рустойидекки, ҳайрат айлагай ўрду кўруб.*

Учинчи байтдаги ўхшатиш мумтоз шеъриятда кўп қўлланилган. Жумладан, Ҳофиз Шерозий ғазалларининг бирида инсоннинг бирор ҳаракати ё амали “устоди азал” – Ҳақ таоло изн-ихтиёрисиз содир

бўлмаслигини кўзгуга қараб сўзлайдиган тўтиқуш образи орқали қуйидагича ифодалаган:

*Дар паси ойина тўтисифатам доштаанд,
Он чи устооди азал гуфт, ҳамон меғўям.*

(Таржимаси:

*Асрамишлар тўтидек ойина ортинда мен,
Неки устооди азал сўйлади, мен – унга жўр).*

Навоий бу ўхшатмага янги оҳор ва жило бериб, кўзгунини жоннинг ўртасига санчилган ялтираб турган тигга (араб имлосида “жон” сўзининг ўртадаги ҳарфи – “алиф” ҳамда тигнинг шакли китобат ва ихом санъатининг янги намунасини ҳосил қилиш баробарида ёрнинг ягоналигига ишора ҳамдир), нола қилаётган кўнгил қушини сўз маъносини англамай, кўзгуга қараб гапирадиган тўтига ўхшатган ва шу тариқа янги ва пурмаъно образ-лавҳа яратди:

*Жон аро тийғинг кўруб кўнглум қуши тузди наво,
Тўтиедекким, такаллум айлагай кўзгу кўруб.*

Ишқ водийси – анвойи чечаклар очилган сўлим макон эмас. Бу водийга йўл олган кишига ҳижрон оташининг ҳарорати, дард шиддати чексиз азобу машаққатларни ҳозирлаб қўяди. Шунингдек, гиёҳ ҳам унмайдиган тақир чўлда сув қудуғига дуч келган одамлар унинг атрофини макон қилгани каби ёрнинг порлоқ чехрасини кўрган ошқ ишқ водийсини ватан қилади:

*Водийи ишқинг макон қилди кўнгул кўргач юзунг,
Эл биёбон ичра манзил айлагандек су кўруб.*

Бешинчи байтнинг мазмун-моҳияти учинчи байтдаги ҳолат тасвирига мантиқан боғланган. Ошиқнинг жонида ишқ шамирининг зарбидан жараҳат изи доғ бўлиб қолган. Бу доғни кўрган маҳбуба қуллари кўплигидан уларни баданидаги қуллик белгисидан танигани сингари ошиғини танигандек бўлади. Одатда, қуллар хожасидан қутулмоқ мақсадида танасига қуйдириб босилган доғли белгини пинҳон тутишга ҳаракат қиладилар. Ишқ оламида эса ошиқлар ихтиёрий равишда бандалик белгисини ифтихор билан маҳбубага кўрсатиб, шу орқали унга яқинликларини ҳамда садоқат билан умрининг охиригача хизматида бўлишини изҳор этадилар. Қуллик белгиси баданда бўлса, ошиқнинг бандалик доғи кўнгилда бўлади. Моддий оламда қулдор қулининг қочмаслиги учун белги қўйса, муҳаббат оламининг ҳукмдори қулларининг бор-йўқлиги унинг шавкати ва ҳашаматига заррача таъсир кўрсатмайди. Аксинча, ишқ оламида банда бўлишлик ошқ учун шарафли бир мақомдир:

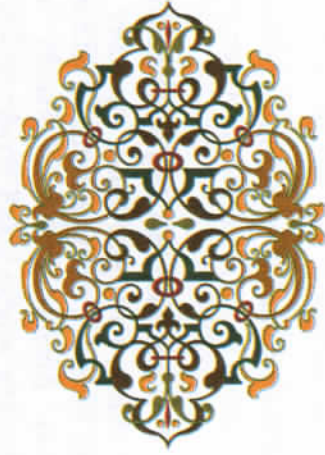
*Жонда ўз доғин кўруб ошиқлиғимни англади,
Ул кишидекким, танигай ўз қулин белгу кўруб.*

Ишқ водийсидан маскан тонган ошиқнинг қайғулари тоғдек улкан бўлса-да, ёрнинг холини кўргач, бу қайғу тоғи ҳиндуни кўриб қочган фил каби бир лаҳзада ғойиб бўлади. Ирфоний манбаларда хол – ваҳдат олами, ҳаёт моҳиятининг тимсоли дея таърифланган. Филнинг жисмоний қуввати ҳиндунинг ақл ва тадбири олдида ожиз қолганидек моддий дунё қайғу-аламлари ёрнинг тириклик моҳиятидан хабар берувчи кичик холи наздида ўз маҳобатини йўқотиб, арзимас бир юмуш бўлиб қолади. Шоир

айтмоқчи, тирикликнинг маъносини англаган инсонни ўткинчи дунёнинг арзимас ғусса ва ташвишлари изтиробга солмайди. Ғам-қайғусиз яшамоқни истаган одам ҳимматни баланд тутиб, асл манба – Ишқ ва Маърифат олами сари доимий сафарда бўлмоғи керак. Ўшанда ҳаётига ранг ва мазмун киради, қалбида хотиржамлик ва офият қарор топади:

Эй Навоий, дафъ ўлур холин кўруб кўҳи ғамим
Фил янглиғким, ҳазимат айлағай ҳинду кўруб.

“ЧАМАНДА ТОЗАЛИҒДИН ҲАР ҚУРУҚ ШОХЕ ЭРУР ХАЗРО...”

«Ғаройиб ус сиғар», 59-ғазал

Ўлукни тиргузур лаълинг Масихосо калом айлаб,
Тақаллум чошнӣйсин шарбаги юҳйил-изом айлаб.

Азалда лаълинг сайд эткали кўнглум қушин гўё
Қазо сайёди жонлар риштасидин ёйди дом айлаб.

Чаманда тозалиғдин ҳар қуруқ шохе эрур хазро,
Магарким андин ўтмиш оби ҳайвоним хиром айлаб.

Агар ҳарф ўлса мудғам, ваҳки, холинг нуқта
идғомин

Аён қилди кўзумнинг мардуми ичра мақом айлаб.

Не бўлғай тийра бўлмай рўзгоримким, очиб гесу
Қаро шомимни муҳлик айладинг субҳумни шом
айлаб.

Ғараз ул юзни мастур асрамоқдурким, ҳақими сунъ
Улусқа оҳ этар қисмат, ани ойинафом айлаб.

Чу Ҳақ даргоҳидин мардуд этар найларсен, эй зоҳид,
Қабули халқ учун ортукси тоат илтизом айлаб?

Ёшингни дона, бағрингни су қилким, туттги фақр
аҳли

Ҳидоят қушларин бу донаву су бирла ром айлаб.

Навоий кунда чун бир курси мақсум ортмас, не суд
Фалакдек бўлмоғинг саргашта тун-кун эҳтимом
айлаб.

ЛУҒАТ

Масихосо – Исо Масих каби
Тақаллум – сўзлаш
Чошний – таъъм, маза
Юҳйил-изом – сўнгакларни тирилтирувчи
Хазро – яшил
Мудғам – яширин
Идғом – Қуръонни тасжвид билан ўқиш қоидалари-
дан бири. Сукунли нун ё танвин муайян ҳарфларга йў-
лиққанида уни ўзидан кейинги ҳарф ичига киргизиб,
ташдид билан ўқиш
Гесу – соч
Муҳлик – ҳалокатли
Мастур – пок, яширин
Ҳакими сунъ – Худо
Ойинафом – кўзу каби порлоқ
Мардуд – рад этилган
Ортукси – ҳаддан зиёд, ортиқча
Илтизом – ўзига лозим тутуш
Қурс – парча, бўлак
Мақсум – насиб этилган
Не суд – не фойда
Эҳтимом – саъй-ҳаракат

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Ҳазажи мусаммани солим
V --- V--- V--- V---
V --- V--- V--- V---
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун.

НАСРИЙ БАЁН

- Сенинг лаъли лабинг сўнгакларни тирилтирув-
чи шарбатни қўшиб сўзлаётганда Масих каби ўлик-
ни тирилтиради.
- Тақдири азал кўнглим кушини лаълингга тутиб
бермоқ учун жон томирларини ҳар томонга тузоқ-
дек ёйиб чиқди.
- Тириклик манбаи бўлмиш ёрим хиром этиб ча-
мандан ўтгач, ундаги ҳар бир қуриган шох Хизрдек
яшнади.
- Аслида қироат чоғида айрим ҳарфлар қўш ун-
дош бўлади, эвоҳ, холинг кўзимнинг қорачиғи ичра
мақом тутиб, идғом – қўш ундош ҳодисасини вужуд-
га келтирибди.
- Сочингни ёйиб, қора шомимни ҳалокатли этиб,
субҳимни шом айлаганингдан кейин ҳаётим тийра
бўлмай нима бўлсин?!
- Элнинг қисматини оҳ чекиш, ёрнинг юзини кўз-
гудек мусаффо айлашидан Худонинг мақсади – ул
юзни ёмон кўздан пинҳон тутмоқдир.
- Эй зоҳид, Ҳақ таоло ўз даргоҳидан рад этаркан,
халққа манзур бўлиш учун қўп тоат-ибодат қилиб
нима қиласан?
- Яхшиси, кўз ёшларингдан дон, бағрингдан сув
ярат, чунки фақр аҳли ҳидоят қушларини шундай
сув ва хўрак билан ўзларига ром этганлар.
- Эй Навоий, ҳар куни сенинг пешонангга ёзила-
диган бир парча нон ортмаса, фалакдек кечаю кун-
дуз ризқ учун саргاردон бўлмоғингдан не наф?!

Ғазал матлабида қуръоний тимсол талмиҳ қили-
ниб ҳам, оятдан иқтибос келтирилган. Исо Масиҳ
(а.с.) каломи ўликларга жон киритиш хусусиятига
эга бўлганини биламиз. “Юҳйил-изом” эса, “Ёсин”
сурасининг 78-оятидан иқтибос бўлиб, унда Аллоҳ-
нинг чириган суякларни тирилтирувчи қудрати
ҳақида сўз юритилади. Демак, ёр каломининг Масиҳ
мўъжизаси каби мурдаларни тирилтирувчи хоссага
эгаллиги, каломи эса ҳаттоки чириган суякларни ҳам
тирилтира олиши илоҳий қудрат ва ҳикмат билан
боғлиқ ҳодиса:

*Ўлукни тиргузур лаълинг Масиҳосо калом айлаб,
Такаллум чошнӣйсин шарбати юҳйил-изом айлаб.*

Ёр каломининг жон бағишловчи хусусияти
илоҳий файз туфайли экан, демак бу файздан ҳосил
бўладиган ишқу муҳаббат ҳам азалий ҳодиса. Наво-
ий бу фикрни баён этишда ажойиб ўхшатиш келти-
ради: юракдан бутун вужудга тарқалган томирлар
баданнинг тирикчилигини таъминловчи муҳим воси-
та эканини, томирларнинг бирортаси узилгудек
бўлса, инсон ҳаёти ҳам тўхтаб қолиши фандан маъ-
лум. Томирлар ўз тузилишига кўра қушларни қўлга
туширадиган тузоққа, юрак зарбини тузоққа туш-
ган қушга ўхшатган ҳолда, шоир кўнгилнинг муҳаб-
бат асири бўлишига “қазо сайёди” – қисмат овчи-
сининг тадбири билан кўнгил муҳаббатга мубтало
бўлишини азалий ҳодиса сифатида янги шоирона
таъбир ила ифодалаган:

*Азалда лаълинг сайд эткали кўнглум қушин гўё
Қазо сайёди жонлар риштасидин ёйди дом айлаб.*

Учинчи байтда тажниси муҳарраф санъати ихом
билан қоришиқ ҳолда келиб, ўз навбатида талмиҳ
санъатининг мукамал намунасини пайдо қилган.
Биламизки, тажниснинг муҳарраф шаклида сўз-
ларнинг араб ёзувидаги шакли эътиборга олина-
ди. “Хазро” ва “Хизре” шаклдош сўзлар бўлиб, байт
қайси шаклда ўқилса ҳам, тўлиқ маъно ҳосил бўли-
шини таъминлаган. Ҳаёт ва тириклик сарчашмаси
бўлмиш ёр дарахтлар новдаси япроқсиз қолган ча-
манга хиром айлагудек бўлса, ҳар бир қуриган шох
яшнаб (хазро бўлиб), тириклик сувидан ичгани са-
бабли қаерга қадам босса, изидан майсалар унади-
ган Хизрдек мангулик касб этади:

*Чаманда тозалигдин ҳар қуруқ шохе эрур хазро,
Магарким андин ўтмиш оби ҳайвоним хиром айлаб.*

Тўртинчи байтда тажвид қоидаларидан бири –
идғом ҳодисасига мурожаат қилинади. Идғом (ас-
симияция) араб тилида сукунлик ҳарфни ҳаракат-
ли ҳарфга киргизиб, иккисини ташдидли бир ҳарф
қилиб (масалан, мин рабихимни мир-рабихим)
ўқиш ҳодисаси тушунилади. Ёрнинг қора холи кўз
қорачиғи ичра мақом тутиши, кўз ва хол бирлиги-
дан янги қоида – нуқта идғоми пайдо бўлди, дейди
шоир:

*Агар ҳарф ўлса мудғам, ваҳки, холинг нуқта идғомин
Аён қилди кўзумнинг мардуми ичра мақом айлаб.*

Ғазалдаги бешинчи байт ҳам алоҳида изохни та-
лаб қилади. Шундай маъно бошқача шаклда Ҳофиз

**“ЧАРХ УШШОҚ ОҲИ ЎҚИДИН МАГАР
ВАҲМ ЭТДИКИМ...”**

«Ғаройиб ус сугар», 60-ғазал

Қон ёшим йўлунгда томмайдур кўзум гирён бўлуб,
Ким оёгингга тушубтур кўз қароси қон бўлуб.

Ғунчадек кўнглум чекар ун, ғарқ ўлуб хуноб аро
Сўз деганда оғзинг икки лаъл аро пинҳон бўлуб.

Сўрса Мажнун ишқ даштида мени, айт, эй рафик,
Ким кунюндек итти бу водийда саргاردон бўлуб.

Ҳажри кўнглумни бузуб, ғам сели ҳамвор этти, вой
Ким, асар ҳам йўқтур ул маъмурадин вайрон бўлуб.

Тиғи худ ўтти, суубат кўрки муҳлик ёраси
Бу замон бошимга қолиптур балойи жон бўлуб.

Ҳар замон оғзинг хаёли санчилур кўнглум аро,
Гўйиё бу ғунча они захм этар пайкон бўлуб.

Чарх ушшоқ оҳи ўқидин магар ваҳм этдиким,
Қубба қилди меҳрини ўз хайъати қалқон бўлуб.

Ҳашр хуршидиға монигъ фикр қилмассен, не суд,
Атласи гардун саропардангга шодурвон бўлуб?

Эй Навоий, фоний ўл, ёр истасангким, хўб эмас,
Жонни севмаклик баҳона ўртада жонон бўлуб.

ЛУҒАТ

Ун чекмоқ – инграмоқ, нола қилмоқ

Итти – йўқ бўлди

Ҳамвор – текис

Маъмура – ободлик

Суубат – қийинчилик

Муҳлик – ҳалокатли

Захм – яра, жароҳат

Ушшоқ – ошиқлар

Ваҳм этмоқ – қўрқувага тушмоқ

Меҳр – Қуёш

Хайъат – вужуд

Ҳашр – қиёмат

Саропарда – оқуй, ўтов

Шодурвон – парда

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун.

ЎАСРИЙ БАЁН

• Йўлингга гирёнман, аммо кўз ёшим томмайди,
балки оёгингга кўзим қорачиғи қон бўлиб тушибди.

• Оғзинг икки лаълдек лабинг аро пинҳон бўлиб
сўзлаганда кўнглим ғунчадек қонга ғарқ бўлиб, но-
лалар қилади.

• Эй рафик, агар ишқ даштида Мажнун мени
сўроқласа, кунюндек бу водийда саргاردон бўлиб,
йўқ бўлиб кетганимни айт.

- Кўнглимни ёр ҳижрони вайронага айлантирди, войким, ғам сели келиб бу вайронани ер билан бит-та қилиб кетди.

- Тиғи чопиб ўтди, азобимни кўрки, ҳалокатли жароҳати бу замон бошимда жоним балоси бўлиб қолибди.

- Оғзингнинг хаёли ҳар замонда кўнглим аро сан-чилиб турибди. Гўёки бу ғунча тиконга айланиб, уни мажруҳ этмоқда.

- Фалак ошиқлар охидан кўрқдимикан, ўзи қалқон бўлиб, қуёшни қалқоннинг куббасига айлан-тирди.

- Агар қиёмат қуёшидан паноҳ бўлувчи нарсани ўйламас экансан, фалакнинг атласидан кошонанга парда қилсанг ҳам, не фойда?!

- Эй Навоий, ёр истасанг, фоний бўл, чунки жонон бор жойда жонни севмаклик яхши эмас.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Бадитъ илмида ружуъ деган маънавий санъат бор. Поэтик ифоданинг бу усул моҳияти шундан иборатки, шоир ўз фикр ё кечинмаларини баён этиш давомида турли образли сўзлардан фойдаланаркан, тасвир жараёнида ўзининг олдинги ўхшатмалари ва образларидан воз кечиб, уларни рад этади ва ўрнига янги образ ва ўхшатмаларни келтиради ва шу орқали гўё ўз таассурот ва тасаввурини тўлиқ ифодалаш учун олдин қўлланилган тимсол ва таш-бихлар ўрнига янги ва мукаммалроғини келтириб, туйғу ва фикрларини янада мукаммалроқ, аниқроқ баён этишга ҳаракат қилади. Ружуъ санъати одатда бошқа маънавий санъатлар, асосан ташбих ва мубо-лага санъатлари воситасида қўлланилади.

Таҳлил этилаётган ғазал матлаъида муболага ва ташбих биргаликда ружуъ санъатини вужудга келтирган. Шоирона талқинга кўра, ёрнинг муҳаббатиде гирён бўлган кўздан қонли ёш томмайди, балки кўз қорачиғи кўп йиғлагандан эриб, унинг йўлига қон бўлиб тушади:

*Қон ёшим йўлунгда томмайдур кўзум гирён бўлуб,
Қим оёғингга тушубтур кўз қароси қон бўлуб.*

Кейинги байтда ташбих санъатининг икки тури қоришиқ ҳолда келган. Ёрнинг кичик оғзи (мумтоз адабиётда кичик оғиз – гўзалликнинг олий намунаси бўлган)дан ҳатто сўзлаганда ҳам нишон топмагани сабабли ошиқ кўнглининг сиқилиши ғунчага ўхшатилади. Ёр оғзининг ғунчага ўхшати-лиши яширин тарзда, ошиқнинг юраги эса ошқора ғунчага ўхшатилиши ташбихнинг икки тури – таш-бихи музмар (яширин) ҳамда ташбихи сариҳ (очиқ, ойдin)ни вужудга келтирган. Иккаласи биргалик-да эса ташбихи тасвир (бир нарсага икки нарсани баробар ўхшатиш) ҳодисасини вужудга келтирган. Натижада, бадитъ илми ҳам таърифлашга ожиз қол-ган янги бадий-эстетик тасвир вужудга келган:

*Ғунчадек кўнглум чекар ун, ғарқ ўлуб хуноб аро
Сўз деганда оғзинг икки лаъл аро пинҳон бўлуб.*

Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маънавий маснавий”сида шундай бир байт бор:

*Миллати ишқ аз ҳама динҳо чудост,
Ошиқонро миллату мазҳаб – Худост.*

(Таржимаси:

*Ишқ аҳли барча динлардан жудо,
Ишқ аҳлин мазҳабу ёри – Худо).*

Муҳаббат мамлакатининг содиқ фуқаролари Мажнун каби ишқ даштини манзил тутганлар. Макон ва замонни ўз забтига олган бу шайдоларни кўнгил ва руҳият яқинлиги бирлаштиради. Ишқ дардига мубтало бўлганларни мажнунтабиат одамларгина англайди. Аммо ошиқ Навоийнинг дарди шунчалик зўрайиб, уни хоку тўроб айлаганки, ҳол сўргани келган Мажнун ҳам ундан асар тополмайдди. У – ишқ даштида қуюн каби саргардон бўлиб, аллақачон фано олами сари юз тутган:

*Сўрса Мажнун ишқ даштида мени, айт, эй рафиқ,
Қим қуюндек итти бу водийда саргардон бўлуб.*

Кейинги уч байтда муболағали тасвир ҳадди аълосига чиқади: вужуди қуюнга айланган ошиқнинг кўнглини ҳижрон азоби вайронага айлантиргани етмаганидек, ғам сели тошиб, бу вайронани ҳам ювиб кетади. Ишқ дашти яна теп-текис, ном-нишонсизларнинг масканига айланиб қолган. Ёрнинг жафо тиғи бошига санчилиб, яраси балойи жоннинг қолипи бўлиб қолибди (шоир “қолип эрур” ва “қолибди” маъносини билдирувчи “қолиптур” сўзини қўллаш орқали сўз ўйини қилган). Ғунчадек Ёр оғзининг хаёли тикондек кўнгилга санчилиб, изтироб ва қийноқлар, азоб ва исканжаларни янада оширган... Бундай тасвирлар тахайюл олами уфқларини кенгайтириб, ишқ дардининг қўлами ва қамрови, азоб ва изтиробларини янада таъсирчан ифода этишга хизмат қилиш баробарида, ишқ дардининг лаззатини ҳам туйиш имконини беради. Бу дардга чалинган

инсоннинг оху нолалари қулоғи том битган фалак-ни ҳам ваҳимага солиши табиий. Ошиқларнинг дуо-си ижобат бўлса, жафо ва зулм, тенгсизлик ва номуродликнинг макони бўлмиш фалакнинг гардиши ҳам бошқача бўлиб кетиши мумкин. Шундан бўлса керак, ошиқнинг кўнглидан камон ўқи каби чиққан оху ноалардан сақланиш учун қалқон шаклига кириб, қуёшни бу қалқоннинг қуббасига айлантирган:

*Чарх ушшоқ оҳи ўқидин магар ваҳм этдиким,
Қубба қилди меҳрини ўз ҳайъати қалқон бўлуб.*

Саккизинчи байтда ҳам фалак ва қуёш тимсолига мурожаат қилинади. Фарқ шундаки, шоир бунда ахлоқий-фалсафий ҳикматни ифодалашга бел боғлаган. Исломий эътиқодга кўра, ҳар бир тирик жон ўлим шарбатини тоттувчи ҳамда қиёмат куни қайта тирилиб, қилган амаллари учун Парвардигори олам ҳузурида ҳисоб берувчидир. Шу сабабли, инсон зоти бу дунёдаги вақтинчалик шону шавкат ва муваффақиятларга мағрур бўлмасдан, савоб амаллар туфайли қиёмат кунидаги қуёш тигидан паноҳ бўлгувчи соябонни ўйлаши лозим. Йўқса, фалак атласи қароргоҳининг пардаси бўлган шох бўлсанг-да, бефойда надомат ва афсуслар билан қолиш ҳеч гап эмас. Эзгу амал, пок ният ва соф эътиқод соҳиби бўлиш – ҳақиқий подшоҳликдан насибадор бўлиш демакдир:

*Ҳашр хуришидига мониз фикр қилмассен, не суд,
Атласи гардун саропардангга шодурвон бўлуб?*

**"КҮЙДУМУ УЛ ЗУЛФ ТОБИ РИШТАИ
ЖОНИМДАДУР..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 61-ғазал

Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб мунграшиб,
Ётса гоҳе чирмашиб, ўлтурса гоҳе ёндашиб.

Зулфи эл кўнглин паришон айламакка жамъ ўлуб,
Турфароқ буким, кўнгулларни йиғарға тарқашиб.

Мумкин эрмас тортмоқ пайконларинким, жисм аро
Ҳар бири маскан тутултурлар сўнгакка ўрнашиб.

Чиқти зулфин солғач ул чоҳи занахдондин кўнгул,
Анкабут ул навъким, ториға чиққай ёрмашиб.

Ҳажр хайли кўнглум ичра мўрдек айлаб хужум,
Гарчи васл уммиди етканда чибиндек буттрашиб.

Куйдуму ул зулф тоби риштаи жонимдадур,
Шамъ торидекки кул бўлганда турмиш чирмашиб.

Соқийе, қилсанг ҳимоят ғолиб ўлғум бўйлаким,
Ғам била кўнглум талашурлар икавлон қармашиб.

Қил ҳавола дурдкашлар жониби, эй майфуруш,
Май чу ҳар соат тўкулгай жўш уруб куптин тошиб.

Ошуруб ҳаддин Навоий ҳам ниёзу ажзини,
Ёр истиғнову нози ҳар неча ҳаддин ошиб.

ЛУҒАТ

Мунграшмоқ – ҳасратлашмоқ

Гоҳе – гоҳида, баъзан

Турфа – ажабланарли

Тарқашмоқ – ёймоқ

Пайкон – ўқ

Чоҳи занахдон – иякдаги чуқурча

Анкабут – ўргимчак

Ёрмашмоқ – тиришмоқ

Мўр – чумоли

Бутрашмоқ – тарқалишмоқ, сочилмоқ

Тоб – 1) дард, азоб, исканжа; 2) эгри-бугри, жингалак

Қармашмоқ – қарама-қарши бўлмоқ, ўзаро талашмоқ

Жониб – томон

Қул – ҳум

Ниёз – эҳтиёж

Ажз – ожизлик

Истиғно – ҳожатсизлик

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Агар одам ёри билан ҳасратлашиб, дардлашиб гоҳида чирмашиб ётса, гоҳида ёнма-ён ўтирса, қандай яхши бўларди.

• Одамлар кўнглини паришон қилмаслик учун ёр зулфини йиғиштириб олса, баъзида кўнгилларни сайд қилмоққа тарқатиб турса, ажойиб бўларди.

• Отган ўқларингни суғуриб олишга имкон йўқ, негаки уларнинг ҳар бири жисм аро суякка ўрнашиб қолган.

• Ўргимчак торига ёпишиб чиққани каби кўнгил занахдон чоҳи – ияк чуқурчасидан ёйилган зулфининг торига осилиб чиқиб олди.

• Ҳижрон сипоҳи кўнглимга чумолидек ҳужум қилади, висол умиди етганида яна чивиндек ҳар томон тарқалишади.

• Бурама сочининг ғамида куйдим, жоним ипи зулфининг дардидан шамнинг ипи ёниб кул бўлганида чирмашиб қолгани каби тоб ташлаган.

• Эй соқий, агар менга ёрдам берсанг ғолиб бўламан, йўқса ғам билан кўнглим иккаласи қирпичок бўлиб талашмоқда.

• Эй май сотувчи, ҳар соатда май жўшиб хум ичидан тошиб турибди, шунинг учун майни куйқаси билан ичадиганларга мурувват қилсанг яхши бўларди.

• Ёрнинг нозу истиғнолари ҳар қандай чегарадан ошганидан Навоий ҳам ожизлик ва эҳтиёжи изҳорини ҳаддан оширди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Бу ғазалда ҳам Алишер Навоийнинг янги қофия тизимини яратиш маҳоратига гувоҳ бўламиз. Шоир *мунгерашиб, ёндашиб, тарқашиб, ўрнашиб, ёрмашиб, бутрашиб, чирмашиб, қармашиб, тошиб, ошиб* феълларининг равишдош шаклини қўллаб, ғазалнинг қофиядошлигини таъминлаган. Олдинги шарҳларимизда қайд қилинганидек, араб шеъриятида

феъл қофия вазифасини бажаролмайди, негаки араб тили грамматикасига кўра феъл ғапнинг бошида келади. Форс тилида эса қофиядош бўлган феъллар туркуми жуда кам. Туркий тилда феъллар маъно, нисбат, услубий хосланиш, тузилиш ва ясалиш услубига кўра жуда кўп бўлгани баробарида қофиядош туркумлар ҳам жуда фаровон. Она тилининг ушбу устунлик ва ранг-баранглигини нозик илғаган Навоий қатор асарлари, жумладан, ушбу ғазалда феъл сўзларнинг имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган. Шунинг баробарида, лирик асарларнинг лексик қатламини ҳам бойитиб, шеърят тилини янги-янги сўзлар билан янада кудратли этган. Тахлил қилинаётган ғазалда ошиб ҳамда тошиб феълларини истисно қилганда, Навоийгача бўлган туркий ғазалчиликда учрамаган, аммо халқнинг жонли тилида бугунгача қўлланилаётган сўзлар қофияга олинган.

Матлаънинг маъносидан келиб чиқиб, бу ғазални ошиқнинг орзу-истаклари ифодаси сифатида баҳолаш мумкин. Замондош шоиримиз лутф қилганидек, ёлғизлик фақат Аллоҳга хос. Ҳар қандай инсон бир дардқаш¹ қайғудош, яшаш учун сўнгги баҳона бўладиган ёрга кучли эҳтиёж сезади. Бу ёрнинг суҳбати, икки вужудда бир рух бўлиб яшаш ҳаволати дунёнинг жамийки лаззатларидан, қувончу қайғусидан устун:

*Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб мунгерашиб,
Ётса гоҳе чирмашиб, ўлтурса гоҳе ёндашиб.*

Ёрнинг зулфи йиғилганда оламдаги жамийки кўнгилларни паришон айласа, ёйилганида барча элнинг кўнглини сайд этишга қодир. Мазкур тасвир

ни мажоз тилига ўгирсак, Аллоҳнинг яратиклари – Борлиқ жуда гўзал ва мукаммал бўлгани сабабли, барчани ўзига гирифтор этади. Орифлар дунё гўзалликларида (ёр зулфида) Ёрнинг хусну жамолини мушоҳада этишса, беҳабарлар бу зулфнинг ҳалқа-ҳалқа бўлиб, ҳар бир ҳалқаси кўнгилларнинг занжирига айланганига мафтун ва маҳлиё бўлиб интиладилар:

*Зулфи эл кўнглин паришон айламакка жамъ ўлуб,
Турфароқ буким, кўнеулларни йиғарға тарқашиб.*

Тўртинчи байтда шоир яна зулф тимсолига мурожаат қилади. Бунда чоҳи занахдон – ияк чуқурчасида маҳбус бўлган кўнгил ёрнинг зулфи торига чирмашиб, хурриятга интилгани қаламга олинади. Ирфон аҳлининг тилида занахдон – маҳбубанинг қаҳр аралаш лутфига ишора қилади. Кўнгил зулф торига чирмашиб, занахдон зиндонидан қутулишга интилиши – маҳбубанинг талъатини кўриш иштиёқи йўлида жон борица ҳаракат қилиши демакдир. Анкабут – ўргимчак тимсоли Қуръони каримнинг баракотидан адабиёт мулкига айланган. Ислом таърихидан маълумки, Макка мушриклари Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг жонига қасд қилганларида, Ҳақ таолодан у кишига ҳижрат қилиш амри нозил бўлади. Расулуллоҳ ва ул зотнинг шериги – Абубакр Сиддиқ (р.а.) Мадина йўлидаги ғорга бекинганда ўргимчак ғорнинг оғзига тўр тўқиб, мушрикларни чалғитади. Илоҳий лутф ва марҳамат туфайли биргина ўргимчак Расулуллоҳ (с.а.в.) жонини мушриклар қасдидан омон қолишига сабаб бўлади. Бинобарин, ошиқ кўнглининг ҳаракатлари ўргимчак каби кучсиз кўринса-да, тўғри ва асл мақсад йўлида бўлгани туфайли таҳсинга лойиқ:

*Чикти зулфин солғач ул чоҳи занахдондин кўнгул,
Анкабут ул навъким, торига чиққай ёрмашиб.*

Бешинчи байтда ошиқнинг кўнгли ҳижрон туфайли шубҳа-гумонлар макони ва изтироблар лашкарининг нишонига айлангани, бу лашкар ҷумолилардек беҳисоб бўлса-да, висол умиди насими эсгач, чивиндек тарқалиб кетиши ҳақида сўз юритилади. Бу ўхшатишлар муҳаббат йўлида ҳавф ва умид ҳамиша ёнма-ён келиши, кўнгил танлаган йўлида адашмаслиги учун ҳамиша ушбу икки туйғуга бараварига суяниши лозимлигини таъкидлайди.

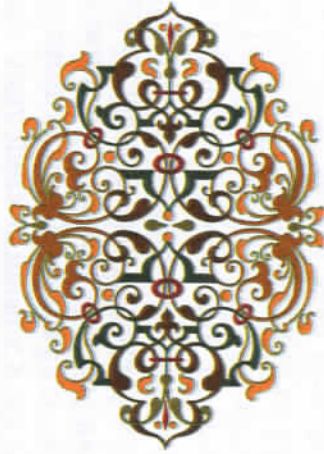
Олтинчи байтда яна зулф тимсолига мурожаат қилинади. Олдинги байтларда зулф кўнгилни асир этиш ҳамда маҳбубанинг қаҳридан қутулмоқ ва ёр талъатининг дийдорига етишмоқ учун восита ўлароқ тасвирланган бўлса, бу байтда ёр сочининг тобидан гўзал тажнис намунаси яратилган. Лутат қисмида изоҳланганидек тоб сўзи байтда икки – сочининг гажаги ҳамда дард, азоб, исканжа маъносида келтирилган. Бу маънолар бир-бирини тўлдирган ҳолда тасаввур ва тахайюл уфқларини кенгайтиради.

Кейинги иккинчи байтда шоир соқий ва майфурушга мурожаат қилиб, бу дардга даво шаробга эҳтиёжи борлигини изҳор этади. Дурдкаш мухлислар, огоҳдил орифлар маърифат бодасига қанчалик иштиёқ кўрсатсалар, хумдан жўшиб чиқаётган маърифат майи ҳам бу боданинг муштоқларига шунчалик талпинади. Бу ўхшатма орқали шоир “Мен махфий бир хазина эдим, ошкор бўлмоқни истадим. Шунинг учун олам ва оламдагиларни яратдим” мазмунидagi кудсий ҳадис маъносига ишорат қилган бўлса, ажабмас:

Қил ҳавола дурдкашлар жониби, эй майфуруш,
Май чу ҳар соат тўқулгай жўш уруб қўптин тошиб.

Навойнинг иқрор ва изҳорлари ҳаддан ошишларига асл сабаб ёрнинг истиғно ва ҳожатсизлигининг бепойнлигидир. Мутафаккир шоир васф этган Ёрнинг хусну жамоли ошиқларининг васфу эҳтиёжларига боғлиқ эмас. Унинг гўзаллигининг сири ҳам ана шунда:

Ошуруб ҳаддин Навоий ҳам ниёзу ажзини,
Ёр истиғнову нози ҳар неча ҳаддин ошиб.

“СИРИШКИМ ҚОНИ ҚИЛДИ КЎЙИНИНГ ТУФРОҒИН ОҒУШТА...”

«Ғаройиб ус сиғар», 62-ғазал

Кезармен кўйида йиллар назар ҳолимға солғай деб,
Агар ўлтурса қоним ранги туфроғида қолғай деб.

Кўнгулга юз туман ниш урса ҳижрон, айламан нола,
Висолинг нўшидин ул захмлар бир кун ўнголғай деб.

Кўнгулга новакинг то кирди, беҳад ҳифзин
Ки, бу шиша ичинда ул дағи ногаҳ ушолғай деб.

Кўнгулни кўйида юз ранж ила меҳнатқа топшурдум
Ки, гар кўрса бу сурат бирла, шояд кўнглум олғай деб.

Сиришким қоқи қилди кўйининг туфроғин оғушта,
Итига шояд ул балчиғ била бир уй ясолғай деб.

Ҳарам васлин тиларсен, пўя ур мардона, эй солиқ,
Қадам оҳиста чекма, бағринг ул елмакда толғай деб.

Навой бенаволиғ бирла дойим май ичар, бир кун
Наво нақшини даврон мутриби базмида чолғай деб.

ЛУҒАТ

- Нўш – шарбат
 Ҳифз – ҳимоя
 Ушолмоқ – синмоқ
 Ранж – азоб
 Меҳнат – азоб
 Сиришк – кўз ёши
 Оғушта – лойқалатган, сув ва тупроқнинг ара-
 лашмаси
 Пуя урмоқ – қадам урмоқ
 Солик – тариқат йўлидаги киши
 Елмак – шамолдек елиш
 Нақш – тарона

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Ҳазажи мусаммани солим
 V --- V--- V--- V---
 V --- V--- V--- V---
 Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун.

НАСРИЙ БАЁН

- Хароб ҳолимга назар солар, мабодо ўлдиргу-
дек бўлса, қонимнинг ранги тупроғида қолар деган
умидда ёрнинг кўйида йиллар мобайнида кезарман.
- Ҳижрон наштарлари кўнгилга юз мингта захм
урса ҳам, бирор кун висолинг шарбатидан тузалиб
кетар деб, нола этмайман.
- Ўқинг кўнгилга киргач мабодо шишадай кўнг-
лим ичида ушалиб (синиб) кетмасин деб, уни жуда-
ям асрайман.

- Кўйида кўнглимни юз азоблар билан машаққат-
ларга топширдим, шоядки ёр бу аҳволимни кўриб
рахми келганидан кўнглимни олса.

- Қонли ёшларим кўйининг тупроғини балчиққа
айлантирди, шоядки бу лойдан итига бирор уйча
ясаса.

- Эй тариқат йўлидаги солиқ, ҳарам васлини ти-
лар бўлсанг, мардона қадам кўй. Бағрим тез юриш-
дан толиқади деб оҳиста қадам чекма.

- Навоий бенаволик – маҳрумлик билан ҳамиша
шароб ичар, даврон мутриби унинг базмида “Наво”
нақшини бирон кун чалса, ажаб эмас.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Бу ғазалда ҳам Навоий *солғай деб, қолғай деб, ўнголғай деб, ушолғай деб, олғай деб, ясолғай деб, толғай деб, чолғай деб* сингари туркий феъллардан қофия ва радиф тизмасини ҳосил қилиш маҳорати намоён этган. Шунинг баробарида, матлаъда феълни мисранинг бошига келтириб, араб тилига хос бўлган гап тузилиш имконияти ўзбек тилида ҳам мавжудлигини кўрсатган. Бундан ташқари, шоир “йиллар” сўзими мисрада шундай жойлаганки, у ҳам ошиқнинг ёр кўйидаги саргардонлик замони (кўйида йиллар кезармен), ҳам ёрнинг унинг ҳолига назар солиш муддатига (меннинг ҳолимга йиллар давомида назар солғай) далолат қилди.

Кезармен кўйида йиллар назар ҳолимга солғай деб, Агар ўлтурса қоним ранги тупроғида қолғай деб.

Кейинги уч байтда ошиқ кўнглининг ҳолати, азоб ва изтироблари тасвирланган. Ҳижрон ўқларидан

кўнгилга юз минг жароҳат етган бўлса-да, ошиқ бу қийноқларга чидаб, нола чекмайди. Висол шарбатидан баҳраманд бўлиш умиди унинг сабрига қувват беради. Висол шарбати шундай бебаҳо неъматки, унинг бир томчисидан минг захм ва жароҳат бир зумда шифо топади. Висол шифоси шундай мўъжизавий қудратга эга экан, дард ҳам шунга яраша бўлиши керак. Бу шифодан баҳраманд бўлиш учун ишқ ўқидан ярадор кўнгил лозим. Ошиқ шунинг учун ҳам шишадек нозик ва мусаффо кўнгилда ишқ ўқини эҳтиётлаб асрайди. Бундай жафолар маконига айланган кўнгилни минг ранжу азоб билан ёрга топширишдан мақсад ҳам ўша – шоядки ишқ бемори бўлганини кўриб, ёр унинг ҳолига шафқат қилиб, ҳожатини раво айласа. “Ҳайрат ул-аброр”да айтилганидек:

*Ҳар киши осию гунаҳкорроқ,
Афв ила раҳматқа сазоворроқ.*

Бинобарин, ҳижрон азоби ва ишқ қийноқларига кўпроқ гирифтор бўлган кўнгил ҳам бошқалардан кўра дилжўйлик ва мурувватга кўпроқ ҳақлидир:

*Кўнгулни кўйида юз ранж ила меҳнатқа топшурдум,
Ки гар кўрса бу сурат бирла, шояд кўнгулум олғай*
деб.

Бешинчи байтда муболағали тасвирнинг янги намунасига дуч келамиз. Ошиқнинг қонли ёшидан ёр кўйининг тупроғи балчиққа айланибди. Бу балчиқ ёрнинг итига уй қуришга муносибдир. Ит – ўз эгаси маконини бегоналардан ҳимоя қилувчи жонивор, вафо ва садоқат тимсоли. Бу байтда ошиқнинг

қонли ёшидан қурилган уйча ёр ити билан ошнолик ва унсият ҳосил қилиб, унинг дийдорига етишмак учун тўсиқ бўлмаслик умиди тажассум топган:

*Сиришким қони қилди кўйининг тупроғин оғашта,
Итига шояд ул балчиғ била бир уй ясолғай деб.*

Ҳофиз Шерозийнинг машҳур бир ғазалида шундай бир байт бор:

*Дар биёбон гар ба шавқи Каъба хоҳи зад қадам,
Сарзанишҳо гар қунад хори муғйилон, ғам махўр.*

(Таржимаси:

*Чўл-биёбон ичра Каъба шавқи-ла қўйсанг қадам,
Чекма ғам асло, қадалғай муғйилон хори агар).*

Навоий ушбу маънони ривожлантириб, йўлдаги машаққатлар – елдек елиш натижасида бағирнинг толишидан кўркмай, мардонавор қадам ташлашни ҳарам йўлидаги сайру сулуқнинг шарт сифатида талқин қилади. Ишқ – мардоналикнинг белгиси экан, бу йўлдаги саъй-ҳаракатлар, риёзат ва машаққатлар ҳам шунга яраша бўлмоғи лозим. Ўшанда мақсад гавҳари қўлга киритиш мумкин.

Мақтаъда “наво” сўзидан ясалган учта сўз – Навоий (тахаллус), бенаволиғ (махрумлиқ), Наво (мумтоз куй номи)ни қўллаш орқали иштиқоқ санъатининг гўзал намунаси яратилган. Умид оҳангида битилган бу байт ўз навбатида ҳусни таҳаллус ва ҳусни мақтаъ талабларига тўлиқ жавоб беради:

*Навоий бенаволиғ бирла дойим май ичар, бир кун
Наво нақшини даврон мутриби базмида чолғай деб.*

КҮНГЛУМА ҲАЖР АГАР ДАРД ҶҶИ ЁҒДУРСА, НЕ ТОНГ...

«Ғаройиб ус синар», 63-ғазал

Дам-бадам жоми тараб ғайр ила ул моҳ чекиб,
Мен йироқтин боқибон, қон ютубу оҳ чекиб.

Не ғамим ит киби ўлмақдин, агар элтур эса
Бўйнума ип солибон кўйига ул моҳ чекиб.

Ғаразим буки, унуттурмағамен ўзни анга,
Кўйига кирмагим афғон гаҳу бегоҳ чекиб.

Кўнглума ҳажр агар дард ҶҶИ ЁҒДУРСА, не тонг,
Гар чиқарур эса пайконини дилхоҳ чекиб.

Мен адам йўлиға борман, мени лекин элитур
Оғзи шавқида кўнгул ўзига ҳамроҳ чекиб.

Майи асфарки тўкулмиш қўюбон юз ичсам,
Қаҳрабони кўрунгуз жилва қилур коҳ чекиб.

Журъасин берса Навоййға эрур ўлгуча бас,
Базми айш ичра тараб соғарин ул шоҳ чекиб.

ЛУҒАТ

Тараб – шодлик

Ғайр – бегона, ўзга киши.

Афғон – фиғон, нола

Не тонг – не ажаб

Пайкон – ўқ

Адам – йўқлик

Майи асфар – сариқ май

Қаҳрабо – 1. Бир турли сариқ тош. 2. Сариқ

Журъа – қултум

Соғар – қадаҳ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф

-V-- VV-- VV-- VV--

-V-- VV-- VV-- VV--

Фоилотун фаилотун фаилотун фаилун

НАСРИЙ БАЁН

• Ул ой бегоналар билан ишрат тузиб, дам-бадам шароб ичмоқда. Мен бу ҳолга йироқдан боқиб, шароб ўрнига қон ютиб, оҳ чекмоқдаман.

• Агар ул ой бўйнимга ип солиб, кўйига чекса, ит каби ўлим топсам ҳам ғамим йўқ.

• Кўйига кириб, вақт бемаҳал оҳ чекишларимдан мақсад – ўзимни эслатиб, мени унутишига йўл қўймасликдир.

• Ҳижрон дард ўқларини ёғдирса ҳам майли, кўнглим истаган ёрим отган ўқини қайта чиқарса, ажаб эмас.

- Мен йўқликка томон бормасдим, лекин оғзининг шавқида кўнгил мени ўзига йўлдош қилиб элтяпти.
- Сарик рангли шароб тўкилибди, юзимни ерга қўйиб ичсам, сомонни тортувчи қахрабо (сарик рангли тош, янтарь)ни кўргандек бўласиз.
- Ишрат базмида ул шоҳ шодлик шаробидан бир қултум Навоийга ҳам иноят қилса, бу давлат ўлгунча кифоя қиларди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Радиғ вазифасини бажарувчи “чекиб” сўзи маъно юзасидан энг серқатлам сўзлардан ҳисобланади. “Навоий асарларининг изоҳли луғати” да бу сўзнинг 26 та маъноси борлиги қайд қилинган. Мухтарам ўқувчи тилимизнинг бойлигини янада теранроқ ҳис қилиши учун бу изоҳларни қисқача беришни жоиз топдик: 1) бошдан кечирмоқ, тортмоқ; 2) бардош бермоқ; 3) ичмоқ; 4) санчмоқ, урмоқ; 5) суғуриб олмақ; 6) ёзмақ, битмоқ; 7) олиб бормоқ, элтмоқ; 8) тақдим этмоқ, тутмоқ; 9) ясамоқ; 10) беэмоқ, нақш солмоқ, ўймоқ; 11) тизмоқ, илга ўтказмоқ; 12) ўзига тортмоқ, яқинлашмоқ; 13) узмоқ; 14) ечмоқ, шилиб олмақ; 15) тирнамоқ, қазимоқ, қовламоқ; 16) ўқ отмоқ; 17) қадамоқ, осмоқ; 18) кўтармоқ. 19) боғламоқ, маҳкамламоқ; 20) туташмоқ, улашмоқ. 21) суртмоқ, қўймоқ; 22) тозалашмоқ; 23) ўх урмоқ; 24) ўтқизмақ, йўналтирмоқ; 25) бош урмоқ, эгилмоқ; 26) ўлиб кирмоқ, ичкарига киритмоқ.

Ана шундай кўпмаъноли сўзни радиғ сифатида танлаган экан, мутафаккир шоир деярли ҳар бир байтда “чекиб” сўзининг маъно имкониятларидан фойдаланган ҳолда тажнис санъатининг гўзал намуналарини яратган. Жумладан, матлаънинг би-

ринчи сатрида “чекиб” ичиш маъносини ифода этган бўлса, иккинчи мисрада оҳ урмоқ маъносини билдиради. Шунингдек, ой юзли гўзалнинг шодлик шаробидан дам-бадам нўш айламаги ошиқнинг ҳолатида ҳам ўзгарувчанликни пайдо қилади – у йироқдан боқиб, гоҳ шароб ўрнига қон ютса, гоҳида дард билан оҳ чекади:

*Дам-бадам жоми тараб ғайр ила ул моҳ чекиб,
Мен йироқтин боқибон, қон ютубу оҳ чекиб.*

Иккинчи байтда халқнинг жонли тилида фаол қўлланиладиган “итнинг кунини бошига солмоқ” ибораси ажойиб тарзда қўлланилган. Ит – садоқат ва вафотимсоли бўлиши баробарида, хорлик ва қадр топлмасликнинг намунаси ҳамдир. Инсон боласига жонзотлар ичида энг садоқатли ва вафодор, илк хонакайҳайвон ит бўлса ҳамки, унинг жойи доим остонада. Шунингдек, вафодор ит ўлигини эгасига кўрсатмай уйдан узоқда ўлим топиш одати бор. Итнинг ана шу одатига ишора қилган ҳолда шоир ит каби ўлим топишни, яъни ишқ йўлида ҳалок бўлиш ва айна пайтда бу ўлим ёрдан узоқда бўлиш истагини қуйидагича баён этган:

*Не ғамим ит киби ўлмакдин, агар элтур эса
Бўйнума ип солибон қўйига ул моҳ чекиб.*

Кейинги байтда ошиқнинг ёр қўйида тинмай охуфигон чекишлари ошиқлигини элга намоиш қилиш учун эмас, балки ёрга ўзининг борлигини эсла-тиб туриш эканлигини “унуттурмагамен” феълини қўллаш орқали билдирган. Ишқ аҳли учун энг оғир синов – ҳижрон, яъни ёрнинг хаёлидан кўтарилиш

бўлса, энг катта саодат – унинг фикру зикрида ўрни борлигини билиб яшамоқдир:

*Ғаразим буки, унуттурмағамен ўзни анга,
Кўйига кирмагим афғон гаҳу бегоҳ чекиб.*

Ёрнинг кичик оғзи – хусннинг тимсоли, сирру синоатга тўла жумбоқ сифатида мумтоз шеърятимизда кўп васф этилган. Мазкур байтда кичиклигидан адам – йўқлик мулкидан нишона бўлган оғиз шавқи ошиқнинг кўнгли ва бутун вужудини ҳам фано бўлишга ундагани ажойиб шоирона лутф билан баён этилган. Фахриддин Ироқийнинг изоҳига кўра, оғиз – Аллоҳ таолонинг мутакаллимлик сифатига ишора, илоҳий каломнинг моҳияти демакдир. Аллоҳнинг биргина “Кун!” (“Бўл!”) амри билан бутун олам йўқликдан бор бўлгани каби унинг моҳиятини англашга инсоннинг ақли ва тафаккурини ожиз қолдириб, йўқликка юз тутмоққа ундайди. Шунинг учун инсон, истаса-истамаса, ишқ кўйида инон-ихтиёрини кўнгилга топширади. Кўнгил эса муҳаббат йўлида адам бўлмоқ, яъни обрў-эътибор, молу давлат, мансаб ва амал, жоҳу жалол, илму дониш туфайли инсонда пайдо бўладиган сохта “мен” ликдан буткул воз кечиб, ҳақиқий ўзлик сари сафар қилмоққа ундайди. Ёрнинг кичик оғзи ҳам худди шу каби гўзалликнинг асрорини пинҳон тутиб, ошиқнинг вужуди ва кўнглидаги менликни маҳв этишга қодир:

*Мен адам йўлига борман, мени лекин элитур
Оғзи шавқида кўнгул ўзига ҳамроҳ чекиб.*

Сўнгги икки байтда май таърифи келтирилди. Майи асфар, яъни сариқ рангдаги май мажозан муҳаббат мастлиги ва Ҳақ жазбасининг рамзидир.

Илоҳий иноят бўлмагунча, киши муҳаббат кўйига кириолмайди. Муҳаббатга саъй-ҳаракат билан эришиб бўлмайди. Инсон ихтиёридан ташқарида содир бўладиган бу руҳий эврилиш ва илоҳий неъмат ақл занжирини узиб, қалб амри билан яшашни қисмат этади ва шу орқали Ҳақ олдида қурбат ҳосил қилади. Боязид Бистомий айтгандек, Аллоҳ севган банданинг нишони учтадир: аввали, саховати дарёга ўхшар; иккинчи, шафқати қуёшга ўхшар; учинчиси, тавозеси тупроққа ўхшар.

Ишқ йўлида хор-зор ошиқнинг тавозеси тупроққа дўниб, ранги сомон каби сарғайгани билан, унинг иштиёқи ва маърифат бодасини симирмоққа бўлган шавқи шунчалик кучайганки, агар тупроққа тўкилган бодани кўриб қолса ҳам, юзини ерга қўйиб, у шаробни бир томчи ҳам қолдирмай ичишга муштоқ. Бу билан Навоий муҳаббат ва хокисорлик, ошиқлик ва тавозелилик эгиз ва бир-бирини тўлдирувчи тушунчалар эканлигини таъкидлайди:

*Майи асфарки тўқулмиш кўюбон юз ичсам,
Қаҳрабони кўрунгуз жилва қилур коҳ чекиб.*

Бундай бода фақат шохнинг базмида мавжуд. Шох агар бу бодада бир қултум Навоийга раво кўрса, ўлим шарбатини тоғунча бу давлат унга етарли. Маълум бўладикки, Навоий бу байтда “шох” деганда зоҳир оламининг ҳукмдори – Ҳусайн Бойқаро мажлисидаги шаробнимас, балки Оламлар Подшоҳи – Аллоҳ таоло ҳузуридаги илм ва маърифат бодасини назарда тутган:

*Журъасин берса Навоийга эрур ўлғуча бас,
Базми айш ичра тараб соғарин ул шох чекиб.*

“КЎНГУЛКИ ИТТИ ҚИЛИБ ТИЙРА ХОНУМОНИМНИ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 64-ғазал

Не махласим бор анинг ишқидин канора қилиб,
Не тўймоғим бор анинг хусниға назора қилиб.

Ўчарга ишқ ўти чора қил дединг, эй шайх,
Бўлурму қисматим ўлган балоға чора қилиб?

Бошимда тийғи яросин неча дебон сўрманг,
Киши бўлурму бошининг тукин шумора қилиб?

Кўнгулки итти қилиб тийра хонумонимни,
Қовай агар яна келса, юзини қора қилиб.

Кўнгулни ёра қилиб улки тикти кўксимни,
Ёқамни тикмак эрур кўкрагимни пора қилиб.

Дедимки, майкададин хонақаҳ йўлин тутайин,
Нетайки, ул сари йўл бермас истихора қилиб.

Навойй этти ниҳон ишқин, эй фиғон била ашк,
Анинг бу айбини найларсиз ошқора қилиб?!

ЛУҒАТ

Махлас – қутулмоқ
Канора – четлашмоқ
Назора – термулмоқ
Шумора – саноқ
Итмоқ – йўқолмоқ
Қовмоқ – ҳайдаб солмоқ
Истихора – яхшилик излаш; хайрли ишни билиш
мақсадида ўқиладиган намоз
Ниҳон – яширин

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани махзуни махзуф
V-V- VV-- V-V- VV-
V-V- VV-- V-V- VV-
Мафоилун файлотун мафоилун файлун.

НАСРИЙ БАЁН

- Унинг ишқидан воз кечиб қутулмоққа чорам ҳам, хуснига термулмоқ тўймоғим имконияти ҳам йўқ.
- Эй шайх, менга ишқ ўтини ўчирмоққа бир чора топ, деб айтасан. Қисматимга айланган балоға чора топиб бўладими?
- Бошимдаги тиғининг ярасини неча, деб мендан сўраманг. Киши бошидаги соч толаларини санай оларми?
- Кўнглим бош олиб кетиб, уйимни куйдирди. Агар яна юзини қора қилиб, шармандаларча қайтиб келса, ҳайдаб соламан.

- Ул ёр кўнглимни пора қилиб, кўксимга ўқ қадагани кўксимни пора қилиб ёқамни тикишга ўхшайди.
- Майхонани тарк этиб, хонақоҳ йўлини тутайин, дедим. Нетайки, истихора намозини ўқиганимда бу йўлни тутушим хайрли бўлмаслиги аён бўлди.
- Навоий ишқини пинҳон тутди, эй фиғону кўз ёшларим, унинг бу айбини ошкор этиб найларсиз?!

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Биринчи қарашда ифода воситалари ва баён усуллари оддий, халқона, Навоийнинг таъбири билан айтганда, “туркона” кўринган матлаъ замирида ўқувчини чуқур ўйга толдирадиган, мушоҳада этишга чорлайдиган ҳикмат бор. Муҳаббат дардига мубтало бўлган киши тузоққа тушган қушдек минг ҳаракат қилса ҳамки, қутулмоққа чора тополмайди. Бекорга ишқни бедаво дардга ўхшатишмайди. Изн сўрамасдан кўнгил мулкини истило қилган ишқ лашкари энг аввало ихтиёрни қўлга олади. Ишқ – инон-ихтиёрни маҳбуб изнига топшириш, унга хуш келувчи ҳолатларга таслим бўлиш, дунёга унинг кўзи билан қараш ва унинг ройишига қараб яшаш демакдир. Бундай ҳолатга тушган кишининг кўзига маҳбубанинг хусну жамолидан ўзга ҳеч нарса кўринмайди, унинг хусни томошасидан тўймайди, хусн жилваси билан маст бўлган ҳолда келажак баёларни шодумонлик билан қабул қилади. Негаки, ишқ – ўзгалар назарида бало-ю офатдек кўрингани билан ошиқнинг наздида қисматнинг айни ўзидир. Бошқалардан фарқли ўлароқ ошиқ ўз қисматидан рози ва мамнун бўлиб, уни ўзгартаришга чора изламайди, балки муҳаббат отабини илоҳий неъмат, тақдир инояти деб билади:

*Ўчарга ишқ ўти чора қил дединг, эй шайх,
Бўлурму қисматим ўлган балога чора қилиб?*

Учинчи байтда ҳам риторик савол орқали шоир муболағали ўхшатишни янада кучайтириб, ҳиссий-эмоционал таъсирни оширган. Бошига тушган жафо тиглари соч толасидан ҳам кўплиги сабабли, одамларнинг ҳайратига сабаб бўлган ошиқ бу йўлда собитқадам эканлигини ифода этган. Одатда, бир марта жароҳат олган киши балодан узоқроқ тутишга ҳаракат қилади, аммо ишқ балосини ўзига қисмат деб билган киши ҳар қандай қийноқ ва азобларни тотишга тайёр бўлади:

*Бошимда тийғи яросин неча дебон сўрманг,
Киши бўлурму бошининг тукин шумора қилиб?*

Кейинги икки байтда Навоий кўнгил тимсолига мурожаат қилади. Унинг талқини бўйича кўнгил ғойиб бўлиб, бутун ҳаётини қаро қилмиш. Агар ошуфтаю сарсон кўнгли мабодо бирор куни юзи қора бўлиб, қайтиб келгудек бўлса, уни ҳайдаб соларди. Бу билан шоир нима демоқчи? Биламизки, ўрта асрларда гуноҳқор кишининг юзига қора суртиб, шаҳар ва бозорларда айланттириб, сазойи қилишган. Ишқ йўлига қадам қўйган кишининг кўнгли ҳам гуноҳ ва маъсият туфайли қорайиб, яна олдинги ҳолига қайтмоқчи бўлгудек бўлса, бундай кўнгил соликка керакмас. Ишқ – кўнгил поклигига эришмоқ йўли. Шу сабабли, гуноҳқор ва юзи қоралиги сабабли дилдор нурининг мазҳарига айланмаган кўнгил риёзат чекиб, мусаффо бўлмоғи зарур:

*Кўнгулки итти қилиб тийра хонумонимни,
Қовай агар яна келса, юзини қора қилиб.*

Кейинги байт ҳам алоҳида диққатни талаб қилади. Кўнгил мажруҳ бўлган пайтда ошиқ кўкси бутунлигининг фойдаси йўқ, дейди шоир. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг термизлик пири – Сайид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизийнинг “Маориф” асрида шу мазмунга алоқадор ажойиб ўхшатиш келтирилган. Унга кўра, ғалла захира қилмоқчи бўлган одам энг аввало, омборхонани сичқонлардан тозаломоғи керак. Йўқса, омборга қанча буғдой тўқилмасин, сичқон ва каламушларга ем бўлиб кетаверади. Бинобарин, инсон ҳам маърифат ҳосил қилишдан аввал кўнгил уйини ҳасад, риё, кибр, шубҳа, манлиқ, ёлгон каби руҳият озиқларини кемирувчи “сичқон”лардан пок тутиши лозим. Акс ҳолда, ўзлаштирган билими фақат зарарига ишлайди. Зоҳир олами обод, аммо ботиний олами вайрон киши худди мажруҳ кўнгилни даволамасдан, кўксини тикиб қўйган табибнинг амалидек бефойда бўлиб қолаверади:

*Кўнгулни ёра қилиб улки тикти кўксимни,
Ёқамни тикмак эрур кўкрагимни пора қилиб.*

Олтинчи байт маъноларини англашга истихора сўзи калит вазифасини бажаради. Истихора сўзи луғатда яхшилик излаш, бир нарсанинг яхшироғини танлаш деган маънони англатади. Мусулмон киши руҳсат этилган икки ишдан қайси бирини қилишини билмай қолганида хайрлисини танлаш учун икки ракат истихора намозини ўқийди. Истихора намозидан сўнг қуйидаги мазмундаги дуо ўқилади: “Аллоҳим, Сенинг илминг билан Сендан яхшилик сўрайман. Сенинг қудратинг билан Сендан қодирлик ва улугъ фазлингни сўрайман. Сен ҳар нарсани Билувчисан, мен билмайман. Сен ғайбни Би-

лувчисан. Аллоҳим, агар мана шу қилмоқчи бўлган ишим динимда, ҳаётимда, ишимнинг оқибатида, дунё ва охиратимда мен учун яхши бўлса, уни менга насиб этгин ва осон қилгин. Сўнг уни менга баракотли қилгин. Агар мана шу ишим динимда, ҳаётимда, ишларимнинг оқибатида, дунё ва охиратимда мен учун ёмон бўлса, мендан уни узоқлаштир, қаерда бўлса ҳам, мен учун яхшилик тақдир қилгин ва мени ундан рози қилгин”. Бу дуо ўқилгандан кейин ўша ишни қилиш ва қилмаслик тўғрисида кўнгил мойил бўлган томонга ҳаракат қилинади.

Байтдаги талқинга кўра, хонақоҳ – зоҳир оламининг ободлиги учун керакли бўлган билимларни ўргатадиган маскан билан майкада – қалб ва руҳ оламини обод тутадиган муҳаббат ва маърифат макони ўртасидаги иккиланиш бўлганда, истихора намози сабабли иккинчи йўл танланиши дунё ва охират ободлигига сабаб бўлиши чиройли баён этилган. Мутафаккир шоирнинг қатъий ақидасига кўра, фақат маърифат ва муҳаббат туфайли икки дунё саодатига эришиш мумкин. Муҳаббатсиз амал, маърифатсиз эътиқод таассуб ва худбинликни кучайтириб, алалоқибат залолатга етаклайди. Аллоҳ ҳам севган бандасини севади:

*Дедимки, майкададин хонақоҳ йўлин тутайин,
Нетайки, ул сари йўл бермас истихора қилиб.*

Тасаввуф аҳли орасида ҳадис сифатида талқин қилинган ҳикматга кўра, кимки ошиқ бўлиб, уни пинҳон тутган ҳолда вафот этса, шахидлик мақомига эришади. Навоий ана шу олий мақомга эришиш мақсадида ишқини пинҳон тутса ҳамки, оху фиғонлари ва кўзёшлари сирини ошкор этади. Ошкор бўл-

ган сир эса, эл орасида айб саналади. Ишқ сеҳридан беҳабарлар бу дардга мубтало бўлгани учун маломат қилсалар, ишқ аҳли бу сирни ошкор этгани учун уни айблайдилар. Бу маломатни кўтариш нақадар оғир эканлигини куйидаги байтдан англаш қийин эмас:

Навоий этти ниҳон ишқин, эй фиғон била ашқ,
Анинг бу айбини найларсиз ошқора қилиб?!

"МЕН ЎЛДУМ ЧУ ХУНОБИ ҲИЖРОН ЧЕКИБ..."

«Ғаройиб ус сиғар», 65-ғазал

Ул ой қасдима тийғи буррон чекиб,
Мен оллида шукронаға жон чекиб.

Масиҳим чу фарёдима етмади,
Неча ўлтурай ўзни афгон чекиб.

Ҳамонو ёмон кўзга майл айладинг,
Алиф нил ила юзга ҳар ён чекиб.

Лабинг нўшдорусидин не осиг,
Мен ўлдум чу хуноби ҳижрон чекиб.

Кетур, соқие, давр аёгин тўла
Ки, жон қолмади ранжи даврон чекиб.

Агар васли боқий керак, истагил,
Фано кўйига рахти ҳирмон чекиб.

Навоий бериб жон ўқи шавқидин,
Анинг захмидин ёр пайкон чекиб.

ЛУҒАТ

Буррон – кескир
 Масиҳ – Исо пайғамбар (а.с.)нинг лақаби
 Афғон – фиғон, нола
 Ҳамон – гўёки
 Мийл – мазорлар бошидаги туғ
 Нил – лажувард рангидаги суртма
 Нўшдору – заҳарга қарши, жон бағишловчи дори
 Осиғ – фойда
 Ҳуноби ҳижрон – айрилиқ кўз ёши, аччиқ йиғи
 Аёғ – қадаҳ
 Ранж – азоб
 Рахт – сафарнинг асбоб-анжоми
 Ҳирмон – маҳрумлик
 Пайкон – ўқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мутақориб мусаммани маҳзуф
 V -- V -- V -- V --
 V -- V -- V -- V --
 Фаълун фаълун фаълун фаул.

НАСРИЙ БАЁН

- Ул ой менинг жонимни олиш қасдида кескир қилич тортди. Мен эса бу ҳолнинг шукронасига жонимни топширдим.
- Фиғон чекиб, шунча ўзимни ўлдирсам ҳам, жон берувчи Масиҳонафас ёрим менинг фарёдимга етмади (эшитмади).

- Икки ёноғингга лажувард рангдан алифдек чиқиқ тортиб, гўёки ёмон кўзнинг мазорига туғ ўрнатдинг.
- Аламли ҳижрон азобидан ўлиб бўлдим, энди лабингдаги ҳаёт бағишловчи шарбатдан не фойда?!
- Эй соқий, давр қадаҳини тўла келтирким, даврон ранжини чекавериб, жоним қолмади.
- Агар завол топмас висол истасанг, фано кўйида маҳрумлик сафарига чиқмоқни талаб қил.
- Навоий танидан ёр ўқини суғуриб олгач, шавқидан жон ўқини топширди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазал учун танланган вазн эпик шеърят учун хос вазн ўлчовларидан ҳисобланади. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си ҳамда унинг таъсирида ёзилган бошқа жангномалар (“Барзнома”, “Сомнома”, “Искандарнома” ва ҳ.к.) айни шу вазнда ёзилган. Мутақориб баҳрига мансуб ушбу вазннинг ритмикаси уруш саҳналари, отларнинг дупури, қилич ва найзаларнинг жаранги, баҳодирларнинг муҳорабалари ни ифода этиш учун энг мақбул ва маъқул саналган. Аммо лирик жанрларда бу вазн деярли қўлланилмаган. Жумладан, Навоийнинг ғазалнавислиқдаги устозлари – Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийларнинг девонларида ҳам, туркий шеърятнинг Навоийгача бўлган даврида ҳам мазкур вазндаги ғазал учрамай.

Алишер Навоий ишқ жангоҳида баҳодирликлар, истило ва хунрезлик жон олишларни баддий йўсинда садида мазкур вазини танлаганларга хос бўлган уруш аслаҳаларини тимсол даражасига

матлаъда ой юзли нигор қатл этиш қасдида тиғ кўтарганининг шукронаси учун ошиқ жонини фидо этади. Мулк ва номус, шўхрат ва шавкат, куч-қудрат намоёйиши йўлидаги хунрезликлардан фарқли ўлароқ ишқ майдонида биргина ғолиб (махбуба) ва бу ғалабадан бениҳоя масрур бўлиб, ўз ғалабасидек қабул қилган мағлуб (ошиқ) бор:

*Ул ой қасдима тийғи буррон чекиб,
Мен оллида шукронаға жон чекиб.*

Ошиқнинг қатлига тиғ кўтарган махбуба фақат жон олувчи қотилмас, балки унинг бир оғиз ширин сўзи билан мурдаларга жон берувчи масиҳонафаслик сифати ҳам бор. Ёрнинг ушбу хислати васф этилган иккинчи байтни икки маънода ўқиш ва уқиш мумкин. Биринчи маънони насрий баён қисмида, юқорида келтирдик. Агар байтни сўроқ оҳангида ўқисак, қуйидаги мазмун ҳосил бўлади: Менинг фарёдим Масиҳимга етмагандан кейин, яна қанча фиғон чекиб, ўзимни ҳалок этай? Бундай бир-бирига зид маъноларни бир байтда ифода этиш усулини бадий илмида муҳтаммил уз-зиддайн санъати деб юритишади.

Халқимизда чиройли юзларга ёмон кўздан асраш мақсадида нил суртиш одати бор. Ана шу удумга ишора қилган ҳолда, Навоий ёрнинг юзига суртилган нил чизиғини ёмон кўзли одамларнинг мозори устига қадалган тугга ўхшатади. Бошқача айтганда у васф этган гўзаллик шундай қудратга эгаки, унга ёмон кўз билан қараган ёки уни инкор этганлар албатта ҳалокатга юз тутаяди:

*Ҳамоно ёмон кўзга мийл айладинг,
Алиф нил ила юзга ҳар ён чекиб.*

Ҳижронни биз айрилик маъносида тушунишга ўрганиб қолганмиз. Аслида ҳижрон – бировни ўз ҳолига ташлаб қўйиш, унинг бор-йўғига лоқайд бўлиш, назардан қолдириш демакдир. Жавобсиз муҳаббат дарди, ишқ азоби ва ёрнинг бефарқлиги қийноқлари остида ҳалок бўлган ошиққа ёрнинг жон бағишловчи каломи ҳам ёрдам беролмайди. Негаки, ёрнинг илтифотлари унгамас, балки ўзгаларга қаратилган:

*Лабинг нўшдорусидин не осиг,
Мен ўлдум чу хуноби ҳижрон чекиб.*

Кейинги байтда келтирилган “давр аёғи” ва “ранжи даврон” иборалари ажойиб сўз ўйини ҳосил қилган. Қадимги шароб мажлисларида май катта бир жомга сузилиб, давра аҳли уни айлантирган ҳолда навбат билан бу шаробдан ичишган. Бу одатга Ҳофиз Шерозий ишора қилган ҳолда, девонининг биринчи ғазалини шундай бошлайди:

*Ало ё айюҳас-соқий, адир катъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо.*

(Мазмуни: Эй соқий, шароб косасини даврада айлантир ва бизга май тутки, ишқ аввал осон кўринди, аммо сўнгра бошимизга мушкуллар тушди).

Навоий ҳам соқийга мурожаат қилиб “давр аёғи” – ни тўла ҳолда унга тутмоқни илтимос қилади, чунки у давроннинг ранжу азобларини кўп чекиб, мадори қолмаган. Ҳофиз байтида шароб ишқ йўлидаги азобларни енгиллатиш учун восита бўлса, Навоий ишқ аҳлини ўз бағрига сиғдирмаган, уларнинг ҳо-

лини тушунмаган замона ва унинг аҳлидан шикоят қилган ҳолда соқий шаробидан имдод истайди:

*Кетур, соқие, давр аёгин тўла,
Ки жон қолмади ранжи даврон чекиб.*

Дунё ва унинг қувончу қайғуси, висол ва фи-роқлари, лаззат ва маҳрумиятлари – барчаси ўткин-чи. Ўткинчи дунёнинг йўловчиси бўлган инсоннинг илинжи, ҳаётдаги асл мақсади эса – боқийликка эришиш, мангуликка етиш. Мангулик сифати эса фақат Ёри азалга хос сифат. Унинг ҳақиқатини ан-лаш, моҳиятга етишмоқ учун ягона чора – башарий сифатларни фано қўйишга соғуриб, бақо сари юзла-ниш. Ана шундагина ҳақиқий ошиқ боқий висол саодатидан баҳраманд бўлиши мумкин:

*Агар васли боқий керак, истагил,
Фано қўйишга рахти ҳирмон чекиб.*

Кўриб чиққанیمиздек, бу ғазалда ҳам “чекиб” сўзи радиф сифатида танланган. Навоий бу сўзнинг турли маъноларда ишлатиб, радифда тажнис санъ-атини қўллаганки, бу ҳолат фақат ўзбек тилида на-моён бўлиши мумкин. Жумладан, мазкур ғазалда радиф санчмоқ, урмоқ, тақдим этмоқ (1-байт), оҳ урмоқ (2-байт), безамоқ (3-байт), ичмоқ (4-байт), бошдан кечирмоқ, азобини тортмоқ (5-байт), кўтар-моқ (6-байт), суғуриб олмоқ (7-байт) маъноларини ифода этиб, ҳар бир байтнинг мантикий меҳварига айланган. Бу эса ғазалнинг дилтортарлиги ва жози-бадорлигини янада оширган.

“ИШҚ ДАРДИГА ЖУЗ ЎЛМАК ЙЎҚ ЭМИШ ҲЕЧ ИЛОЖ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 66-ғазал

Чобукум рахш уза ҳижрон йўлида пўя қилиб,
Мен анинг кейнича гоҳе югуруб, гаҳ йиқилиб.

Йиқилиб ёна қўпуб, чунки уруб йўлга қадам,
Ваҳки, юз ништари ҳижрон аёғимга тиқилиб.

Тобоним дарду бало хораларидин ўюлуб,
Юрагим ранжу ано хорларидин тешилиб.

Турфа кўргилки, инон тортмай ул шўх даме,
Сўнгича буйла қатиклиқ била ҳолимни билиб.

Ишқ дардиға жуз ўлмак йўқ эмиш ҳеч илож,
Бош қўюб оллиға онингки, бу маънони билиб.

Истарам ўзни харобот ичида лояъқил,
Ҳуш чун боиси ранж ўлди, нетармен ойилиб?

Ғар Навоийға ёгин ашк эдию раъд фиғон,
Ҳажр чун кож урубон кўзларига ўт чақилиб.

ЛУҒАТ

Рахш – учкур от
 Пўя қилмоқ – чопмоқ, югурмоқ
 Кейнича – орқасидан
 Хора – харсанг тош
 Ано – маҳрумлик
 Турфа – ажойиб, ғалати
 Инон – жилов
 Даме – бир он, бир лаҳза
 Лояъқил – ақл-хушсиз
 Ранж – азоб, машаққат
 Ойилмоқ – ҳушига келмоқ
 Раъд – момақалдиروق
 Кож – тарсаки, шاپалоқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф

-V-- VV-- VV-- VV--

-V-- VV-- VV-- VV--

Фоилотун фаилотун фаилотун фаилун

НАСРИЙ БАЁН

• Чобуксуворим мени ҳижронда қолдириб, от чоптириб кетмоқда. Мен эса унинг кетидан гоҳи югуриб, гоҳ йиқилиб бормоқдам.

• Йиқилсам-да, яна ўрнимдан қўпиб, бу йўлга қадам қўйсам, эвоҳ, ҳижроннинг юзлаб наштари оёғимга санчилди.

• Бу дарду балолар тошлоқида товоним ўйилиб, юрагим азоб ва маҳрумликлар тиконларидан тешилган.

• Ғаройиб бу ҳолни кўрки, ул шўх менинг бундай қаттиқ ҳолимни билиб турган ҳолда бир лаҳза бўлса-да, жиловини тортиб турмади.

• Ишқ дардида ўлмакдан бошқа бирор чора йўқ. Кимки бу маънони билса, унинг олдидан таъзим қилинг.

• Харобот ичида ақл-хушдан бегона бўлиб, жунуншева бўлмоқни истайман. Ақлу хуш ранжу азоб боиси бўларкан, хушёр бўлиб нетарман?!

• Навойнинг кўз ёшлари ёмғир, фиғонлари момақалдиروق бўлган бўлса, ҳижрон юзига тарсаки уриб, кўзларидан чақмоқдек ўт чақилди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазал ҳижрон йўлидаги азоб ва қийноқлар, шиддат ва машаққатларнинг тасвирига бағишланган. Бу йўл – наштардек кескир тиконлар, ҳар бир қирраси жон олувчи харсангтошлар, маҳрумлик, ранжу машаққатларга тўла офат ва балолар водийси. Ақл эгаси бу йўлга зинҳор қадам босмайди. Аммо бутун вужуди билан ёрнинг бир қиё боқишига зор ошиқ ёрнинг ортидан телбавор йиқилиб, яна қўпиб чопиб бораверади. Товонлари қонталаш бўлиб, юраги ҳижрон тиконларидан мажруҳ бўлса ҳамки, бу йўлдан заррача чекинмайди. Маҳбубаси бир лаҳза бўлса-да, тўхтаб, ҳолига назар солиши – унинг ягона умиди. Ёрнинг илтифотини ҳаётининг мазмуни деб билганидан шунча машаққатга чидаган ошиқ унинг бепарволиги ва истиғносидан дарду азоби янада зўраяди:

Турфа кўргилки, инон тортмай ул шўх даме,
 Сўнгича буйла қаттиқлик била ҳолимни билиб.

Ёрнинг бундай бепарволиги, ошиқ ҳолига назар солмаслигида катта ҳикмат бор. Агтор ва Навоийнинг "Қуш тили" дostonларида Маърифат водийсидан сўнг Истиғно водийси келади. Истиғно водийсида солиқ Ёри азалнинг ҳожатсизлигини жондан ҳис этиб, ўзининг борлиги ва умуман бутун Борлиқнинг бор-йўқлиги Унинг Буюклиги ва Қудрати олдида заррача қадри йўқлигини англай бошлайди. Жумладан, Шайх Агтор бу водий таърифида турли мисоллар келтириб, илоҳий ҳикмат инсоний мантиқ қопилларига сиғмаслигини куйидагича ифодалаган:

Сўнгра ул водийи истиғно келур,
Унда не даъво ва не маъно бўлур...

Неча минглаб дийдалардин оқди қон,
Токи зиндондин Юсуф чиқсин, дебон.

Неча юз минглаб гўдаклар ўлдилар,
То Халил топгунча етсин деб назар...

Юз туман халқ бойлади зуннор басо,
Бўлмагунча маҳрами асрор Исо.

Бўлди торож неча минг жсону кўнғил,
То Муҳаммад чиқмади меърозга ул.

Эскидир, янги, қадрсиздир ҳама,
Хоҳи бир иш айла, хоҳи айлама...

Кетса шу дунё ародин, не эмиш?
Бир чумолининг оёғи лат емиш.

Қолмаса гар деу инсондин асар,
Бу камайган қатра бир ёмғир қадар.

Бунда жузёу кулл агар бўлса таллом,
Бир сомон чўпи йўқолмиш, вассалом.

Ҳижрон йўлида турли бало-ю офатларга чиданган ошиқ ушбу ҳақиқатни англагач, бу йўлда фано бўлишдан бошқа чора йўқлигини англайди. Ишқ йўлидаги ўлим – жисмоний маҳв бўлиш эмас, балки муҳаббат оташида иддао ва даъволар, истак ва хоҳишларни ёқиб юбориб, қақнус кушидек қайта туғилмоқ демакдир. Ишқ шаҳиди бўлишни ихтиёр этган одам эса, ҳар қандай эҳтиромга лойиқ. Чунки у аслига, моҳиятлар моҳияти, яъниким одам ва оламнинг яралишига асос бўлган Ишқ йўлида ўзини фидо қилишга шай турибди:

Ишқ дардиға жуз ўлмак йўқ эмиш ҳеч илож,
Бош қўюб оллиға онингки бу маънони биллиб.

Бутпарастликка даъват этиб, бутун оламини гўмроҳ этган Намруд Иброҳим Халилуллоҳ дунёга келмаслиги учун минглаб гўдакни тигдан ўтказиши, ҳудулик даъвосини қилган Фиръавнга Нил дарёсини маълум муддат бўйсундириб қўйиши, қанчадан-қанча пайғамбарлар ва имон аҳли худосизлар қўлидан шаҳид кетиши... Намрудни ярим пашша билан ҳалокатга етказган, Фиръавнни лашкари билан денгизда чўктириб юборган, истаган пайтида бир дамда душманларини осонгина йўқлик оламига равона этган Аллоҳ таолонинг ҳикматини ақл ва ҳикмат билан англаб бўлмайди. Инсоннинг ожиз ва ноқис ақли илоҳий адолатни англашга қодир эмас.

Бутун умр тоат-ибодатда бўлган банда эришолмаган мақомга гуноҳ қилишдан бошқасини билмаган бошқа бир банда чин кўнгилдан чиққан оҳи туфайли эришишини ҳис қилиш учун ақл ва билим занжиридан қутулиб, қалб ва муҳаббат назари билан қарашни касб этмоқ лозим. Бунга эса орифларнинг суҳбати (харобот) ва улар тутган маърифат бодаси кўмакчи бўлади:

*Истарам ўзни харобот ичида лояъқил,
Ҳуш чун боиси ранж ўлди, нетармен ойиллиб?*

Мақтаъда эса шоир муболағали тасвир орқали ҳижронда қолиш азоби билан табиий ҳодиса, яъни чақмоқ чақиб, сел ёмғири ёғиши ҳамда ошиқнинг беҳисоб кўз ёшлари-ю осмонларни тутган фиғонлари ўртасидаги мувозий ўхшашликни ифода этади. Баҳор ёмғиридан сўнг қуёш чиқиб, олам ям-яшил бўлгани сингари, ошиқнинг нола-фиғонлари ҳам бесамар кетмасдан, ҳижронлар висолга айланажак. Шоир шунга умид боғлаган ҳолда ғазалига якун ясайди:

*Гар Навоийға ёғин ашк эдию раъд фиғон,
Ҳажр чун кож урубон кўзларига ўт чақилиб.*

**“ЭЙ НАВОИЙ, КАЪБАЙИ МАҚСУД
ВАСЛИН ИСТАСАНГ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 67-ғазал

Мендин ул чобукнинг, эй пайки сабо, майдонин ўл,
Кўйига бошим ниёзин еткуруб, чавгонин ўл.

Бодпойи сайрига ҳамтаклик айлай олмасанг,
Ерга мендин юз қўюб кўрган сою жавлонин ўл.

Қулса лаъли, ваҳки, қолмас менда бир ўпкунча хуш,
Ҳашв эрур, кўнглумки, айтурсен лаби хандонин ўл.

Пок этак истар эсанг, бир пок этаклик истабон,
Ҳоки наълайнига юз қўй, гўшайи домонин ўл.

Гар аёгин рахшининг ўпмак муяссар бўлмаса,
Кўз солиб ҳар ердаким, кўрсанг аёғ босқонин ўл.

Қоши ёси ғамза ўқин отса ваҳ, мен хастадин,
Кўзларингга суртубон суфурини пайконин ўл.

Эй Навоий, каъбайи мақсуд васлин истасанг,
Шоҳи Ғозий қасрининг даргоҳи олийшонин ўл.

ЛУҒАТ

- Пайк – элчи, хабар етказувчи
 Сабо – тонгги шамол
 Гўй – копток
 Чавгон – учи қайрилган махсус таёқ
 Бодпой – учқур от
 Ҳамтаклик – тенг югурувчилик, ҳамроҳлик
 Сою – сари
 Ҳашв – ортиқча гап
 Наълайн – усти қўй терисидан тикилган, пошnasi
 ўрнига темир тақа қоқилган бир жуфт ёғоч ковуш
 Гўшайи домон – этакнинг учи
 Рахш – учқур от
 Аёғ – оёқ
 Суфор – ўқнинг ёғочи
 Олийшон – шаъни улў

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани махзуф

-V-- -V-- -V-- -V--

-V-- -V-- -V-- -V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Эй сабо, ул эпчил чавгонбозга мендан салом етказиб, майдонини ўп. Майдондаги чавгон тўпига бошим фидо эканлигини етказ, чавгонини ўп.
- Агар учқур оти билан баробар чопа олмасанг, менинг номимдан ерга пешонангни суртиб, жавлонини ўп.

- Агар табассум этгудек бўлса, эвоҳ, ўпгунча менда ҳуш қолмас. Эй кўнгил, хандон лабидан ўп, дейишиг ортиқча.

- Поқдомонлик истасанг, бир поқдомон инсонни топиб, наълайнинг тупроғига юз қўйиб, этагининг учидан ўп.

- Агар учқур отининг оёғини ўпмак муяссар бўлмаса, қаерда оёғининг изи қолган бўлса, ўша жойни топиб ўп.

- Ёйдек эгма қоши мен хаста томон ғамза ўқини отса, ўқининг ёғочини кўзингга суртиб, пайконини ўп.

- Эй Навоий, мақсудинг каъбасига етишмоқни истасанг, Шоҳ Ғозий қасрининг шаъни улў остонасини ўп.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Алишер Навоий “Девони Фоний” даги форсий ғазалларини уч туркум – татаббуъ, тавр ва мухтараъ ғазалларга тасниф қилганини биламиз. Татаббуъ ғазаллар деганда салаф шоирларнинг машхур ғазалларининг вазни ва қофия туркумини сақлаган ҳолда улар билан ижодий мусобақага киришиб, жавобия ғазал ёзиш тушунилса, тавр ғазаллари – образлар тизими ҳамда умумий руҳ ва услубни сақлаган ҳолда янги бадиий ижод намунасини яратиш демакдир. Мухтараъ ғазалларда эса анъанавийликдан кўра таждид – новаторлик руҳи ҳукмрон бўлади. Бу туркумдаги ғазалларда шоир янги қофия ва радиф туркуми, янги образлар ва маънолар силсиласини яратиб, ўз сўзини айтишга ҳаракат қилади. Мухтараъ ғазаллар туркумига дахлдор ғазалларнинг бири қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Зи ман, эй дил, кафи он нозанин бўс,
Агар худ даст надҳад, остин бўс.

(Таржимаси:

Ул гўзал ёрнинг қўлиндан бўса олгин мен учун,
Эй дилим, енгидан ўн гар бермаса қўл сен учун).

Форсий ғазалнавислик тарихида ушбу радиф (бўс – ўп) билан биринчи марта ғазал яратилгани ғазалдаги новаторлик руҳига устуворлик бағишлаган. Худди шу ижодий тажрибани туркий ғазалнависликда татбиқ этган Навоий яна бир янгиликка асос солади – девончилик тарихида “пе” ҳарфи билан тугаллаган туркум ғазалларни яратиш аъъанасини бошлаб беради. Бошқача қилиб айтганда Саъдий Шерозий, Хожа Ҳофиз, Амир Хусрав ва Абдурахмон Жомийнинг девонларида учрамайдиган, араб тилида мавжуд бўлмаган, Ажам халқлари алифбосига хос бўлган ушбу ҳарф ҳам девончилик тизимида Навоий туфайли муқим ўрин эгаллай бошлайди:

Мендин ул чобукнинг, эй пайки сабо, майдонин ўп,
Кўйига бошим ниёзин еткуруб, чавгонин ўп.

Ғазалнинг дастлабки уч байти чавгонбозлик майдонида жавлон урган ёрнинг васфига бағишланган. Чавгон – учи эгри қилиб йўнилган махсус таёқ. Шу таёқ ва гўй – махсус тўпча билан отда ўйналадиган жамоавий спорт ўйини эса чавгонбозлик деб аталган. Қадимги Шарқда чавгон кўчманчи қабилаларнинг ўйини сифатида пайдо бўлган. Кейинроқ отлик аскарларнинг машғулотига айланган. Навоий васф этган манзур ҳам чавгонбозликда ўз хунарини камолга етказган инсон. Унинг учқур самани ҳам

ҳатто ошиқларнинг хабарини етказувчи сабодан – да тезроқ жавлон уради. Унинг маҳоратига тан берган шамол ҳам ердаги изларини ўпишдан бошқа чораси қолмаган:

Бодпойи сайриға ҳамтаклик айлай олмасанг,
Ерга мендин юз кўюб кўрган сою жавлонин ўп.

Дастлабки уч байтда чавгонбозлик майдонидаги манзара васф этилган бўлса, тўртинчи байтда хослар ишқига мос ҳолат (пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ – “Маҳбуб ул-қулуб”) талқин этилади. Ҳар қадамда бир гуноҳ ва хато пайт пойлаб турган ушбу оламда ўткинчи ҳавою ҳавасга берилмасдан, пок муҳаббат неъматидан баҳраманд бўлган инсонлар бор. Улар икки оламнинг неъматларини наълайн – дарвешона пойабзалнинг гардига ҳам олмайдилар. Оламнинг истаклари ва хоҳишларига этак силкитиб, кўнгил уйини бу ғалва ва ғавғолардан пок тутубилган бу тоифа ҳар қандай эҳтиром ва тавозега муносиб:

Пок этак истар эсанг, бир пок этаклик истабон,
Хоки наълайнига юз кўй, гўшайи домонин ўп.

Мақтаъда Навоий Каъбайи мақсуд висолига етишмоқ учун Шоҳи Ғозий – Султон Ҳусайн Бойқаронинг остонасини ўпиш лозимлигини таъкидлайди. Бу билан шоир замон ҳукмдорининг адолат ва мурувватини мадҳ этиб, унинг даргоҳи барча эл ҳожатини раво этувчи маскан эканини таъкидлаб,

айни замонда “Қаъбайи мақсуд” ибораси орқали ўзининг энг улуғ орзуларидан бири – муборак ҳаж сафарига йўлга чиқиш учун султондан рухсат олмоқчи бўлган:

Эй Навоий, Қаъбайи мақсуд васлин истасанг,
Шоҳи Ғозий қасрининг даргоҳи олийшонин ўп.

**“АҚЛУ ХУШ АҲЛИНИ БУ ДЕВОНАҒА
ЎХШАТМА КЎП...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 68-ғазал

Зулфу юздин сунбулунгни гул уза тарқатма кўп,
Даҳр боғида гулу сунбул исин бутратма кўп.

Кўзларингким, масти хоболуд эрур кўп овлама,
Ҳар сари уйқуға борған фитнани уйғатма кўп.

Зулфиға, эй мушк, истарсен қаримчи бандалиғ,
Йўқ ҳадинг, кечкил бу савдодин, ўзунгни сотма кўп.

Ўйнай-ўйнай ўлтурур бир-бир улусни кўзларинг,
Шўх қотилларни жонлар қасдиға ўйнатма кўп,

Тийрадур Мажнунки, мендек дебсен они, эй хирад,
Ақлу хуш аҳлини бу девонаға ўхшатма кўп.

Эйки, мужгондин ясол туздунг кўнгуллар сайдиға,
Кўз юмуб очқунча ушбу хайлни кўзгатма кўп.

Эл била ҳар дам қадаҳ янглиғ кулуб, эй муғбача,
Қон ёшим сочиб суруҳийдек мени йиғлатма кўп.

Сафҳайи хотирда, эй ориф, керактур ёру бас,
Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.

Чун Навоий қисмати жоми май ўлмиш, эй фақих,
Сарзаниш айлаб анга санги маломат отма кўп.

ЛУҒАТ

Сунбул – гуллари ҳалқа-ҳалқа ўсадиган бир нав хушбўй ўсимлик

Дахр – олам

Бутратмоқ – тарқатмоқ

Хоболуд – уйқусираган

Қаримчи – қаримсиқ

Тийра – бу ерда: ноўрин ўхшатиш.

Хирад – ақл

Ясол – қўшин қаноти, фаланга

Хайл – гуруҳ

Суроҳий – май шишаси

Сафҳа – саҳифа, бет

Софий – соф шароб

Ваҳдат – бирлик

Қотмоқ – аралаштирмоқ

Сарзаниш – маломат, таъна; танбех

Санг – тош

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

–V-- –V-- –V-- –V--

–V-- –V-- –V-- –V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Сунбулдек зулфингни гул юзинг узра кўпам тарқатма. Олам боғида гул ва сунбул ифорини кўп ёйма.

• Маст ва уйқусираган кўзларинг билан кўп сай-

ёдлик, яъни овчилик қилмагин. Уйқуга кетган фит-
нани яна уйғотма.

• Эй мушк, унинг зулфига қора қаримсиқ қул бў-
либ қолишни истайсан. Ҳаддингни билиб, бу савдо-
дан кеч, ўзингни кўп бозорга солма.

• Кўзларинг ўйнаб-ўйнаб улусни бирма-бир ўл-
дирмоқда. Бу шўх қотилларингни жонлар қасдида
кўп ўйнатма.

• Эй ақл, Мажнунни менга ўхшатганинг нотўғри.
Эсли-хушли одамларни мен девонага кўпам ўхшата-
верма.

• Кўнгиллар сайди учун киприкдан кўшин тузиб-
сан, кўз очиб юмгунча бу кўплаб кўнгилларни ор-
тиқ кўзгатма.

• Эй муғбача, одамлар билан май ичиб, қадаҳ каби
кулиб, май шишасидан оқаётган шаробдек менинг
қон ёшимни оқизиб, кўп йиғлатма.

• Эй ориф, хаёлу хотиринг саҳифасида фақат ёр
керак. Тавҳид бодасига хавотир хашагини кўшма.

• Эй фақиҳ, май жоми Навойнинг қисмати экан,
унга таъналар қилиб, маломат тошларидан кўп
отма.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Бу ғазал ҳам туркона радиф ва қофиялар туркуми
асосида яратилган. Тимсоллар анъанавий бўлгани
билан шоирнинг сеҳркор қалами янги-янги маъно-
лар ва поэтик тасвирларни ифодалагани учун байт-
ларга бетакрорлик ва жозиба бахш этган. Айниқса,
бадийий матнда феълларнинг инкор шаклида кўл-
ланилгани ўқувчи зеҳнида бошқача тасаввурларни
уйғотади. Одатда, ошиқ маҳбубага мурожаат қил-
ганида жамолини кўрсатишни, дийдоридан бахра-
манд этишини сўрайди. Ғазалда эса ёр жамолининг

назораси ошиқнинг тобу тавонидан ташқарида эканини таъкидлаш мақсадида, хусн жилваси кўп бўлмаслигини илтимос қилади. Бундан бошқача, иккинчи хулоса ҳам чиқариш мумкин: ошиқнинг рашк ва ғайрат оташи шунчалик аланга олганки, ўзидан бошқалар ҳам жаҳон бўстонида бу гўзаллик мазҳари жамолидан баҳраманд бўлишларини истамайди:

*Зулфу юздин сунбулунгни гул уза тарқатма кўп,
Даҳр боғида гулу сунбул исин бутратма кўп.*

Иккинчи байтда “масту хоболуд” дея сифатланган хумор кўзларнинг таърифи келтирилади. Бу кўзлар фитналарни кўзга тувчи сифатига ҳам эга. Бундай чиройли кўзларга назар солган киши агар имон аҳлидан бўлса, эътиқоди мустаҳкамланса, “аҳли рад” (“Ҳайрат ул-аброр” достонида куфр аҳлига берилган таъриф)нинг инкор ва куфри янада кучайишига сабаб бўлади. Фитна, яъни куфр ва имон аҳли ўртасидаги зиддият ва ихтилоф кучайган жойда кўп бегуноҳ кимсалар қурбон келтирилади. “Лисон ут-тайр” достонида истиғно водийсининг таърифида бундай “фитна”ларга кўлаб мисол кетирилган: Одам Ато шараф тожини кийганда минглаб фаришталар гуноҳларига иқрор бўлиб, Парвардигордан узрхоҳлик қилдилар, Шайтон илоҳий даргоҳдан қувилди; Нух пайғамбар тўфони замонида юз минглаб одамлар ҳалок бўлди; Мусо алайҳиссалом туғилганида юз минг гўдак қатл этилди. Бу – Оламларнинг ҳақиқий Подшоҳи олдида бутун дунёнинг борлиги ё йўқлиги ўз моҳиятига кўра ҳеч нарсага арзимаслигини билдирувчи ҳолатлардир:

*Бўлди минг хайли малоик бартараф,
Ногаҳ одам кийди бир тожи шараф.*

*Бўлди юз минг жисмдин бегона руҳ,
Токи киштибонлиғ ойин қилди Нух.*

*Бўлди юз минг тифлнинг қони ҳадар,
То Калимуллоҳ бўлди тожвар.*

*Тўкти юз минг қон бу золим кўҳна дайр,
То Муҳаммад бўлди бир тун аршсайр.*

Аллоҳ таолонинг қудрати олдида нақадар ожизлигини англаган инсон илоҳий адолатнинг мезони ақл ўлчовларига мос келмаслигини билади. Ақл ожиз қолган жойда фақат имон ва ишқ, эътиқод ва мухаббат жунуни тўғри йўлдан адашмаслик учун кўмаклашади. Бу мақомга эришган банданинг жунуни Мажнуннинг ошиқлигидан ҳам улуғворроқ мартабага эришади. Мажнун илоҳий мазҳар – Лайлига ошиқ бўлгани туфайли ақлдан бегоналашган бўлса, Илоҳий қудрат мушоҳадаси ва тафаккур туфайли ақл ожизлигини англаган инсоннинг жунуни ундан-да бир неча қарра кучлироқ бўлади:

*Тийрадул Мажнунки, мендек дебсен они, эй хирад,
Ақлу ҳуш аҳлини бу девонага ўхшатма кўп.*

Кейинги байтларда ҳам шоир ҳақиқат сирларини мажозий йўсинда ифодалаб, сўз санъаткорлигининг янги қирраларини намоён этади. Шоир қўшин тузишда Амир Темур томонидан қўлланилган ҳарбий усул – қўшиннинг қанот қисмини ёйма шаклида жойлаштириш билан ёрнинг қайрилима киприкларни орасидаги ўхшашликни нозик илғаб, кўнгилларни

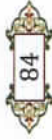
сайд қилиш учун сайрга чиққан ёрга илтижо қилган ҳолда киприк қоқшини қанотдан ҳужумга ўтган лашкар каби аёвсиз эканини таъкидлайди. Кейинги байтда эса муғбачага мурожаат қилиб, маъшукнинг шодлигини қадаҳ кулгусига, ошиқларнинг кўз ёшини эса суроҳий ноласига ўхшатади. Бу билан шоир ҳар қандай ҳолатда – базм чоғи ҳам, разм – уруш пайтида ҳам ёрнинг фикру зикрида эканини но-зиклик билан баён этган:

*Эйки, мужгондин ясол туздунг кўнгуллар сайдиға,
Кўз юмуб очкунча ушбу хайлни кўзгатма кўп.*

*Эл била ҳар дам қадаҳ янглиғ кулуб, эй муғбача,
Қон ёшим сочиб суроҳийдек мени йиғлатма кўп.*

Мавъиза оҳангида битилган саккизинчи байтда шоир энг муҳим ирфоний масала – тавҳид ҳақида фикр юритади. Тасаввуфга турли таърифлар берилган. Аммо унинг асосий масаласи – Аллоҳнинг ягоналигини англаш ва унга юз тутиш эканига барча тасаввуф аҳли яқдил эрурлар. Жумладан, Мавлоно Жомий рубоийларнинг бирида шундай дейдилар:

*То кай зи тасаввуф хару бор овардан,
Бар жойи яке нукта ҳазор овардан?
Хомўш, ки ҳосили ҳама як сухан аст –
Рўй аз ҳама тофтан, ба Ёр овардан.*
(Таржимаси:
Токай бу тасаввуф аро баҳсу талаш,
Бир сўзни демай, неча тумон сўз қалаш?
Жим бўлки, йиғилса барчаси, битта калом –
Юзни ҳамадан буриш ва Ёрга қараш).

Навоий ҳам ғазалда баён этилган асосий матлаб ва муддао ягона Ёрнинг ризоси ва висолига етиш бўлганини таъкидлаган ҳолда, маърифат йўлидаги киши бошқа нарсаларга чалғимасдан ҳамиша Биру Бор Худонинг ёдида бўлиши лозимлигини ўқтиради. Соф шароб устига тушиб қолган хас-хашак таъби ни хира қилиб, кайфиятни бузгани каби дунёвий таъвишлар ҳам тавҳид асрорини англаш лаззатидан мосуво қилади:

*Сафҳайи хотирда, эй ориф, керактур ёру бас,
Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.*

Мақтаъда Навоий бу шароб, яъни илоҳий маърифат бодасидан баҳраманд бўлиш унинг азалий қисмати эканини, фақиҳлар бунинг учун уни маломат қилмасликларини сўраб ғазални тугаллайди. Бу билан фикр ҳаром деб билган май билан Навоий васф этган шароб бошқа-бошқа нарсалар экани, аслида, бу хуморсиз шароб, яъни маърифат ва илоҳий муҳаббат бодасидан ҳар бир имон аҳли имкони бори ча тотиши лозимлиги таъкидланади:

*Чун Навоий қисмати жоми май ўлмиш, эй фақиҳ,
Сарзаниш айлаб ақға санги маломат отма кўп.*

**"БИР МУҒАННИЙДИН НАВО ТОПМОҚ
ТИЛАРСЕН, ЧАНГДЕК..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 69-ғазал

Қасри жоҳингга сипеҳр авжида айвон бўлди тут
 Ҳам сипеҳр осибидин ер бирла яксон бўлди тут.

Лаъли руммоний тиларсен дам-бадам зийнат учун,
 Қатра-қатра бағр ингандин нордек қон бўлди тут.

Нафъ чун куймақтин ўзга кўрмадук парвонадек,
 Бир қуёш ҳар тун санга шамъи шабистон бўлди тут.

Дайр қасди қилмағил ҳар лаҳза ошиқ бўлғали,
 Қасди дининг қилғучи бир номусулмон бўлди тут.

Истадинг дунё арусин туштаги маҳбубдек,
 Топмас эргач ком лаълидин, пушаймон бўлди тут.

Шўхлар қошин тиларсен, лек андоққим ҳилол,
 Жонға етганда кўрунғач кўзга пинҳон бўлди тут.

Бир муғаннийдин наво топмоқ тиларсен, чангдек
 Эгри қад бирла ишинг фарёду афғон бўлди тут.

Қўси шавкат етти дўзахқа эшик қоқмоқдурур,
 Бас ети иқлим мулки узра султон бўлди тут.

Эй Навоий, ўзни жамъ эт, йўқса олам маҳзанин
 Қон ютуб жамъ айлабон ўлғач паришон бўлди тут.

ЛУҒАТ

Жоҳ – шон-шавкат
 Сипеҳр – осмон, фалак
 Осиб – зарар
 Яксон – тенг, бир хил
 Руммоний – анор ранги, тўқ қизил
 Нор – анор
 Дайр – мажусийлар ибодатхонаси; маж: дунё
 Ком – истак
 Ҳилол – янги ой.
 Муғанний – созанда
 Наво – куй, оҳанг
 Чанг – мусиқа асбоби
 Афғон – нола, фиғон
 Қўс – қўнғироқ
 Маҳзан – хазина

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Шон-шавкатинг қасри фалакнинг энг баланд айвонига айланса ҳам, билгилки, фалакнинг зийён-заҳмати ер билан тенг бўлади.
- Зийнатланиш учун ҳар лаҳза анордек қизил лаълни истамоқдасан. Шунини ҳисобга олқи, бу ташвишдан бағринг анор донасидек эзилиб, томчи-томчи қон оқади.

• Бир қуёш юзли париваш тунларингни шамдек ёритса, бу шамнинг ёруғида парвонадек куймакдан ўзга наф кўрмадик.

• Ошиқ бўлиш учун дайрга юз тутма, акс ҳолда қайсидир номуслумон сенинг динингни барбод қилади, хушёр бўл!

• Келинчак каби ишвали дунё висолини истадинг, аммо шуни ҳисобга олқи, тушида маҳбубадан лаззат ололмаган одамдек пушаймон бўласан.

• Гўзалларнинг янги ойга ўхшаш қошига етишмоқни истайсан, аммо шуни эътиборга олқи, уларга етишдим деганингда янги ой ғойиб бўлганидек кўздан ғойиб бўлади.

• Бир созандадан хуш наво эшитиб, роҳатланишни истарсан, аммо шуни билқи, бу дунёда охир-оқибат чанг каби қадинг эгилиб, пушаймон бўлиб нолалар чекасан.

• Етти иқлимда ягона султон бўлсанг-да, шоншавкатингнинг дабдабаси ўз моҳиятига кўра етти дўзахнинг эшигини қоқмоқ эканини эътиборга ол.

• Эй Навоий, ўзингни йиғиб ол, акс ҳолда бутун олам хазинасини қонлар ютиб тўпласанг ҳамқи, ўлганингдан сўнг барчаси ҳавога совурилади. Огоҳ бўл!

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР:

Девондаги “ге” ҳарфи туркумини бошлаб берувчи ушбу ғазал мавъиза – насиҳат мавзусида битилган. Мазкур ғазал “Бадоеъ ул-бидоя” девонида ҳам айнан келтирилгани сабабли уни ҳеч истисносиз ёшлик давридаги ижод маҳсули сифатида баҳолаш керак.

Ғазалдаги фикрлар, ўтқир хулосаларни “бўлди тут” радифи янада қатъийлаштириб, муросасиз

оҳанг бағишлаган. Ёшлик – умрнинг энг покиза ва бегубор дамлари, “хаёт гулшанининг шукуфаву гулзори”¹. Ёшликка хос жасорат ва мутафаккир даҳоларгагина насиб этган тафаккур қудрати билан яратилган ушбу ғазал даврнинг ҳукмдорига қаратилгани матлаънинг мазмунидан аён:

*Қасри жоҳингга сипеҳр авжида айвон бўлди тут,
Ҳам сипеҳр осибидин ер бирла яксон бўлди тут.*

Иккинчи байтни таҳлил қилишдан олдин кичик бир тарихий далилни муҳтарам ўқувчи эътиборига ҳавола этмоқчимиз: “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер” да айтилишича, бир куни суҳбат чоғида фозиллардан бир машхур бир байт ўқийди:

*Санг- санг асту деги сангин – санг,
Лек андар миён тафовутҳост.*

(Таржимаси:

*Лаъл эрур тош, дошқозон-да тош эрур,
Лек арода бор тафовутлар азим).*

Сайид Ҳасан Ардашер байтга бутунлай бошқа йўсинда шарҳ бериб айтадики, ҳақиқатда дошқозон ва лаъл – иккаласи тош жинсига мансуб. Аммо дошқозон одамларга кўп фойдалар келтиради, аммо лаълдан одамларга тасаввурга сиғмайдиган кўп зарарлар етади.

Навоий бунга қўшимча равишда изох бериб айтадики, ўша пайтларда Султон Абусаид фармони билан одамларнинг қўлидаги қимматбаҳо тошлар ва тақинчоқларни мусодара қилиш бошланган бў-

¹ “Ҳазойин ул-маоний” деб очасида Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазалларнинг ёзилиш айёмига берган таърифи.

либ, айна ўша мажлисда тош қозонда мажлис аҳли учун таом ҳозирланаётган экан: Алар ... сўз бошлаб дедиларки, шайх айтибдурки, тош қозон ва лаъл - иккаласи тошдур ва лекин ораларида тафовут бор. Тош қозондин ғайри нафъ ҳеч нима мутасаввар эрмаским (тасаввур этилмас), лазиз ва мулавлан атъима (лаззатли ва ранг-баранг таомлар) анда пишарким, хосу ом андин мунтафеъ (баҳраманд) бўлурлар ва лаълдин халойиққа анвои зарар мутасаввардур.

Ва иттифоқо ул учурда Султон Абусаид мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб, бўлмаса тафаҳхусида (топиб олиш) муболағалар қилиб, элга анвои изо ва зарар етказиб эрди. Ва бу байтни ўқуғон мажлисда ҳам тош қозонда ош пишадур эрди”.

Сайид Ҳасан Ардашернинг бу нуктадонлигидан илҳомланган Навоий лаълнинг руммоний (анор ранги) сифати билан анорнинг доналари ўртасида тазод ҳосил қилиб, мол-дунё васвасасидаги елиб-югуришлар ҳам мазлумларнинг ва ҳам золимларнинг бағрини қон қилишини таъкидлаган ҳолда, керак-сиз зеб-зийнат ва ҳашам учун халққа азият етказишнинг ҳалокатли оқибатидан огоҳлантириб ёзади:

*Лаъл руммоний тиларсен дам-бадам зийнат учун,
Қатра-қатра бағр ингандин нордек қон бўлди тут.*

Кейинги тўрт байтда ўз инон-ихтиёрини аёл зотига топшириш хатарлари ҳақида сўз боради. Жумладан, қоронғу кечаларини ҳусну жамоли билан ёритувчи гўзалларга маҳлиё киши шамнинг шуъласида парвонадек ёниб, кул бўлишдан бошқа фойда тополмаслигини таъкидлаб, бебақо гўзалликка ошуфталик оқил одамга муносиб эмаслиги, айниқса давлат ва раият тақдирига масъул одам учун ҳа-

тарли эканини таъкидлайди. Биламизки, парвона Навоий шеъриятида одатда вафо ва садоқат, фидоийлик ва жавобсиз муҳаббат тимсоли ўлароқ кўзга ташланади. Қуйидаги байтда эса араб мумтоз адабиётида бўлгани каби, парвона нодонлик ва аҳмоқлик тимсоли сифатида талқин қилинади (арабларда “парвонадан ҳам аҳмоқ” деган таъриф ҳам бор):

*Нафъ чун қуймактин ўзга қўрмадук парвонадек,
Бир қуёш ҳар тун санга шамъи шабистон бўлди тут.*

Тўртинчи байтдаги дайр ва номусулмон сўзлари Шайх Санъон ва тарсо қизи ҳикоясига талмиҳ қилинган бўлса, бешинчи байт пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ушбу мазмундаги ҳадисининг ижодий таржимаси ўлароқ вужудга келган: “Дунё ухлаган кишининг туши кабидир”. Мазкур ҳадис турли шаклда Жалолиддин Суютийнинг “Ал-жомиъ ас-сағир”, Имом Ғаззолийнинг “Ихёу улум ад-дин” китобларида келтирилган бўлиб, Жалолиддин Румийнинг “Маънавий маснавий” сида ушбу ҳадис қуйидагича таржима қилинган:

*Ин жаҳонро ки ба ҷурат қоим аст,
Гуфт пайғамбар, ки ҳулни ноим аст*
(З-дафтар, 1733-байт).

(Таржимаси:

*Ушбу оламни, қўрингай гарчи ҳуш,
Деди Пайғамбар, у - уйқу ичра туш).*

Ғофиллик – бахтсизликнинг бирламчи белгиси. Бебақо дунё юмушлари ва ташвишлари хобу хаёлдаги ишлар каби пушаймон ва надоматдан бошқа ҳеч қандай самара бермайди, дея огоҳлантиради шоир:

*Истадинг дунё арусин туштаги маҳбубдек,
Топмас эргач ком лаълидин, пушаймон бўлди тут.*

Кейинги икки байтда ҳам бошқа тимсоллар ва бадийй ифодалар орқали фикрини изоҳлаб, таҳаллусдан олдинги байтда шоир ўз хулосасини кескин оҳангда баён этади: етти иқлим подшоҳлигини даъво қилиб, салтанат ногорасини чалган киши аслида дўзахнинг етти эшигини қоқмоқда:

*Қўси шавкат етти дўзахқа эшик қоқмоқдурур,
Бас ети иқлим мулки узра султон бўлди тут.*

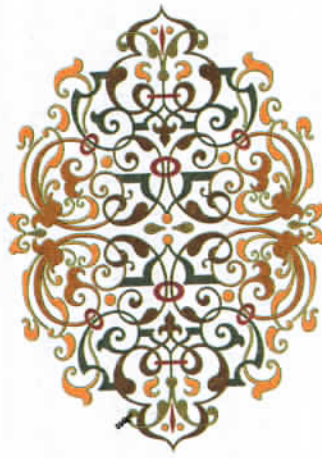
Дор остидаги кишининг сўнгги сўзлари каби аччиқ ва тўғри бўлган бу ҳақиқатни баралла айтишга шоирни нима мажбур этганини Абдураззоқ Самарқандийнинг "Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн" асаридаги 1457-йил воқеалари тафсилотидан билишимиз мумкин: "Шу йил Хуросон ерлари, хусусан, доруссалтана Ҳиротда содир бўлган ажиб воқеалардан бири райиятдан зўрлик ва зулм билан йиғиб олинган учта солиқ ва учта лашкардир.

Биринчи гал мирзо Маҳмуд, иккинчи гал Мирзо Султон Иброҳим ва учинчи гал мирзо Султон Абу Саъид! Райият поймолликка учрашига сабаб бўлган кам учрайдиган аҳвол шу эдики, муҳассиллар мол ва лашкар маблағларини ундирар, доруғалар мавзеълар ва мазрааларда ўтириб доруғагона олар, ясоқийлар эса ғорату торожни ҳаддан оширар, ҳеч ким бунинг оқибатини ўйлаб кўрмас эди. Шу туфайли кўп харобалик воқе бўлди¹".

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К.2. –Т.: Ўзбекистон, 2008. –Б.425.

Бу вайронагарчиликлар, жабру зулмлар, бегуноҳларнинг бир томчи кўз ёшига арзимас дунёнинг асъаса-ю дабдабасини кўриб, бағри қон бўлган Навоий паршонҳол бўлмасдан, ҳаётнинг асосий мақсад ва матлаби аслида оқибатнинг хайрли бўлишига қаратилиши лозимлигини уқтиради. Етти иқлимга султонлик даъвосида бўлганлар дўзахда ўзларига жой ҳозирлаётган экан, бундан тўғри сабоқ чиқариб, дунё бойлигига ҳавас қилмасдан, элнинг саноати ва Ҳақнинг розилигига сабаб бўладиган амаларни адо этишда мустаҳкам бўлмоқни истаб, сўзини якунлайди. Улуғ Навоий насиҳатларига энг аввало ўзи амал қиларди. Шунинг учун ҳам унинг сўзи асрлар оша ўз таъсирчанлиги ва самимиятини йўқотмай келмоқда:

*Эй Навоий, ўзни жамъ эт, йўқса олам маҳзанин
Қон ютуб жамъ айлабон ўлгач паришон бўлди тут.*

“МЕХР ТОРИН РИШТАЙИ ЖОНИНГҒА МАХҲАМ БЎЛДИ ТУТ...”

«*Ғаройиб ус сугар*», 70-ғазал

Эй кўнгул, ул аҳди ёлғон меҳр шартин қилди тут,
Аҳдини поёнига еткурмайн айрилди тут.

Ханжари ҳижрон била охир кесар чун риштасин,
Меҳр торин риштайи жонингга маҳкам бўлди тут.

Чун майи васл ўзгалар ичмакка боис бўлғуси,
Ҳар нафас хуноби ҳижрон ютмоғингни билди тут.

Ё эшитмас, ё эшиткач зулмин айлар бирга юз,
Ҳолинг ул золимга юз минг қатла бас айтилди тут.

Дема санчиб ниши ҳижрон еткурай нўши висол,
Чун бу нўшунг ўлтурур, ул ниш ҳам санчилди тут.

Мотам ашки дурри чун туфроғинга сочилғуси,
Гавҳари анжум фалақдин бошинга сочилди тут.

Эй Навоий, кисвати фақр иста, йўқса чархнинг
Атласин кийдинг гумон эт оқибат эскилди тут.

ЛУҒАТ

Тор – ип

Хуноб – қонли ёш

Беш – кўп

Нўш – асал; жон бағишловчи дори

Анжум – юлдузлар

Кисват – кийим, либос

Чарх – осмон; тақдир

Эскилди – эскирмоқ, тўзмоқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Эй кўнгил, шуни англаким, ёлғон ваъдалар берувчи ул ёр меҳрибон бўлишга аҳд қилди, аммо аҳдига вафо қилмасдан сендан айрилди.

• Жон томирингга меҳр риштасини маҳкам боғлагани билан огоҳ бўлким, оқибат ҳижрон ханжари билан жонинг риштасини кесади.

• Шуни эътироф этким, висол шаробини бошқалар ичмоғига сабаб бўлган ул бевафо ҳар замонда ҳижрон қон ёшларини ютмоғингни ҳам билади.

• Ул золимга юз минг мартадан ҳам кўп арзи ҳолинг етказилди, аммо шуни билки, у ё қулоқ солмайди, ёхуд эшитгудек бўлса ҳам, яна юз карра зулм қилишга киришади.

• Олдин ҳижрон тиконини санчиб, сўнг висол шарбатини етказаман дема. Висолинг шарбати ҳам токи ўлдирар экан, у ҳам ниш каби санчилди деб ҳисоблайвер.

• Тупроғингга мотам кўз ёшлари сочилгудек бўлса, осмондан юлдузлар гавҳари тўкилди, деб ҳисобла.

• Эй Навоий, фақирлик тўнини иста, йўқса атлас-нусха фалакни кийсанг ҳам, эски тўндёк билгил.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Алишер Навоийнинг форсий девонида мухтара (оригинал) ғазалларнинг айримларига “Дар жавоби ғазали гузашта” (“Олдинги ғазалга назира”) деб сарлавҳа қўйилган. Таҳлил қилаётганимиз ғазал ҳам олдинги ўзбекча мухтара ғазалига жавобан ёзилган – унда ҳам кўпмаъноли “тут” феъли радиф сифатида танланган. Бу эса сабабсиз эмас.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати” да тутмоқ феълининг қуйидаги маъно товланишлари кўрсатилган: 1) қўл билан ушламоқ; тутинмоқ; 2) ўвлаб, қувиб, изидан бориш ва шу каби йўллар билан ушламоқ, ушлаб олмоқ, қўлга туширмоқ; 3) узатмоқ, бермоқ; 4) бирор нарсани бошқа нарсага тўғриламоқ, рўбарў ҳолга олмоқ; 5) йўқ бўлиш, кетиш ва шу кабилар сақлаб турмоқ; 6) бирор ҳолат, вазиятда сақламоқ, асрамоқ; 7) бирор нарсадан ўзини тиймоқ; 8) идора қилмоқ, бошқармоқ; 9) измидаги кимсаларга қандайдир муносабатда бўлмоқ; 10) бирор тарзда ишлатмоқ; 11) парвариш қилмоқ, боқмоқ; 12) ишлатиш, фойдаланиш учун ўз ихтиёрида, қарамоғида сақлаб турмоқ; 13) пардалаш, тўсиш, қоплаш ва шу каби мақсадлар учун ўрнатмоқ; 14) ёйилмоқ;

15) қўзимок, хуруж қилмоқ (одатда, инсон табиятида бўладиган турли хислатлар ҳақида); 16) амал қилмоқ, ўсмоқ, ривожланмоқ (янги кўчат ёки пайванд ҳақида); 17) ёрдамчи феъл сифатида боғловчи вазифасида қўлланади; ҳисобламоқ; 18) тингламоқ.

“Алишер Навоий изоҳли луғати” да эса, юқоридагиларга қўшимча равишда сунмоқ, чидамоқ, амал қилмоқ, кутмоқ, эътибор қилмоқ, чекинмоқ, рўй бермоқ, ўрнини босмоқ, олиб қочмоқ, таралмоқ каби маънолар ҳам тутмоқ феъли орқали ифодаланади. Ниши мисоллар орқали кўрсатилган. Ана шундай сержилва ва сермаъно сўзни радиф сифатида танлаган Навоий туюқ жанридаги тажнис санъаткорлигини ғазалда ҳам намоён этишга жазм этиб, туркий тилининг яна бир имкониятини амалда кўрсатган.

Олдинги ғазалга жавоб йўсинида ёзилган бу ғазалда ижтимоий мавзу эмас, балки муҳаббат мавзуси етакчилик қилади. Бу эса улуғ сўз санъаткорининг бир вазн ва радифда икки хил мавзуда ўхшаши йўқ бадийий асар яратиш имконияти ва маҳоратини яққол намоён этади:

*Эй кўнеул, ул аҳди ёлғон меҳр шартин қилди тут,
Аҳдини поёнига еткурмайин айрилди тут.*

Ғазал бошдан-оёқ тазод санъати асосида қурилган. Биринчи байтда меҳрибонлик ваъдаси ҳамда аҳдига вафо қилмаслик, иккинчи байтда ҳижрон ханжари ва жон томирига чирмашган меҳр риштаси, учинчи байтда висол бодаси ва ҳижроннинг аламли хунобаси, тўртинчи байтда мазлум ошиқнинг шикоят ва зolim маъшуканинг зулму ситамлари, бешинчи байтда ҳижрон тикони ва висол шарбати, олтинчи байтда мотам ашклари ва юлдузлар гавҳа-

ри қарама-қарши қўйилган. Бу тазодлар силсиласи байтларда шундай тартиб билан тизилганки, бе-вафо ёрнинг ёлгон ваъдасидан умидвор ошиқнинг изтироб ва қийноқлари, аламли азоблари кучайиб, алалоқибат ўлимга юз тутаяди. Унга ягона тасалли берувчи нарсаси – ёр афтода ҳолидан бохабар, шунга қарамасдан жавру жафосини юз карра оширмоқда. Зулму жафоларни ҳам марҳамат ўрнида қабул қилган ошиқ бу йўлда жонини ризо ва шукроналик билан фидо қилади. Ёрнинг муроди – ўз ошиғини ҳалок этиш бўлса, бу қисматни шараф ўлароқ қабул қилган ошиқнинг мақоми вафотидан сўнг ёрнинг наздида кўтарилади – ёр унинг вафотига мотам тўтиб, кўз ёши тўкади. Бу кўз ёшлар осмондаги юлдузлардан ҳам қимматли:

*Мотам ашки дурри чун туфроғинга сочилғуси,
Гавҳари анжум фалакдин бошинга сочилди тут.*

Мақтаъда шоир фақр тўнини фалакнинг атлас-нусха кимхобидан ҳам устунроқ қўйиб, фақирлик ва дарвешлик йўлини шарафлайди. Жунайд Бағдодий сўзларига кўра, Ҳаққа етишган дарвеш хирқасининг ямоқлари феруза осмоннинг беҳисоб юлдузларидан ҳам афзалроқ. Чунки кўнглини олами кубро – Ҳақ таоло назаргоҳига айлантирган ориф олами суғро – коинот асрорини ҳикмат ва басират қудрати билан қамраб олган бўлади. Ҳақиқий фақр – Ҳақ таолодан ўзгасига боқмаслик ва фақат Ундан мадад сўраш эканини билган Навоий ҳам фақр аҳлининг муҳиби эди:

*Эй Навоий, қисвати фақр иста, йўқса чархнинг
Атласин кийдинг ғумон эт оқибат эскилди тут.*

**“ТАРК ҚИЛ, СЕН ҲАМ НАВОИЙДЕК ҲАВОСИН,
ЭЙ КҮНГУЛ...”**

«Ғаройиб ус сугар», 71-ғазал

Келгил, эй қурбон кўнгул, ул қоши ё меҳрин унут,
Чун вафодин тортилуър, сен ҳам бориб бир гўша тут.

Чунки ул бизни унутмоғни соғинди яхши иш,
Сен дағи кел, бир нафас они соғинмоғни унут.

Ул кўеш ҳар дам бўлуър бир зарра бирла гарммехр
Меҳр шамъин сен дағи бир ўзга ой бирла ёрут.

Ҳайф эруър ҳар шўхи раъно юзига чун пок ишқ,
Шавқ ўтин кел сен дағи бу ишвагарлардин совут.

Эй парий, бир телба гар овора бўлди ғам ема,
Одамийвашлар била нозук мизожингни овут.

Гар кўзум ёшиға ул гул мултафит бўлмас, не ғам,
Гул булутдин тоъадур, сероб эмас гулдин булут.

Даҳр боғида гиёҳи меҳр ҳаргиз бутмади,
Гар десангким кўрмайин бемехрлик, бу сўзга бут.

Шаҳди айшинг заҳр этар гардун, сен ушбу жомдин
Хоҳ комингни ачит, хоҳи мазоқингни чучут.

Тарк қил, сен ҳам Навоийдек ҳавосин, эй кўнгул,
Ёки ҳар дам бир тараф майлин кўруб, хуноба ют.

ЛУҒАТ

Қоши ё – қошикамон, қайрилмақош
 Ғўша тутмоқ – ёлғизликка чекинмоқ
 Соғинмоқ – эсламоқ, ёд этмоқ
 Дағи – ҳам
 Гарммехр – меҳрибон
 Мултафит – илтифотли
 Дахр – дунё, олам
 Бутмоқ – ишонмоқ
 Шаҳд – ширинлик, шарбат
 Гардун – фалак, тақдир
 Қом – оғиз
 Мазоқ – танглай
 Ҳуноба – қонли ёш

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V--
 -V-- -V-- -V-- -V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Эй ишқ йўлида қурбон бўлган кўнглим, келгил, энди ул қайрилмақошга меҳру муҳаббатни унут. У вафо қилмас экан, сен ҳам узлатни ихтиёр эт.
- У бизни эсламасликни яхши иш деб биларкан, сен ҳам бир нафасгина уни ёд этмасликка ҳаракат қил.
- Ул қуёш юзли нигор ҳар дам бошқа бир одамга меҳрини изҳор қилмоқда, сен ҳам меҳринг шамъини ўзга ой жамоли билан ёрит.

• Пок ишқ соҳиби турли гўзал юзларга талпиниши хайф эрур. Кел, ноз-ишвалари билан дил ўғирловчи маҳбубалардан шавқ ўтингни совит.

• Эй пари, бир телба саргардонликка гирифтор бўлди, ғам чекма, нозик мижозингни одамгарчидан хабардорлар билан овутишга ҳаракат қил.

• Гул юзли нигорим кўз ёшларимга илтифот этмас, ғам чекмасман. Негаки, булут гул туфайли эмас, балки гул булут шарофти билан яшнайди.

• Дунё боғида меҳр гиёҳи ҳеч қачон бутмади. Агар меҳрсизлик кўрмайин десанг, бу сўзга амал қил.

• Ҳаётинг шарбатини фалак заҳар қилади, сен бу жом билан хоҳласанг оғзингни ачит, хоҳласанг ширин қил.

• Эй кўнгил, сен ҳам Навоий каби ёр васли ҳавосини тарк эт ёки унинг беқарорлигини кўриб, аччиқ на қонли ёшингни ют.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Шарқ мумтоз адабиётшунослигида “восўхт” деган атама бор. Восўхт форс тилида бировдан юз ўгириш, ортиқча куйинмаслик маъноларини билдириб, истилоҳифатида ошиқнинг маъшуқасидан юз ўгириб, муҳаббатини жавобсиз қолдирган бевафо маҳбубадан воз кечиши ҳолатини билдирувчи шеърларга нисбатан қўлланилади. Ҳинд шарқшуноси Шиблий Нўъмоний ўзининг “Шеър ул-Ажам” китобида Ваҳший Бофиқий (1532 – 1583)ни восўхт анъанасининг асосчиси деб билади. Аслида бу мавзу форс адабиётида Х асрдан мустаҳкам ўрин олган бўлиб, Фаррухий Систоний, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ғазалларида шу руҳдаги байт ва ғазаллар кўп учрайди.

Восўхт ғазаллари ишқи мажозий ва реал маҳбубанинг васфиди ёзилади. Унда ошиқнинг жавобсиз ва самимий муҳаббати ёрнинг ҳусну жамолидан ҳам устун экани таъкидланиб, маҳбубанинг бевафоллиги ва бошқаларни ёр тутганидан шикоят қилинади. Жумладан, Саъдий Шерозийнинг “Эй лўбати хандон, лаби лаълат ки газидаст” мисраси билан бошланадиган машхур ғазалининг мақтаъидан маҳбубанинг хиёнати сабабли ундан воз кечилгани қуйидагича ифодаланган:

*Саъди, ту бирав, хайма ба гулзори дигар зан,
К-он меваи боғи ту ба торож расидаст.*

(Таржимаси:

*Саъдий, жўна, чодир ясагин бошқа чаманда,
Боғинг мевасин бунда талон айладилар, бас).*

Ушбу анъанани Навоий ҳам пухта ўзлаштириб, туркона қофиялар тизимини қўллаган ҳолда мустақил ва оригинал асар ёзиб, ёшлик девонига киритган. Навоий восўхт ғазалининг салафлариникидан асосий фарқи – форсий восўхтларда тўғридан-тўғри маҳбубага мурожаат қилинса, Навоийда асосий мухотаб – ошиқнинг ишқ йўлида қурбон бўлишга тайёр кўнгли. Пок ишқ макони, беқийс хусн муштоқи бўлган кўнгил ёр бевафоллигидан зада бўлгач бир гўшани ихтиёр этиб, ўз холи билан овора бўлгани маъкул:

*Келгил, эй қурбон кўнгул, ул қоши ё меҳрин унут,
Чун вафодин тортилур, сен ҳам бориб бир гўша тут.*

Бир лаҳза ҳам хаёлидан чиқаролмайдиган ошиқ маҳбубасининг эътиборсизлиги, ўзгаларни ёр эта-

ётгани, шамдек ёниб адо бўлаётган содиқ ошиқни назарга илмай, заррадек беқадр кимсаларга илтифот кўрсатишлари каби жонни ўртовчи ҳолатларни кўргач, умидсизликка тушиб шундай хулосага келадики, хусни вафосидек бебақо бўлган гўзаллар унинг пок ишқига муносиб эмас. Зотан, лайлосифат садоқатли ёрларгина мажнуншеваликка муносибдир. Раъно гулидек иккиюзламачилик қиладиган, номуносиб кимсаларга ҳам ноз-ишвалари билан илтифот кўрсатадиган, ҳақиқий ишқни ҳавасмандликдан фарқлай олмайдиган шўхларга бундай пок ишқ ҳайф, дейди алам билан шоир:

*Ҳайф эрур ҳар шўхи раъно юзига чун пок ишқ,
Шавқ ўтин кел сен дағи бу ишвагарлардин совут.*

Мажозий муҳаббат мазҳарининг бевафоллиги ҳамда ошиқнинг ишқ дардидан тўкаётган кўз ёшларига бефарқлигига икки сабаб бор: биринчидан, гўзаллик гулшанининг яшнаб тароватли бўлиши ишқ аҳлининг булутдек тўкаётган кўз ёшлари бўлса, иккинчидан, бу фоний дунёнинг боғида меҳр аталмиш гиёҳ аслида камёбдир. Шунга ишонч ҳосил қилган кишигина бировдан меҳр-мурувват кутмасдан яшаш мумкин. Аммо ҳаёт қонуниятини бошқа нарсани тақозо қилади – кўнгил соҳиби бўлган ҳар қандай инсон меҳрга, илтифотга муҳтож. Жавобсиз қолган муҳаббат, кўрсатган меҳр ва муруввати, одамийлиги эвазига жафо тортишдан оғирроқ ҳол йўқ аслида. Қуръони каримнинг “Балад” сурасида ҳам “ҳақиқатда биз инсонни машаққатлар узра яратдик”, деган башорат бор. Шу сабабдан, инсон шод-хуррамликни ихтиёр этса ҳам, фақат ғам-қайғуга чўмиб яшаса ҳам, бари-

бир асл макон бу дунё эмаслигини тан олиши шарт:

*Шаҳди айшинг захр этар гардун, сен ушбу жомдин
Хоҳ комингни ачит, хоҳи мазоқингни чучут.*

Аммо кўнгил барибир бу далиллар, бу ҳақиқатларга кўнмайди. Навоий шунинг учун ғазалнинг охирида ҳам танлаш ихтиёрини кўнгилга қолдиради – ё ёрнинг ишқидан воз кечиш, ёхуд шу аламли дардга кўниб, қонли ёш тўкиб яшашни ихтиёр этиш керак. Кўнгил ёрнинг шунча жабру жафосини кўра билиб ҳам барибир ишқдан мосиво бўлолмаслигини билвосита шу шартлар орқали баён этиб, андуҳли ғазалига нуқта қўяди:

*Тарк қил, сен ҳам Навоийдек ҳавосин, эй кўнеул,
Ёки ҳар дам бир тараф майлин кўруб, хуноба ют.*

**“БОРҒАЛИ УЛ ХУСН ГАНЖИ ҒАМ БУЗУҒ
КўНГЛУМДАДУР...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 72-ғазал

Оҳим, ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлуғум афсона бўлди оқибат.

Ақлу дониш лофини урган кўнгул йиғлай юруй,
Ул парийваш ҳажрида девона бўлди оқибат.

Қатра-қатра шодлиғ ашқинки сочтим васлида,
Барча ҳижрон қушлариға дона бўлди оқибат.

Борғали ул хусн ганжи ғам бузуғ кўнглумдадур,
Аждаҳо уйи бизинг вайрона бўлди оқибат.

Соқийё, май тутки, ҳажр андуҳидин мен телбани
Фориғ эткан соғару паймона бўлди оқибат.

Чекма ун, оҳим кўр, эй Мажнунки, булбул кўп фиғон
Чекти, ўртанган вале парвона бўлди оқибат.

Бутқа гар бош қўймадим, кўргилки диним тухфаси
Дайр пири оллида журмона бўлди оқибат.

Дединг аввалким Навоий, сени гаҳ-гаҳ тиргузай,
Ҳеч билманким санга, жоно, на бўлди оқибат.

ЛУҒАТ

Беҳудлуғ – ақл-хушдан айрилиш, девоналик

Ганж – хазина

Фориғ – халос

Соғар – қадаҳ

Паймона – қадаҳ

Дайр пири – оташпарастлар руҳонийси; мажс:
пири комил

Журмона – товон, жарима

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

НАСРИЙ БАЁН

• Эвоҳ, энг яқин инсоним оқибат бегоналикни ихтиёр этди. Унинг ҳажрида ақл-хушдан айрилиб, девона бўлганим эл орасида афсонага айланди.

• Ақл ва ҳикмат соҳиби деб мақтаниб юрган кўнглим ул париваш ҳажрида йиғлаб юриб, оқибат девона бўлди.

• Васлида хурсандликдан тўккан томчи-томчи кўз ёшларим барчаси охири ҳижрон қушларига дона бўлди.

• Ул гўзаллик хазинаси мендан кетиб, дарду ҳасрати кўнглимни макон қилди. Бизнинг вайрона кўнглимиз аждаҳо уйига айланди.

• Эй соқий, қадаҳ сунки, шароб қадаҳи мен телбани айрилиқ қайғусидан фориғ этувчи бўлди.

• Эй Мажнун, нола чекма, менинг оҳимни кўрки, булбул қўп фиғон қилди, аммо ишқ ўтида ўртанган парвона бўлди.

• Бутга сажда қилмадим, аммо дайр пири – муршиди комил олдида бу тақво ва диндорлигим айб саналиб, жазога тортилдим.

• Сен дастлаб Навойни ҳамиша қайта тирилтирман, деб айтгандинг. Эй жону жаҳоним, оқибат сени бу фикрдан нима қайтарди, ҳеч билолмадим.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Олдинги ғазалда ошиқнинг муҳаббат мазҳари-дан чекинмоқни ихтиёр этгани ҳақида сўз борса, бу ғазалда энг яқин инсони билан юзкўрмас бўлган ошиқнинг изтироб ва аламлари янги-янги тасвир воситалари, тимсол ва ташбеҳлар орқали ифодаланган. Дастлабки уч байтда ҳижрон сўзи қўлланилиб, ишқ йўлидаги кишининг энг оғир синовлар боис ақлу хушдан бегона бўлиб, девоналиги эл аро дoston бўлгани, муҳаббатдан воз кечиб, бундан буён ақл билан иш тутишни мақсад қилган кўнглининг ночорлиги, қисқа висол онларининг шодликлари ҳам айрилиқ азоби йўлида йўқликка юз тутиши кўюқ тасвирлар ёрдамида ифодаланиб, ўқувчи қалбида ҳамдардлик ва маҳзунлик туйғуларини уйғотди. Умуман, ошиқона ҳолатларни алам ва қайғулар ичида кўрсатиш мумтоз шеъриятимизда, жумладан Навоий ғазалиётида ўзига хос анъана эди. Бунинг сабаблари қўп. Асосийси – ҳадиси шарифда ўлак-сага ўхшатиш бу фоний дунё (Дунё – бир ўлак-садир, унинг талабида бўлганлар эса итлар каби)да ҳаётнинг энг покиза гавҳари бўлмиш ишқ соҳиби бўлган кишиларнинг ҳаётида роҳатдан кўра азо-

блар, висол онларидан кўра ҳижрон ва айиқлар, муродга етишдан кўра номуродликлар кўпроқ учрайди. Бинобарин, бу синовлар ва қийноқларни англамайдиган беҳабар кимсалар ишқ азобларини билмасдан, турли ғийбат ва миш-мишлар тарқатиб юришлари табиий. Одамлар ичидаги ишқ жунунига гирифторлар ҳақидаги гап-сўзларда чиндан кўра ёлғонлар кўпроқ бўлгани учун тилдан-тилга ўтиб, афсона – чўпчакка айланади:

*Оҳим, ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлуғум афсона бўлди оқибат.*

Халқона ишончга кўра, вайроналарда кўмилган хазиналарга аждаҳо қўриқчи бўларкан. Гўзал ёр ошиқ кўнглини вайронага айлантириб тарк этгач бу вайронани қайғу ва аламлар макон тутгани – аждаҳо масканига айланган вайронага ўхшатилади. Бу орқали бебаҳо хазина – ишқ гавҳари ушбу вайрона кўнғил хонасининг туб-тубида яширингани, ғам аждаҳосини қатл этган киши ушбу гавҳарга эгалик қилиши мумкинлигига нозик ишора бор:

*Борғали ул ҳусн ганжи ғам бузуғ кўнғлумдадур,
Аждаҳо уйи бизинг вайрона бўлди оқибат.*

Айрилик қайғусидан қутулмоққа чора излаган телбасифат ошиқ соқийга мурожаат қилиб, фақат шароб уни кўнғил мулкани ўз забтига олган андуҳ аждаҳосидан халос этиши мумкинлигини баён этади. Шароб, қайси маънода қўлланилганидан қатъи назар, шодлик бағишловчи, бир дам бўлса-да, қайғу исканжасидан халос этиб, шодлик ва фараҳ бағишлаш хусусиятига эга:

*Соқий, май тутки, ҳажр андуҳидин мен телбани
Фориғ эткан соғару паймона бўлди оқибат.*

Кейинги байтда ошиқликнинг уч тимсоли – Мажнун, парвона ва булбул келтирилиб, лирик қаҳрамоннинг чеккан оҳи Мажнуннинг фиғонидан, парвонанинг сас-садосиз шамнинг оташида ўртаниб адо бўлиши булбулнинг тонгача наво чекишларидан афзал эканлиги баён этилади. Бундай қиёс Навойнинг салафлари ижодида кўп марта қаламга олинган. Жумладан, Умар Хайёмнинг ишқ таърифидаги бир рубойида шундай дейилади:

*Ҳуршеди сипеҳри безаволӣ – ишқ аст,
Мурғи саҳари хучастафолӣ – ишқ аст.
Ишқ он набувад, ки ҳамчу булбул нолӣ,
Ҳар гаҳ ки бимирию нанолӣ – ишқ аст.*

(Таржимаси:

*Этганда кўёш нурун абад бор – ишқ ул,
Тонг қушлари сайраганда бедор – ишқ ул.
Ишқ дема, ки нолиси булбулдек,
Ҳар лаҳза ўлиб, нолимасанг зор – ишқ ул).*

Албатта, Навоий Умар Хайёмнинг шоирлигидан хабардор бўлмаган. Хайёмнинг рубойлари кейинги икки асрда шухрат топган. Лекин Саъдий Шерозий “Гулистон”ида ҳам булбул ва парвона қарши қўйилиб, парвонанинг сидқу садоқати васф этилгани мазкур тазод асрлар давомида турли шакл ва оҳангларда Шарқ мумтоз шеърлятида мавжудлигига далил бўла олади:

Эй мурғи саҳар, ишқ зи парвона биёмўз,
К-он сўхтаро жон шуду овоз наёммад.
Ин муддаиён дар талабаш беҳабаронанд,
К-онро ки хабар шуд, хабаре боз наёммад.

(Таржимаси:

Эй тонг қуши, ишқ илмини парвонадан ўрган,
Қуйганлар учун жон эди, лек келмади овоз.
Бул даъво эли ўз талабинда беҳабардир,
Қим топди хабар, қайта хабар келмади ноҳос).

Навоий салафлари анъанасидаги ушбу қарши-лантиришга яна бир тазод – ўзи ва Мажнун тимсо-лини ҳам қўшиб, тазод, таносуб, талмих, муболаға ва ҳусни таълил санъатлари имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиб, анъанавий ўхшатишга янги мазмун-моҳият юклайди. Лирик қаҳрамоннинг оҳ чекишлари ва Мажнуннинг нола қилишлари булбул навоси ва парвонанинг ўртанишларига ўхшатили-ши ҳолати тазод ҳамда муқобаланинг янада кучли ва таъсирчан бўлишига хизмат қилган:

Чекма ун, оҳим кўр, эй Мажнунки, булбул кўп фиғон
Чекти, ўртанган вале парвона бўлди оқибат.

Кейинги байтда эса машхур Шайх Санъон қис-сасига ишора қилинади. Биламизки, Шайх Санъон тарсо қизига севги изҳор этиб, унинг висолига та-лабгор бўлганида тарсо қизи унга май ичиш, ислон-динидан воз кечиш, зуннор боғлаш, бутга сажда қи-лиш каби шартларни қўяди. Шайх Санъон бу шарт-ларни бажариб, яна висол талабини қўйганида жур-мона – олдинги қилмишларига товон сифатида бир йил давомида кундузи чўчқа боқиб, кечқурун дайр

оташхонасида гўлаҳлик қилишни буюради. Ушбу қиссага ишора қилган ҳолда, Навоий бутга сажда қилмаслигининг товони сифатида дайр пири томо-нидан ушбу ишга мажбурланганини айтади. Мажоз-тилида бутга сажда қилиш – ибодатни муҳаббат билан бажо келтириш эканини ҳисобга олсак, дайр пири бутга сажда қилишга буюрмоғи – ислонда фарз қилинган амалларни чин ихлос ва муҳаббат билан адо этмоққа буюргани маъносиде экани маъ-лум бўлади. Навоий талқинига кўра, барча ишларда, айниқса, тоат ва ибодатда маърифатга асосланган муҳаббатнинг аҳамияти катта. Акс ҳолда, чин эъ-тиқодсиз, тақлидий ва кўр-кўрона бажарилган бар-ча амаллар такаббурлик, ўзига бино қўйишлик, му-таассиблик каби ёмон хислатларни авж олдиради.

**“ЭЙ НАВОЙ, ХОКИ ПОЙИ ВАСФИДА
ШИРИН СЌЗУНГ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 73-ғазал

Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот,
Ким қабул этман оғир деб чиқса эгнимдин қанот.

Сабр тоғи бирла қилмоқ пўя бўлмас, эй кўнгул,
Ташла ул юкни, етишмак истасанг васлиға бот.

Шахсуворимнинг буроқи пўясидин қолди барқ
Ким, анинг феъли шитоб эрмиш, мунунг расми сабот.

Кўп Масиходин дам урма, қил ҳаётингни туфайл
Ангаким, топмиш Масих онинг туфайлидин ҳаёт.

Меҳр юз кўрмай ўчашди пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сариғ юзин қора ердин уёт.

Чун юди кўзлар саводин ашк, ёрут юз очиб
Ким, дирамсиз элга бой эл фарздур бермак закот.

Эй Навой, хоки пойи васфида ширин сўзунг
Бор бияйних тўғиё ичинда солғандек набот.

ЛУҒАТ

Жаҳд – саъй-ҳаракат, интилиш

Бот – яна

Пўя – югурмоқ, тез-тез қадам қўймоқ

Шахсувор – ҳашаматли суворий; маж.: маҳбуба

Буроқ – от

Барқ – яшин

Сабот – барқарорлик

Туфайл – садақа; сабаб

Меҳр – қуёш

Ўчашмоқ – зиддига бош қўтармоқ, исён қилмоқ

Уёт – шарм, уят

Савод – қоралик

Бияйних – гўёки, худди ўзи

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Сенинг висолингга етишмакка шунчалар интилоқдаманким, агар эгнимда қанот чиққудек бўлса ҳам, оғирлик қилади, деб қабул этмагаймен.

• Эй кўнгил, сабр тоғи билан югуриш имконсиз, агар ёрнинг васлига яна етишмакни истасанг, бу юкни ташла.

• Маҳбубам отининг елиб учишидан ҳаттоки яшин ҳам ортида қолди, негаки унинг феълида шитоб бўлса, бунинг одағи сабот ва барқарорликдир.

- Масиходан кўп сўз очма, яхшиси Масихнинг ҳаёт топишига сабабчи бўлган Зотга ҳаётингни бағишла.
- Кўёш ҳали юзингни кўрмаган пайтда гўзаллик бобида сен билан ўчакишди, кўргач эса уялиб, сарғайган юзини қора ердан ололмай қолди.
- Кўз ёшларим кўз қорачиғини ювиб оқартириб қўйди, энди юзингни очиб, уни ёритиб қўй. Ахир бойларнинг йўқсилларга закот бериши фарз эрур.
- Эй Навоий, унинг хоки пойи васфиди ширин сўзларинг тўтиё ичига солинган новвотга ўхшайди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Бу ғазалда бахти кулиб, умрида бир марта висолга етишган ошиқнинг ёр дийдори ва висолига эришиш иштиёқи олдингидан ҳам кучлироқ бўлиши образли тилда ифодаланган. Дастлабки висол ошиқнинг руҳиятига шунчалик кучли таъсир қилганки, унинг жисми ҳам, руҳи ҳам покланиб, фаришталардек қанот чиқариш имконига эга бўлиб турибди. Аммо унинг жидду жаҳди иштиёқига мос равишда кучайгани сабабли фаришталардек фақат тасбеҳ ва талбия билан умр кечиришни истамайди. Чунки фаришталарга инсоннинг инсонийлик моҳиятини белгилловчи энг пок ва энг улуғ омонат – ишқ гавҳари берилмаган. Айнан ишқ гавҳари инсонни камолотнинг чексиз юксакликлари томон ҳаракатлантириб, уни малаклар орзусидаги даражаларга етказди:

*Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот,
Қим қабул этман оғир деб чиқса эгнимдин қанот.*

Ишқнинг азоб ва қийноқларига ягона даво сифатида дониш аҳли сабрни тавсия қилишади. На-

войининг ўзи ҳам “Маҳбуб ул-қулуб” да сабрнинг фойдалари ҳақида фикр юритиб, “Ишқ аҳли зикрининг мутағаййир (хафа, ранжиган) ва лекин ғояти – васлга умидворлик, ҳажр эли ёдидин мутанаффир (нафратланган) ва лекин ниҳояти (охири)–итти-солға комгорлик (етишмакдан хурсанд бўлиш)”, дея қайд қилади. Аммо ғазалда сабр қилиш – ошиққа ёт амал эканини таъкидлаб, муродга етишиш учун кутишдан кўра интилиш ва ҳаракат қилиш тезроқ кўзланган матлабга етказди, деган фикрни илгари суради. Бу билан шоир ошиқликнинг табиатидаги беқарорлик ва ақл эгалари назарида енгилтаклик кўринадиган саъй-ҳаракатлар маҳбубага хуш келишини таъкидлайди:

*Сабр тоғи бирла қилмоқ пўя бўлмас, эй кўнгул,
Ташла ул юкни етишмак истасанг васлига бот.*

Учинчи ва тўртинчи байтлардаги “Бурук” ва “Масих” сўзлари шоир васф этган ёр – Аллоҳ таоло “Ҳабибим” дея эъзозлаган Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) экани равшанлашади. Шоир “Бурук” сўзини келтириш орқали Меърож мўъжизаси талмиҳ қилинган бўлса, кейинги байтда Имом Термизий ривоят қилган ҳадиснинг мазмунига ишора бор. “Сунани Термизий” да Аббос ибн Абдулмуталлибдан ривоят қилинган ҳадисда келтирилишича, бир куни саҳобалар пайғамбарни кутиб ўтирардилар. У зот чиқиб, саҳобаларга яқинлашганларида, улар Иброҳим Халилulloҳ, Мусо Нажиюллоҳ, Исо Рухуллоҳ, Одам Сафийллоҳ каби пайғамбарларни эслашиб, сифатлаётганларини эшитиб қоладилар. Салом бериб, суҳбатга қўшилган пайғамбар уларнинг сўзларини тасдиқлаб, илова қиладилар: “Огоҳ бўлингким, мен

Аллоҳнинг Ҳабибиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни ҳамд байроғини қўтарувчи ҳамда биринчи шафоат сўровчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни биринчи шафоат қилинувчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен жаннат ҳалқаларини биринчи ҳаракатга солувчиман. Бас, Аллоҳ уни (айнан) мен учун очар ҳамда мени ва менинг умматимнинг фақирларини унга киргизар. Мен аввалгилар ва охиргиларнинг энг мукаррамман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ.

Бошқа бир қудсий ҳадисда Аллоҳ таолонинг: "Эй Муҳаммад, агар сен бўлмаганингда бу оламни яратмас эдим", деб марҳамат қилгани охирзамон пайғамбари Борлиқнинг пайдо бўлишига асосий сабабчи эканини билдиради. Навоий ушбу ҳадисларга асосланиб, ўликларга жон бахш этувчи мўъжиза соҳиби бўлган Исо Масиҳнинг ўзи Муҳаммад Мустафо туфайли ва шарофати билан ҳаёт топганини нозик ишоралар билан билдириб ўтган:

*Шаҳсуворимнинг буруқчи пўясидин қолди барқ,
Қим анинг феъли шитоб эрмиш, мунунг расми сабот.
Қўп Масиҳодин дам урма, қил ҳаётингни туфайл
Ангаким, топмиш Масиҳ анинг туфайлидин ҳаёт.*

Бешинчи байтда оламга нур ва зиё бағишловчи қуёш аслида ёрнинг порлоқ юзини кўргач хижолатан сарғайган юзини ердан ололмай қолган деган муболағали тасвир орқали Аллоҳнинг Ҳабиби юздан балқиб турган имон нури васф этилган бўлса, ундан кейинги байтда ҳусни таълил санъатининг гўзал намунасига дуч келамиз: кўп йиғлаганидан

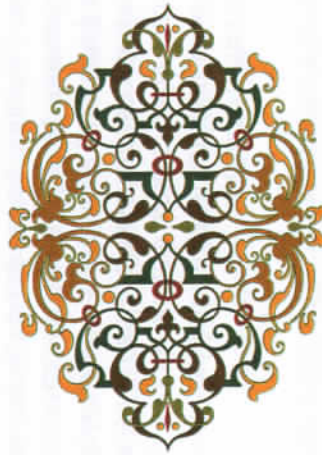
қорачиғи ювилиб, кўзлари оқариб қолган ошиқ мутлақ ҳусн мазҳарига мурожаат қилган ҳолда жамоини кўрсатиш орқали кўзига нур бағишлашини истади ва бунга бадавлат кишилар молидан аризмаган қисмини закот қилиб бериши фарз эканини далил келтиради. Бу шоирона тасвир шунчаки лутф бўлмай, балки чуқур фалсафий маъноларни ҳам ифодалаган. Гап шундаки, кўз қорачиғи ҳам, комил инсон ҳам, асл моҳият ҳам, олтин ҳам араб тилида "айн" сўзи билан ифода этилади. Шу маъноларни байтга татбиқ этсак, куйидаги фикр ҳосил бўлади: "Эй комилликнинг олий намунаси бўлган зот, сенинг шавқингда тўкилган кўз ёшларим туфайли зоҳир оламнинг турфа алдов ва найранглари кўролмайдиган бўлдим, энди мурувват қилиб, моҳиятни кўра олиш имконини берувчи басират кўзимни очгин. Негаки, бадавлат одамлар мискинларга ўз бойлигидан қирқдан бир ҳиссасини закот қилиб бериш фарздир". Авлиёлик – пайғамбарликнинг қирқдан бир ҳиссасига тўғри келади, деган ақидани ҳам ҳисобга олсак, закот фарзи билан фикрни далиллаштириш шунчаки шоирона ўхшатиш эмаслиги янада равшанлашади:

*Чун юди кўзлар саводин ашк, ёрут юз очиб,
Қим дирамсиз элга бой эл фарздур бермак закот.*

Мақтаъ байтида Навоий ёр хоки пойининг васфига айтган байтлари тўтиёга солинган новотга ўхшатиб, ифтихор этади. Тўтиёни кўзга ёруғлик бағишловчи шифобахш сурма эканини биламиз. Машхур араб олими Али ибн Исо (милодий 11-аср)нинг "Тазкират ул-каҳҳолин" (Кўз шифокорларини тазкираси)да берилишича, тўтиёнинг уч тури мавжуддир: маҳмудий (қуритилган) тўтиё, ҳажарий

(қаттиқ) тўтиё, коний (асил) тўтиё. Булардан энг шифобахш тури коний тўтиё бўлиб, унга туйилган новотни қўшиб кўзга суртилса, қонталаш бўлган кўз томирчалари ҳамда кўп ёш тўкилиши каби қасаликларга даво бўларкан. Мазкур тиббий кўрсатмани шеърят тилига кўчириб, шоир хижронда қонли ёш тўкадиган ошиқларнинг дардига ёрнинг васлига муштоқликнинг ёрқин ифодаси бўлган ғазаллари бир нав таскин ва тасалли эканидан қаноат ҳиссини туйиб ёзади:

Эй Навоий, хоки пойи васфида ширин сўзунг
Бор бийайних тўтиё ичинда солғандек набот.

**“ЭЙ КЎНГУЛ, ҒАМ СЕЛИ ЕТКАЧ, ТОҒДЕК
ТУТҚИЛ САБОТ...”**

«Ғаройиб ус сугар», 74-ғазал

Тийра кулбамга кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрга ул навъким оби ҳаёт.

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали,
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилғаним,
Ҳақ сени хурийд қилмиш, заррае бергил закот.

То кўнгулдин бош чиқармиш ҳар тараф
пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтурким, бўлур темурқанот.

Васл умидиға тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам, тирикмен, ўлтурур мени уёт.

Итасангким, ул куёш чиққач санга қилғай тулуъ,
Эй кўнгул, ғам сели еткач, тоғдек тутқил сабот.

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қора, эрир давот.

ЛУҒАТ

Тийра – қоронғу
 Сода – пок, тоза, шаффоф
 Ораз – гўзал чехра, юз
 Хуршид – қуёш
 Пайкон – ўқ
 Темурқанот – қанотлари ўсиб, учишга шай бўлган
 полапон
 Уёт – уят
 Тулуғ – қуёшнинг чиқиши
 Рақам айламоқ – ёзмоқ, қайд қилмоқ
 Сўз – калом; ҳарорат, иссиқлик, тафти
 Давот – сиёҳдон

ҲАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V--
 -V-- -V-- -V-- -V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Эй жонимдек азиз дилбарим, зулмат дунёсида обиҳаёт чашмаси Хизрга мангулик бағишлагани каби сен ҳам қоронғу кулбамга кириб, менга ўлимдан нажот бер.
- Лаълдек лабингнинг хаёли мусаффо ва покиза кўнглим ичра тушиб, ичига новот солинган шиша идишга ўхшаб жилоланиб кўриняпти.
- Гўзал чехранг меҳридан кичик оғзингдан бир ширин сўз тиламагимга сабаб – Ҳақ таоло сени оф-

тобдек қилиб яратибди, менга жамолингдан бир зарра закот берсанг яхши бўларди.

• Кўнглим атрофидан отган ўқларинг чиқиб туриб, уни парвозга шай бўлган полапонга айлантириб қўйди.

• Сенинг висолингга етишмак учун Худодан умр тилайман, лекин эвоҳ, сенсизликда тирик юрганимни кўрсам, уят мени ўлдиради.

• Эй кўнгил, агар ул қуёш чиққандан кейин сенинг бошингга нур сочишини истасанг, ғам сели келганда тоғдек саботли ва сабр-тоқатли бўл.

• Агар Навоий оташин ишқинг ҳароратини битмакни истаса, сўзининг тафтидан қалам куяди, сиёҳ куриб, сиёҳдон эриб кетади.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ушбу ғазалда ҳам муҳаббатнинг қудрати, ошиқнинг қийноқ ва азоблари, илтижо ва муножотлари тасвирланган. Аммо бу доимий мавзу ҳар бир ғазалда турли ташбиҳ ва тамсиллар, бадий ифода воситалари ёрдамида янгидан-янги қирраларини намоян этиб, муҳаббатга ошно кўнгилларни мафтун ва маҳлиё этади. Магълаъда Хизр алайҳиссалом қиссасига ишора қилган ҳолда жондан азиз маҳбубасига мурожаат қилиб, хижрон боис муқаррар ўлимдан висол обиҳаёти билан халос этишини ёлвориб сўрайди. Ривоятларда келтирилишича, мангулик чашмаси ёруғликдан умуман асар бўлмаган зулмат ўлкасида бўлиб, ушбу булоқдан сув ичган Хизр қиёматгача тирик қолармиш. Ёрнинг висоли ва муҳабати ҳам ошиқнинг кўнглига ана шундай мангу тириклик хусусиятини бахш этиш қудратига эга. Шу

маънода Хожа Ҳофиз Шерозий таъкидлайди:

*Ҳаргиз намирад он, ки дилаш зинда шуд ба ишқ,
Сабт аст дар ҷаридаи олам давоми мо.*

(Таржимаси:

*Ҳилмас у, кимки гар дили ишқ ила пойдор,
Олам китоби ичра битик – давомимиз).*

Мангуликка элтувчи муҳаббатта макон бўлиши учун кишининг кўнгли шишадек соф ва беғубор, турли-туман ғилу ғашлардан холи бўлмоғи керак. Ўшанда ёрнинг лаълдек қизил лабининг хаёли кўнгилда новвот солинган биллур қадахдек жило беради. Мўминнинг қалби – Худонинг Арши, дейилади ирфоний манбаларда. Имон нури билан порлаган пок қалбга Ёри азалнинг хаёлидан ўзга нарса йўл тополмас, дейди шоир:

*Сода кўнгулум ичра лаълининг хаёли тушгали,
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.*

Учинчи байтдаги тасвир ҳам ажойиб: ёрнинг чехраси қуёшга, оғзи эса заррага ўхшатилмоқда. Мумтоз Шарқ адабиётида ёр оғзининг кичиклигини васф этиш бадий-эстетик талаблардан ҳисобланиши баробарида, мажоз тилида тор оғиз – пири комилнинг нозик ва дақиқ ҳикматлари, илоҳий моҳият, Ҳаққа етказувчи қудсий нафас деб тушунилади. Айни шу маънода Ёр қуёшга тенглаштирилган ва унинг оғзидан чиққан калом – ошиқнинг кўнгил томон сафарини ёритувчи бир қатим ёғду ҳисобланади. Мискин одам қашоқликдан қутулиш учун закотга қанчалик муҳтож бўлса, ошиқ ҳам ёрнинг бир оғиз сўзига шунчалик талабгор:

*Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилганим,
Ҳақ сени хуришд қилмиш, заррае бергил закот.*

Муболағали тасвир кейинги байтда янги авжга кўтарилади: маҳбуба отган жафо ўқларининг патлари ошиқнинг мажруҳ кўнглини темирқанот қушга айлантириб қўйибди. Бу билан шоир ишқ йўлида чеккан жафо ва ситамлар заиф ва нотаовон кўнглига куч-қувват бағишлаб, муҳаббат фазосида сайр этишга шай ҳолатга келтирганига ҳам нозик ишора қилади:

*То кўнгулдин бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлбтурким, бўлур темурқанот.*

Ишқ ҳаётининг мазмунига айланган ошиқни бу дунёдаги тирикликнинг ягона юпанч ва умиди – ёр висолига етишиш бўлса, ёрсиз кечган кунлар уни уятдан ўлар ҳолига туширган. Бу – шунчаки сўзамоллик ёки муболаға эмас, балки висол давлатига етиша олмаганига муҳаббат йўлида йўл қўйган нуқсонлари сабабчи эканини англаган фидойи инсоннинг надоматидир. Етти иқлимда ягона ҳукмдор бўлган Искандар обиҳаёт чашмасидан бенасиб қолгани каби ҳақиқий маҳбуба висолининг неъматидан баҳрамандлик учун фақат муҳаббат даъво қилишининг ўзи етарли эмас. Бунинг учун ишқ қайғусининг селига таҳаммул қилиб, тоғдек собит ва чидамли бўлмоқ керак. Ўшанда тонг чоғи қуёшнинг заррин нурларидан баланд тоғларнинг қоялари энг аввало мунаввар бўлгани каби, ошиқ ҳам биринчилардан бўлиб, ёрнинг қуёшдек чехраси дийдорига етишиши мумкин:

Истасангким, ул кۈеш чикчак санга қилгай тулуб,
Эй кўнгул, ғам сели еткач, тоғдек тутқил сабот.

Ғазалнинг тахаллус байтида тажнис санъатининг гўзал намунаси уни хусни мақтаъ даражасида кўтарган. Байтдаги сўз икки маънода – калом (ўзбекча) ҳамда тафт, харорат (тожикча) маъносида келтирилган. Бу маънолар бир-бирини тўлдириб, Навоий куйлаган муҳаббатнинг оташи ҳар бир сатрига харорат бағишлаб, бу ўтли сатрлар шунчалик ёлқинли ва оламсўз бўлгани билан аслида ишқининг бир заррасини ҳам ифода қила олмаётганини ишонарли тарзда баён қилган:

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин қуяр қалам, қурур қора, эрир давом.

“ЛАБИНГ ХАЁЛИДА АШКИМ ЭРУР ХАЁТ СҮЙИ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 75-ғазал

Кўзум учарки, хумоюн юзунгни кўргай бот,
Бияйниҳи анга кирпиклар ўлмиш икки қанот.

Безанса дарду бало шоҳиди ҳалоким учун,
Мижам тароғдурур, эски туганларим миръот.

Лабинг хаёлида ашким эрур хаёт суйи,
Фироқинг ичра қорарған кўзум анга зулмот.

Закот ўлур эди юзунг жамоли нақдиға меҳр,
Тажаммул аҳлиға юздин бир ўлса эрди закот.

Десангки, жонима ўт солмағайсен, эй соқий,
Такаллум этма майолуд лаб била, ҳайҳот!

Қолурлар оғзин очиб ишқ аҳли пўямдин,
Соғ элга кулгу эрур телба айлаган ҳаракот.

Лабингки, жон берадур аҳли дард қони учун,
Навоий қониға гар майл этар мумидди хаёт.

ЛУҒАТ

Ҳумоюн – муборак, қутлуғ, хуш
Бияйнихи – худди ўзи
Мижа – киприк
Туган – доғ, яра, жароҳат
Миръот – кўзгу
Меҳр – қуёш
Тажаммул аҳли – бойлар; гўзаллар
Такаллум – сўзлашиш
Майолуд – шароб теккан
Пўя – елиб-югуриш, саргардонлик
Ҳаракот – ҳаракатлар, қилиқлар
Мумидд – мадад берувчи, ёрдамчи

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани махбуну маҳзуф

V-V- VV-- V-V- VV-

V-V- VV-- V-V- VV-

Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

НАСРИЙ БАЁН

- Сенинг муборак дийдорингга яна етишаман деб кўзим учяпти, киприкларим эса, бу қуш қанотларининг айнаи ўзидир.
- Агар менинг ҳалок бўлишимга гувоҳ бўлиш учун дард ва балолар келтирувчи гўзалим безанмоқчи бўлса, киприкларим – тароқ, эски жароҳатларим кўзгусига айлансин.
- Сенинг лабинг хаёлида кўз ёшларим ҳаёт суви, фироқинг йўлида қорарган кўзларим эса, бу ҳаёт сувини бағрида яширган зулмат мамлакатидир.

- Агар бойларга юздан бир ҳисса закот бериш фарз қилинганда эди, жамолинг закот пули сифатида қуёшни беришинг керак бўларди.

- Эй соқий, жонимга ўт солмайин десанг, май том-чиси инган лабинг билан сўзлама.

- Ишқ аҳли елиб-югуришимни кўриб, оғзи очилиб қолмиш. Зотан, телбанинг қилиқлари соғ одамга қулгили кўринади.

- Дардмандларга шифо берувчи лаълдек лабларинг агар Навоий қонига майл этса, яшаб кетишига мадад бўлар эди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Салафлар ва замондошларнинг бадий-ижодий тажрибалари баробарида халқнинг жонли тили, унинг тафаккур тарзи, удумлари ва расм-русумлари ҳам бошқа мутафаккир шоирлар сингари Навоийни илҳомлантирган, унинг тахайюл ва тасаввур олами бўёқларига қуюқлик ва рангоранглик бахш этган. Жумладан, бирор хушхабарни эшитишдан олдин кишининг кўнгли гувоҳлик бериб туришини халқ орасида кўзни учишига боғлаб талқин қилишади. Шоир ана шу удумни шеър тилига кўчириб, висол-га етишиш орзуси билан кўзнинг пирпираб туриши орасида ажойиб шеърый таносуб яратган:

*Кўзум учарки, ҳумоюн юзунгни кўргай бот,
Бияйнихи анга киприклар ўлмиш икки қанот.*

Кейинги байтда “дарду бало шоҳиди” истиорасида шоҳид сўзи иккита – гувоҳ ҳамда гўзал маҳбуба маъноларини ифода этиб, тажнис санъати имкони-ятлари доирасида байтни икки хил талқин қилишга

асос яратган: 1) мени ҳалок этиш учун ишқ дарди ва балоси безанмоқчи бўлса, киприкларим – тарок, эски жароҳатларим излари кўзгу бўлсин; 2) дард ва балолар етказишга одат қилган гўзал ёрим агар мени ҳалок этиш учун ясанмоқчи бўлса, киприкларимдан тароқ ясаб, эски жароҳатларимга назар солсин. Бу муболағали тасвирлар ошиқнинг бало ва дард йўлида чеккан азиятлари ҳамда маъшуқанинг раҳмсизлигини кўрсатишга бир восита бўлиб, айти пайтда гўзаллик тимсоли ўзининг жамолини кўриш учун ошиқнинг жароҳатларидан яхшироқ кўзгу топмаслиги, бу хусну жамол олам аҳлига айти офат ва жазо экани, шунингдек, ишқ йўлида қурбон бўлишнинг ўзи ҳам саодат манзари бўлмоғи каби маъноларни ҳам нозик ишоралар билан ифодалаган:

*Безанса дарду бало шоҳиди ҳалоқим учун,
Мижам тароғдурур, эски туганларим миръот.*

Учинчи ва тўртинчи байтларда олдинги ғазалда қўлланилган – ҳаёт чашмаси ҳамда хусн зақоти тимсоллари келтирилган. Фарқ шундаки, олдинги ғазалда ошиқнинг қулбаси – зулмат мамлакатига, ёр жамоли – Хизр чашмасига ўхшатиш билан, бу ғазалда кўз қорачиғини зулмат мамлакатига, ёрнинг ишқидега тўкилаётган ашқини обиҳаётга ташбиҳ қилади. Зақот бобида ҳам худди шундай янги шоирона талқин ва тавсифга гувоҳ бўламиз: қуёш – ёр хуснининг зақоти (олдинги байтда Ёр қуёшга, оғзидан бир сўз эшитиш – заррага ўхшатилиб, қуёшдан бир зарра тиламак – мискин аҳлининг зақоти эканлиги таъкидланган эди). Бу ўхшатишга шоир яна бир шартни қўшиб қўяди: зақотнинг миқдори қирқдан бир ҳисса деб белгиланган. Агар хусн зақотининг

миқдори юздан бир ҳисса бўлса, ўшандагина қуёш тангаси сенинг хуснинга зақот бўлиши мумкин эди, дейди шоир. Бу “адабий фатво” муболаға, ташбиҳи машрут, истиора, хусни таълил каби муштарак санъатлар ёрдамида ифода этилган бўлиб, анъанавий тимсол ва мисолларга янгича файзу тароват бахш этган:

*Лабинг хаёлида ашқим эрур ҳаёт суйи,
Фироқинг ичра қорарған кўзум анга зулмот.*

*Зақот ўлур эди юзунг жамоли нақдиға меҳр,
Тажаммул аҳлиға юздин бир ўлса эрди зақот.*

Бешинчи байтда соқийга, яъни пири комилга му рожаат қилиб, унинг май теккан лабидан чиққан сўзлар – илоҳий маърифатдан нишон берувчи ҳикмат маърифатга ташна бўлган ошиқнинг жонига ўт солишини қайд этади. Бу ўт уни шу даражада беқарор ва бетаҳаммул қилиб қўядики, ҳатто муҳаббат аҳли бўлган кишиларга девонанинг ғайришуурий ҳаракатларидек қулғили ва бемантик кўринади. Ишқ жазбаси ғалаёни дарвешларни турли кўйларга солиши, ақл ва дониш мезонларини ҳам назар-писанд қилмасдан бадномлик кўйига кириб, маломатга қолиши ҳақидаги мисоллар тасаввуф аҳлининг ҳаётига бағишланган манбаларда кўп учрайди. “Насойим ул-муҳаббат”да келтирилишича, маломатийлардан бўлган шайх Мира Нисобурий Нисога сафар қилди. Жуда тез шуҳрат топади ва кўп мурид йиғилади. Бу ҳолатдан кўп азият чекади, чунки кўнглининг машғуллиги кўпайганди. Шаҳарни тарк этади. Кўп халойиқу билан бирга чиқиб, ундан айрилмай, эргашиб борардилар. Бир ходими бор эди. Ундан сўради:

– Булар кимлар?

Ходим деди:

– Муридларингиз! Сизнинг хизматингизга бор-моқдалар.

Қаттиқ шамол эсарди. Бир баландлик устига чиқиб, одамларга қарата пешоб қилди. Ўзининг тўни ва баъзи одамларнинг либоси расво бўлди. Халқ ундан нафратланиб, орқаларига қайтди. Ходим ҳам эътироз билдирди:

– Бу нима қилганингиз, пирим?!

Индамай борарди. Бир сув қирғоғига етгач, ечинмасдан ўзини сувга отди. Кийимини яхшилаб тозалаб, кейин ходимга боқиб деди:

– Инкор қилмагайсен. Катта бир офат ва азим бир фитнани бир миқдор пешоб билан ўзимдан кетказдим...

Машхурлик ва таниқли бўлишликни катта офат ва фитна деб билганларнинг тилидан шоир Ҳаққа дўст тутинишнинг бирламчи шарти сифатида авомнинг эътирофи ва эҳтиромидан воз кечиш лозимлигини таъкидлаб, ёзади:

*Қолурлар оғзин очиб ишқ аҳли пўямдин,
Соғ элга қулгу эрур телба айлаган ҳаракот.*

Мақтаъда эса, шоир юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда ёрнинг лаби дард аҳлига жон бағишлаш хусусияти лирик қаҳрамонга ўхшаган фидойи ошиқларни қурбон қилиш туфайли эканини таъкидлаб, ишқ йўлида қурбон бўлиш – ҳақиқий ҳаётнинг ибтидосидир, деган хулосани илгари суради:

*Лабингки, жон берадур аҳли дард қони учун,
Навоий қониға гар майл этар мумидди ҳаёт.*

**“СОҚИЁ, БУ ИШГА БЕХУДЛУҒДИН
ЎЗГА ЙЎҚ ИЛОЖ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 76-ғазал

Эй кўнгул, ёр ўзгалар домиға бўлди пойбаст,
Сенга мушқил ҳолату бизга қаттиқ иш берди даст.

Васл торин чекти ул, мен доғи чектим оҳким,
Риштани уздию бўлдум ҳажр туфроғига паст.

Неча бош қўйдум йўлида, ваҳки, қилди поймол,
Заъфлиғ жисмимға зулфи торидек солиб шикаст

Заҳра йўқ мужиб сўрарға, бўлмасун, ё Раб, киши –
Муфлису ошиқ, севар дилдори – мустағнию маст.

Соқий, бу ишга беҳудлуғдин ўзга йўқ илож,
Мужда муғ кўйига еткурғилки, бўлдум майпараст.

Ғарқ ўлай май баҳри ичра рост ул ғоятқача,
Ким солиб бўғзум аро чеккай ажал қуллоби шаст.

Эй Навоий, журм узри даштида қил пўяким,
Яхши эрмас зуҳд занжириға бўлмоқ пойбаст.

ЛУҒАТ

Дом – тузоқ
 Пойбаст – боғланган, тутқун
 Тор – ип
 Чекмоқ – узмоқ
 Доғи – ҳам
 Поймол – эзилган, оёқости бўлган
 Заъфлиғ – заиф, бемадор
 Шикаст – синиқ
 Заҳра – журъат
 Мужиб – жавоб берувчи
 Муфлис – муҳтож, фақир
 Мустағний – ҳожатсиз, бепарво
 Мужда – хушхабар
 Муғ – ғайридинлар роҳиб, майфуруш
 Қуллоб – чангак
 Шаст – қармоқ
 Журм – гуноҳ
 Пўя – қадам урмоқ, елиб-югурмоқ

ҲАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Эй кўнгил, сенга қийин бир ҳол ва бизга қаттиқ заҳмат юзланибди – ёр ўзгаларнинг тузоғига илинибди.

• Ёр висол риштасини узди, мен ҳам бу ипни тортдим, эвоҳ, бу ришта узилгач, ҳижрон тупроғига тенг бўлиб қолдим.

• Ёр йўлида неча марта бош қўйган бўлсам, оёқос-ти қилиб ўтиб кетди. Заиф жисмим сочи толасидек синиб, ҳалқа-ҳалқа бўлиб кетди.

• Саволимга жавоб сўраб, мурожаат қилишга журъатим йўқ. Ё Раб, ҳеч қачон фақир бир ошиқнинг севар дилдори бепарво ва маст бўлмасин.

• Эй соқий, бу ишда ўзликдан воз кечишдан ўзга чора йўқ. Муғ кўйига бундан буён майпараст бўлганим хушхабарини етказ.

• Токи ажал қармоғи бўғзимга чангак солиб тортиб олмагунча май денгизига бошим билан шўнғиб кетишга чиндан аҳд қилдим.

• Эй Навоий, гуноҳингни ювиш учун ишқ дашти-ни кезгил, негаки зуҳд занжирига кишанбанд бўлиб қолишинг яхшилик келтирмайди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Низомий Ганжавийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonида бир лавҳа бор: Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати тилларда дoston бўлгач, Лайлининг отаси арабларнинг ўша даврдаги одатига кўра, Лайлини “бадном” қилган Мажнунга никоҳлаб бериш ўрнига бутунлай бегона бир киши – Ибн Саломга узатади. Лайли никоҳдан кейин Ибн Саломга ўзини ўлдириш билан таҳдид қилиб, иффатини сақлайди. Бу хабарни девдек бадҳайбат бир аъробий Мажнунга олдин бошқача тарзда етказиб, “Лайли бошқа ёрни танлаб, бахтли яшаяпти, сен аёл зотидан вафо кутмасдан, ўзингни йиғиб ол”, дея Лайлига туҳмат

қилади. Мажнун бу хабарни эшитиб, хушидан кетади. Мажнуннинг ўлишига бир баҳя қолганини кўрган аъробий кўрқиб кетиб, узр сўрайди ва Лайли бошқа кишининг никоҳига кирган бўлса-да, Мажнуннинг меҳри ва бокиралик муҳрини сақлаб юрганини айтиб юпатади. Мажнуннинг дарди бироз камайган бўлса-да, шубҳа ва гумон унинг кўнглини тарк этмайди ва ҳаёлан Лайлига мурожаат қилади:

Бо ў ба забони ёд мегуфм,

К: - Эй жуфти нишоти гашта бо жуфм,

*Ку он ду ба ду ба ҳам нишастан,
Аҳде ба ҳазор уҳда бастан?*

*В-имрўз ба тарки аҳд гуфтан,
Рух бе гунаҳе зи ман нухуфтан?...*

(Таржимаси:

Ул ҳаёлан дерди унга зору зор:

"Эй сурурим, шодлигимга жуфту ёр,

*Қайда сен-ла бирга кечган онимиз,
Неча минглаб боғлаган паймонимиз?*

*Нега аҳдидан кечиб кетмоқ учун
Юз бурарсан айбсиз мендан букун?..")*

Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" ини ўқиганлар ушбу лавҳа улуғ ўзбек шоирининг дostonида йўқлигини билишади. Лекин Низомийнинг бу ўтли сатрлари унинг бадий тафаккурига таъсир кўрсатмай қолмаганини мазкур ғазал мисолида кўришимиз мумкин.

Низомий Мажнундан фарқли ўлароқ, Навоий ушбу савдо бошига тушгач, ёрининг ҳаёли ўрнига ўз кўнглига мурожаат қилиб, севикли дилдори ўзгаларнинг тузоғига илинганини алам билан маълум қилади. Ҳар қандай ошиқнинг назарида фақат у ёрни чин кўнгилдан севади, қолганлар эса шунчаки ишқ даъвосида юрган кимсалар. Шунинг учун ҳам, ёрнинг бошқа ошиқларга илтифот кўрсатганини ўзгаларнинг макр-ҳийласи туфайли деб билади:

Эй кўнгул, ёр ўзгалар домиға бўлди пойбаст,

Сенга мушқил ҳолату бизга қатиқ иш берди даст.

Ёрнинг висолидан маҳрум бўлгани сабаб кўнгул мушқул аҳволда, ошиқнинг ўзи эса ҳижрон тупроғига тенг бўлиб қолган. Ошиқнинг иззат ва обрўси, шоду хуррамлиги ёрнинг висоли туфайли эканини билгач, ризо ва таслимият билан ишқ йўлида бош кўйса ҳамки, ўз ҳусну жамолига мағрур маҳбуба унинг жисмини сочининг толасидек бураб, эзиб ташлайди. Ошиқнинг жисмини ёрнинг сочи толасига ўхшатилиши фақат зоҳирий ўхшашлиги туфайли эмас. Гап шундаки, мажоз тилида соч – дунёнинг рамзи. Сочнинг бурама, ҳалқа-ҳалқа эканлиги – борлиқ асрорининг чигаллиги (файласуфлар буни "говуқ олдин пайдо бўлганми, ёки тухумми" сингари жавобсиз саволларга ўхшатади), қора ва қалинлиги – ҳақиқий олам сирлари ва моҳиятини яшириб туриши, кўплиги ва узунлиги – дунёвий орзу ва ҳавасларнинг чексизлиги каби маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Ошиқнинг эзилишлари – дунёвий таъшишлар билан имтиҳон қилинишларидан дарак. Дунё ишлари манфаатлар асосига қурилган. Манфаат бор жойда муҳаббат бўлмас. Ҳақиқий ошиқ ҳам

муҳаббатни манфаатлар қурбонига айлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Шунинг учун унда даъво ҳам, иддао ҳам йўқ, ҳаттоки ёрининг розилигини сўрашга журъати ҳам етмайди. Негаки у билади – севган маҳбубаси унинг муҳаббатига муҳтож эмас. У ўз хуснига мағрур, ўзининг мислсиз гўзаллигидан сармаст:

*Заҳра йўқ мужиб сўрарға, бўлмасун, ё Раб, киши –
Муфлису ошиқ, севар дилдори – мустағнию маст.*

Кейинги икки байтда лирик қаҳрамон соқийга мурожаат қилиб, энди майпарастлик қўйига қадам қўйиб, ажал бўзига чанг солгунча шароб денгизига чўмиб яшашга аҳд қилганини баён этади. Буюк ғамга буюк чора топмоқ керак. Аммо ҳаётнинг мазмуни, балки яшашнинг айнаи ўзига айланган муҳаббат жавобсиз қолиб, маҳбуба бу муҳаббатга буткул бефарқ бўлганини англагандан кейин “беҳудлуғ”дан ўзга чора қолмайди. Ишқ даштини минглаб йўловчилари умрларини саробга сарф этиб, ҳалок бўлсалар, қайсидир бошқа бир ошиқ бир оҳ билан бошқалар етолмай армонда ўтган манзилларга етади. Ўзидан, ўзлигидан воз кечган кишигина муҳаббат йўлида висол манзилини умид қилиш мумкин. Бунга эса соқийнинг шароби кўмак беради:

*Соқие, бу ишга беҳудлуғдин ўзга йўқ илож,
Мужда муғ қўйига еткурсилки, бўлдум майпараст.*

Зухд – дунёни тарк этиш демак. Бир томондан бу мақталгулик амал бўлса-да, иккинчи томондан дунёнинг ҳақиқий Эгасига нисбатан қайсидир маънода одобсизлик ва густохлик ҳамдир. Лайли ишқида

мажнунликка мубтало Қайс Лайлининг итини ҳам эъзозлагани каби, муҳаббат қўйига қадам қўйган киши ҳам шу пайтгача қилинган зухду тақвосининг “журмона” (жарима)сига ишқ даштини бошдан-оёқ кезиб, бадномликда шухрат топиши керак. Ақл эгаларининг наздида эл орасида бадном бўлиш нохуш ҳолат бўлса, қалб эгалари учун эса эл орасида машхурлик бадномликдан ҳам оғирроқ гуноҳ. Негаки, шухратда манманлик ва риё сояси тушиб туради. Худбин ва риёкор инсон эса ишқ неъматидан ҳеч қачон баҳра топмайди. Шунинг учун, машхурлик зиндонига элтувчи зухд занжиридан қутулмоқни истаб, Навоий ғазалини қуйидагича тугаллайди:

*Эй Навоий, журм узри даштида қил пўяким,
Яхши эрмас зухд занжирига бўлмоқ пойбаст.*

**“ТИЙРА ШОМИ ҲАЖР АРО, ВАҲ,
АСРУ КЎП ЧЕКТУК ХУМОР...”**

«Ғаройиб ус синар», 77-ғазал

Субҳ эрур соқию мен махмурмен, сен – майпараст,
Тут қуёшдек жомни, монигъ недур бўлмоққа маст?!

Тийра шоми ҳажр аро, ваҳ, асру кўп чектук хумор,
Маст ўлали бу нафаским, васл субҳи берди даст.

Кун бийик чиққунча ҳўю нолани паст этмали,
Кўп бийик чиққай бу кун ким бўлғабиз биз ерга паст.

Анжуман аҳли юзин гулгул қилали май била,
Меҳрдин топқунча анжум гуллари бир-бир шикаст.

Чарх мотам еткурур, биз дағи онча йиғлали
Ким, куҳан ғамхонаси ул селдин қилсун нишаст.

Гар шафоатқа малойик келса, номахрам дебон,
Меҳр шаклидин фалак йўлин қилали хорбаст.

Тонг эмас бўлса Навойи маст то шоми абад,
Ким азал субҳида бўлмиш қисмати жоми аласт.

ЛУҒАТ

Махмур – хумор тутган, май хуморидан бошоғрик бўлган

Монигъ – манъ этувчи, тўсиқ

Асру – жуда

Ўлали – бўлайлик

Кун – қуёш

Бийик – баланд

Меҳр – қуёш

Анжум – юлдузлар

Шикаст – синмоқ

Доғи – яна

Куҳан – эски

Шафоат – ўтинч, шафе келтириш

Малойик – фаришталар

Хорбаст – тиконли тўсиқ

Аласт – Рухлар ўз Парвардигорига имон келтирган кун

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Тонг отди, мен ва соқий махмурмиз, сен ҳам ша-
робга мойилсан. Қуёш каби порлоқ жомни тутгил,
маст бўлмоққа нима тўсиқ бор?

• Ҳижронинг зулматли оқшонида жуда кўп бо-шоғриқ бўлди. Ниҳоят, васл тонги насиб этгани шарафи билан маст бўлайлик.

• Қуёш юқори кўтарилгунча нола-ю ҳаёхуни паст этмайлик. Биз ер остига кириб кетганимиздан кейин ҳам бу қуёш кўп чиқади.

• Қуёш нурларидан юлдуз гуллари синиб – сўниб қолгунга қадар анжуман аҳлининг юзини май би-лан гуллатайлик.

• Фалак дастидан ҳар дам аза ва мотамлар юз бер-моқда, биз ҳам шундай йиғлайликки, кўз ёшлари-миз сели бу эски ғамхонани бузиб юборсин.

• Агар шафеликка фаришталар келса ҳам, уларни номаҳрам дебон қуёш шаклидан фалак йўлини ти-конли тўсиққа айлантирайлик.

• Навоий мангулик шомига қадар маст бўлса ажаб эмас, чунки азал тонгида унга аласт шароби насиб этганди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Риндона кайфият, ҳаётсеварлик туйғуларини жунбишга келтирувчи ушбу ғазал ҳам “Ринди Ше-роз” – Хожа Ҳофиз ижодининг таъсирида битилган. Бунда биз ижодий таъсирланишнинг бошқа бир кўриниши – **таврни** мушоҳада этамиз. “Алишер На-вой: қомусий луғат”ида келтирилишича, татаббуъ-дан фарқли равишда таврда вазн, қофия ва радиф мезон қилиб олинмайди, балки ўзга шоир қўлаган услубда янгича талқиндаги тимсоллар ва бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш талаб қили-нади. Бу ўзига хос ижодий таъсирланиш ва адабий мусобақа бўлиб, салафлар ёки замондошларнинг шеърларидаги услуб асосида ўзгача мазмунга эри-

шилади ва унинг янги жилолари кашф этилади.

Таҳлил қилинаётган ғазалнинг қофия, вазни ҳамда тимсоллар силсиласига ўхшаш ғазал Ҳофиз-нинг девонида йўқ. Аммо қуйидаги машҳур ғазал-лидаги маънолар жилоси, сўз оҳанги ва хулосалар ифодаси Навоийнинг юқоридаги ғазалга жуда яқин:

Субҳ аст, соқие, қадаҳе пуршароб кун!

Даври фалак диранг надорад, шитоб кун!

З-он пештар, ки олами фони шавад хароб,

Моро зи жоми бодаи гулгун хароб кун!

(Таржимаси:

Тонг отди, айла, соқие, жомларни пуршароб,

Чархи фалакки, маҳталу зор бунда, қил шитоб.

Бўлмаи бурун фоний бу жаҳон харобдан-хароб,

Бизларни айла қирмизи жом бирла сен хароб).

Матлаъда Навоий ийҳом санъатининг энг нозик намуналаридан бирини яратган. Насрий баёнда бе-рилгани каби, шоир тонг чоғи кечки базмдан кей-ин яна хумори тутиб, ўзига ўхшаган, шароб хумори тутган соқий билан бирга сабуҳий базмини давом эттириш учун азиз ёрига мурожаат қилмоқда. Ик-кинчи маънога кўра, субҳ, яъни тонг – соқий, ошиқ – махмур, ёр – Майпараст каби сифатлар билан тав-сифланган. Матлаъда келтирилган тимсолларни тасаввуфий йўсинда шарҳласак, қуйидаги манза-ра ҳосил бўлади: Ваҳдат ва ягоналик тимсолининг нурларини кўнгилларга сочувчи тонг соқийлик қилмоқда. Менинг маърифат бодасидан баҳраманд бўлиш иштиёқим ошибди, сен ҳам маърифатуллоҳ, яъни Худони танишга аҳд қилган одамсан. Қуёш каби порлоқ жом тутиб, бизни бу бода билан сар-хуш ва масту мустағрақ қилишдан нима монелик

қилмоқда?!

Майпарастни шароб хумори қанча қийнаса, ғофиллик ва нодонлик, маҳрумлик ва ҳижронда қолган кишининг истак ва иштиёқи, изтироб ва исканжаси ҳам шунчалик кучли бўлади. Висолга етишган кишининг ҳижронда чеккан азоблари бадалига шодланиб, ишрат қилиши қанчалик ярашиқли:

*Туйра шомӣ ҳажр аро, ваҳ, асру қўп чектук хумор,
Маст ўлалӣ бу нафаским, васл субҳи берди даст.*

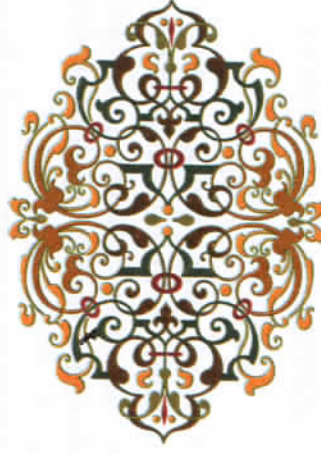
Фақат ўтмишни қўмсаб яшайдиган киши – бахтиқаро, келажак хаёли билан кун кечирувчилар – нодон ва танбал кимсалардир. Тўғри йўлдаги одам ўтмишдан тўғри сабоқ чиқариб, келажакда қоқилмаслик учун бугуннинг ҳар бир лаҳзасини ғанимат билади. Манбаларда шунинг учун ҳам сўфийларни “ибн ул-вақт” – “бугуннинг фарзанди” деб таърифлашади. Ҳар бир лаҳзанинг қадрига етиш, орзуларни бугуннинг ўзида амалга ошириш, бугуннинг ишини эртага қолдирмаслик фоний дунёда боқийлик сифатидан баҳраманд бўлиш имконини яратади. Чуқур ўйга толдирадиган бундай фикрларни шоир тажнис ва тазод санъатлари ёрдамида дилтортар тарзда ифода этган:

*Кун бийик чиққунча ҳўю нолани наст этмалӣ,
Қўп бийик чиққай бу кун ким бўлғабиз биз ерга наст.*

Барча ишда чегараларни бузиш, ақл жиловини узиш, сўз ва амалда ҳаддан ошиш – мастлик нишонлари. Шаробдан маст одам ўз ҳаддини билмагани каби, ишқ шаробидан сархуш киши ҳам ўзида чексиз ғайрат, қудратли имкониятларни ҳис этади. Куёш чиқиб гул-гул ёниб турган юлдузларни сўн-

диргунга қадар давра аҳлининг юзини юлдуздек шароб таъсиридан порлоқ қилиш, мабодо бирор азоб ё мусибат етгудек бўлса, йиғи селоби билан чархнинг уйини бузиш, ҳаттоки фаришталарнинг йўлини куёш нурининг тиконлари билан тўсиш мастона ринд учун сира ҳам муаммо эмас. Бу ҳол ва кайфият соҳиби учун Дўстнинг шодлиги ва ризолигидан бошқа ҳеч нарсга аҳамият касб этмайди. Дўст ёди, Дўст фикри, Дўст зикри, Дўстга хуш келадига амалларни бажариш ва унга нохуш кўринган ишлардан парҳез қилиш кўнглига шундай сурур ва шодлик бағишлаганки, бу сурур, бу мастлик қиёмат тонгига қадар бардавом бўлади. Чунки шоирнинг руҳи олам яралишидан олдин, яъни “аласт куни” да, Парвардигорнинг дийдорига етишган кунда бу шаробдан маст бўлган эди:

*Тонг эмас бўлса Навоӣ маст то шомӣ абад,
Ким азал субҳида бўлмиш қисмати жомӣ аласт.*

**“ВАФО ҚАСРИН ҚЎПАРСАНГ,
БУ БИНОЛАР УЗРА ДЕВОР ЭТ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 78-ғазал

Жунун тоши уруб ҳар ён янги доғимни афгор эт,
Ичимдин лоладек, ишқ ичра тошимни намудор эт.
Чу мажнун қилдинг эмди, эй муғанний, гўша
тобингни,
Кўнгул савдоси таскини учун бўйнуғиға тумор эт.
Десанг, кўнгулму куши айлаб ҳаво, чеккай навойи
ишқ,
Хадангингинг парин айлаб қанот, пайконни
минқор эт.
Сочинг куфрида ўлсам қабрим узра қўйма
хирқамни,
Чекиб ҳар торини бир барҳаман белига зуннор эт.
Кўнгул айвонида оҳим елидин пардаи ишқинг
Десангким, учмасун мужгондин атрофиға
мисмор эт.
Десанг оғзин кўрай, эй ақл, марказ нуқтасин иста,
Вале шарт ушбуқим, аввал қуёш даврини паргор эт.
Иморат тарҳидур наълу алифдин ҳар тараф кўқсум,
Вафо қасрин қўпарсанг, бу бинолар узра девор эт.

Эрур мақсад йироқ, водий – узун, тун – тийра,
йўл – буртоқ,
Бу йўлда салб этиб ўзлук юкин, ўзни сабукбор эт.

Навойи ўлса тиргузгил, юзига юз қўюб, яъни
Юзига су уриб ул уйқусидин они бедор эт.

ЛУҒАТ

Доғ – яра
Афгор – мажруҳ, қонталаш
Намудор – намоён
Муғанний – созанда
Гўшатоб – чолғу қулоғи
Хаданг – ўқ
Минқор – тумишқ
Хирқа – дарвешларнинг жундан тўқилган тўни
Барҳаман – ҳиндларнинг руҳонийси, брахман
Мисмор – қозик
Паргор – қирқуль
Наъл – тақа
Тийра – қоронғу
Буртоқ – баланд-паст
Салб этмоқ – воз кечмоқ.
Сабукбор – юки енгил, ортиқча юки йўқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Ҳазажи мусаммани солим
V --- V--- V--- V---
V --- V--- V--- V---
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун.

- Жунун ва девоналик тоши билан уриб, ҳар ёнимдаги эски яраларимни янгилла. Ичим лоладек қонталаш бўлиб қолган, зоҳиримни ҳам ишқ дасидан лолазор қилиб кўрсат.
- Эй созанда, ажойиб куй чалиб, мени мажнуну девона қилдинг, энди кўнглимдаги савдонинг таскин топиши учун чолғу қулоғини бўйнимга тумор эт.
- Агар кўнглим қуши муҳаббат ҳавосида учиб, ишқ навосини чексин десанг, унга ўқинг паридан қанот, темир учидан тумшук ясаб бер.
- Агар сочингнинг куфрида ўлсам, қабрим устига хирқамни қўйма, балки унинг ҳар бир торини баҳраманларнинг белига зуннор қилгин.
- Оҳим шамолидан кўнгил айвонидаги ишқинг пардаси учиб кетмасин десанг, киприкларни тўрт томондан тўсиқ қилиб қўй.
- Эй ақл, оғзини кўрмоқчи бўлсанг, марказ нуқтасини топ. Аммо бунинг учун даставвал куёш куррасини паргор – циркуль қилиб ол.
- Кўксимдаги доғ ва жароҳатлар гўёки иморатнинг чизмасига ўхшайди. Агар вафо қасрини кўпорсанг, бу бинолар узра девор эт.
- Мақсад – йироқ, манзил – узун, тун – қоронғу, йўл – уйдим-чўнқир бўлиб ётибди. Бу оғир йўлда ўзлик юкини ташлаб, юкингни енгиллат.
- Агар Навоий ўлиб қолса, юзига юз қўйиб уни тиргиз, яъни юзига сув сепиб, уни уйқудан уйғот.

Ўрта асрларда девоналарни қамчининг зарби билан даволаш усули бўлган. Азайимхонларнинг фикрига кўра, одамнинг ичига кириб олган жинларни дуо ва қамчи, занжир ва кишаннинг ёрдамида чиқариш мумкин эмиш. “Лайли ва Мажнун” достонида келтирилишича, Қайснинг отаси даво истаб ишқ жунунига мубтало бўлган ўғлини Каъбатуллоҳга олиб боради. Каъба эшигининг ҳалқаси қўлига тушган Қайс эса, Ҳаққа ёлвориб, Лайли ишқини янада зиёда қилишини сўраб илтижо қилади:

*Дедик: «Аё ҳақими доно,
Ҳар ҳукмда ҳокиму тавоно!*

*Эй ишқ ила ониким қилиб фош,
Атфолдин анга ёғдуруб тош!*

*Демонки мени тарабға хос эт,
Ёхуд ғами ишқдин халос эт!*

*Қўнғлум ғам ила тўқ айла, ё Раб!
Ишқ ичра мени йўқ айла, ё Раб!*

*Лайли ишқин танимда жон қил,
Лайли шавқин рагимда қон қил!»*

Мазкур ғазалда ҳам ишқ жунунига гирифтор ошиқ ўз маҳбубасидан жабру зулмлари билан эски яраларни янгиллаб, зоҳир ва ботинини бир хил – лоладек қонталаш қилишни ёлвориб сўрайди. Ишқнинг қудрати билан ичу таши бир хил бўлган ошиқ

муғаннийнинг навосини эшитганда ҳам жунуни ошади, кўнгил қуши муҳаббат фазосида эркин қанот қоқиб, хониш қиладиган булбулга айланади. Ишқ хирқа кийиб тариқат солиқи бўлганларни ҳам, бут ва санамларга топингувчи бараҳманларни ҳам четлаб ўтмайди. Муҳаббат дарди дин ва мазҳаб, ирқ ва миллат тушунчаларидан устун. Ҳар бир киши ўз ҳолига яраша бу дарддан насибадор бўлади. Шунинг учун ҳам муҳаббат кўйида шаҳид кетган солиқнинг хирқаси бараҳманлар белига зуннор, мутрибларнинг чолғусидаги ғўшағоб – қулоқчалар эса мажнунсифат ошиқнинг бўйнига тумор бўлиши табиий бир ҳолдир:

*Чу мажнун қилдинг эмди, эй муғанний,
гўшатобингни,
Кўнгул савдоси таскини учун бўйнуғма тумор эт.*

*Сочинг қуфрида ўлсам қабрим узра қўйма хирқамни,
Чекиб ҳар торини бир барҳаман белига зуннор эт.*

Оғзидан нишон топиш учун қуёш доирасидан паргор – циркуль яшаш керак бўлган, ишқ захмларидан бинонинг чизмасига айланган ошиқлар кўксидан вафо қасрини туг-туғи билан кўпориб ташлайдиган зулмкор маҳбуба шунчаки қадди-қомати расо, қиёфаси чиройли бир хурлиқо эмас, балки у – Ҳақ таоло нурининг оламдаги мазҳари. Бутун оламга нур ва зиё бағишловчи қуёш эса унинг хусни олдида бир заррадек арзимасдир. Унга етишиш ҳам осонмас. Қоронғу кечада ҳамроҳ ва йўлбошчисиз узоқ сафарга чиққан кишидек руҳият оламининг энг олис манзилларига етишмоқда инсон ўзидан кечиб, бор вужудини ушбу маънавий сафарга са-

фарбар қилмоғи, менликдан хабар берувчи хислатлар – худбинлик, манманлик, такаббурлик, очкўзлик, риёкорлик...лардан воз кечиб, кўнгил қушини маърифат ва муҳаббат фазосида сайр этмоғига шай тутмоқ лозим бўлади:

*Эрур мақсад йироқ, водий – узун, тун – тийра,
йўл – буртоқ,
Бу йўлда салб этиб ўзлук юкин, ўзни сабукбор эт.*

Бу сафарга чиқишдан олдин инсон "ўлишдан бурун ўлмоқ"ни бошидан кечирмоғи керак. Бошқача айтганда, ўзидаги ёмон хислатларини маҳв этган одам гўёки қайта туғилгандек бўлиб, оламга қалб кўзи билан назар солади. У кашф этган олам олдинги оламдан буткул фарқ қилади. Дунёқараш ўзгариши эса ориф ва қалби огоҳ инсонларнинг танбеҳлари ва ўғитлари, руҳий-маънавий тарбияси орқали амалга ошади. Шоир ана шундай инсонлар суҳбатига муштоқлигини изҳор этиб, комил инсонларнинг суҳбати ўлик қалбларни тирилтириши, ғафлат уйқусида қолган руҳларни уйғоқ ва тийрак этишини назокат билан таъкидлаган ҳолда ғазалига якун ясайди:

*Навоий ўлса тиргузгил, юзига юз қўюб, яъни
Юзига су уриб ул уйқусидин они бедор эт.*

**“НЕ ВОҚИЪ ЎЛСА ЧУ ТАҚДИРДИН
ЭМАС ХОРИЖ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 79-ғазал

Вужудум ўртадинг, эй ишқ, эмди тарким тут,
Худой учунки, мени қайда кўрдунг, анда унут.

Кўнгулни васл чароғи била, дединг, ёрутай,
Туташти чун бизинг уй, эмди ўзга уйни ёрут.

Чу васл куймак ила ҳосил ўлмади, эй кўз,
Таҳассур ашки била шуълалиғ кўнгулни совут.

Жунуни дафъиға кўнгулмни доғ этай дебсен,
Бу доғи саҳлдурур, ҳажр доғидин қўрқут.

Бухори оҳим эрур лойиқ, англагил, эй ашқ,
Баҳори хусниға ногаҳ кераклиқ ўлса булут.

Не воқиъ ўлса чу тақдирдин эмас хориж,
Бас ўктадур қилуридин кишига бермак ўгут.

Навоий, бу ўтар олам ичра беш кун қил
Ўзунгни май била машғулу ишқ бирла овут.

ЛУҒАТ

Туташти – тутаб ёнди
Таҳассур – ҳасрат
Саҳл – осон, енгил
Бухор – дуд, тутун, буғ
Бас – жуда
Ўкта – беҳуда, кераксиз
Ўгут – ўғит, насиҳат

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф
V-V- VV-- V-V- VV-
V-V- VV-- V-V- VV-
Мафоилун файлотун мафоилун файлун

НАСРИЙ БАЁН

- Эй ишқ, бутун вужудимни ёндирдинг, энди мени тарк эт. Худо ҳақи, қаерда мени кўрган бўлсанг, ўша жойда унут.
- Кўнгулмни висёл чироғи билан ёритай, дегандинг. Уйимиз тутаб ёнди, энди ўзга уйларни ёрит.
- Эй кўз, висол куйиб-ёниш билан муяссар бўлмади, энди ҳасрат кўз ёшлари билан гуриллаб ёнаётган кўнгулни совит.
- Кўнгулидаги жунун ва девоналикни даф этиш учун куйдириб доғ қўяман дебсан. Бу ҳали осон юмуш, тагин ҳижрон азоби ва жароҳати билан ҳам кўрқит.
- Эй ашқ, агар ёр хуснининг баҳорига булут керак бўлиб қолса, менинг оҳим дуду тутуни муносибдир.

- Нимаики содир бўлса, тақдирда битилган бўлади. Шунинг учун қиладиган ишидан қайтариш учун кимгадир ўғит бермакнинг фойдаси йўқ.
- Эй Навоий, беш кунлик ўтқинчи дунёда ўзингни шароб билан банд қилиб, ишқ билан овут.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ишқ – ҳаёт, бахт, ўлим, шеър каби таърифларга сиғмайдиган сўз. Инсоният яралибдики, бошқа мангу жумбоқлар қатори ишқнинг сирру синоатлари, сабаб ва натижалари ҳақида фикр юритади, ўз мулоҳазаларини айтади, кўҳна дунёдан ҳам қадимийроқ бўлган бу туйғунинг қирраларини кашф этиш ва англашга умрини сарфлайди. Аммо дунёдаги барча илмларни энг дақиқ ва нозик жиҳатлари билан ўзлаштирган олиму фузалолар ҳам ишқни тушуниш ва тушунтиришга ожиз. Ошиқ Навоий ғазалларининг бирида айтганидек:

*Дақойиқ ишқ илми ичра кўндур,
Ки тафҳимида ожиздур мударрис.*

Шунга қарамай, Шарқ мутафаккирлари ўзлари босиб ўтган кўнгил манзилларига назар солиб, муҳаббат йўлининг кўйидаги мақом ва даражаларини белгилаб олишган:

Ҳаво – иштиёқнинг ошиши, вужуд истаги ва таъбнинг мувофиқлиги босқичи;

Алоқа – кўнгилда иштиёқ ҳосил бўлиши ва би-ровга боғланиб қолиш;

Калаф – истак ва шавқнинг шиддати;

Ишқ – ҳаво ва алоқадан ҳам кучли бўлган туйғунинг кўнгилда пайдо бўлиши;

Шаъф – ишқ оташининг жигарга етиб, ўрташи;

Шағаф – севги-муҳаббатнинг руҳият оламига элтувчи кўнгил пардаси (шағоф)ни ўртадан кўтариши;

Жавво – мақсад узоқлигидан кўнгилнинг сиқилиб, маҳзун бўлиши;

Татайюм – муҳаббат – бандалик ва қулликка сабаб бўлиши;

Табаттул – мубталолик, ишқ дардига чалиниш;

Таваллуҳ – ишқ шиддатидан ақлдан бегона бўлиш, ишқ жунунига гирифторлик;

Хуём – ишқ дарди ва шайдоликнинг зўридан дашту биёбонларга юзланиш, ёлғизликка юз тутиш.

Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ушбу таснифига ўхшаш бошқача таснифлар Ҳаким Термизий, Мустамлий Бухорий, Ибн Арабий, Саолибий каби мутафаккир алломаларнинг асарларида ҳам мавжуд. Уларнинг фикрлари ҳам моҳият эътибори ила юқоридаги таснифга жуда яқин бўлгани сабабли Жомийдан иқтибос билан кифояландик.

Таҳлил қилинаётган ғазалда бешинчи мақом – шаъафда ошиқнинг руҳий ҳолати, изтироб ва қийноқлари акс этган. Ҳавас ва иштиёқ кучайиб, ошиқ вужудининг мавжудлиги маҳбубанинг илтифоти ва марҳаматига бўлжук боғланиб қолгани, чироқнинг шуъласи баланд порлаганида уйни ёқиб юбориши каби висол умиди кўнгил уйини қултепага айлантиргани эҳтиросли сатрларда ўз ифодасини топган. Ошиқ дард зўридан ишқни тарк этиш чорасини излашга тушиб, ўзи бунинг уддасидан чиқолмагач, ишққа мурожаат қилиб, бошқаларнинг кўнгил уйини макон тутишини ёлвориб сўрайди:

*Вужудум ўртадинг, эй ишқ, эмди тарким тут,
Худой учунки, мени қайда кўрдунг, анда унут.*

*Кўнгулни васл чароғи билла, дединг, ёрутай,
Туташти чун бизинг уй, эмди ўзга уйни ёрут.*

Умуман олганда, ғазалнинг деярли барча байтларида тазодунсурлари фаол қўлланилган. Жумладан, кўриб чиққанимиз иккинчи байтда висол умидининг нури ва иштиёқ оташининг алангаси қаршиланган бўлса, ишқ йўлидаги бесамар ўртанишлар ва ҳасрат суви билан бу оловни сўндиришга уриниш учинчи байтда ишқ йўлидаги солиқнинг кайфияти ва ҳолатини англатиш учун мажоз этилган:

*Чу васл куймак ила ҳосил ўлмади, эй кўз,
Таҳассур ашки билла шуълалиг кўнгулни совут.*

Тўртинчи байтда яна бир гўзал маънавий санъат намунасига дуч келамиз. “Алишер Навоий қомусий луғат”ида келтирилишича, бадий илмида бир сўз – ни бир неча марта турли маъноларда бир байтда қўллаш – муштарак (ҳам лафзий ва ҳам маънавий) санъатлар туркумига кирувчи тардид санъатининг асосий белгисидир. Балоғат илмининг талабларига кўра, бир байтда бир сўзни бир неча марта қўллаш шеърий нуқсонлардан ҳисобланади. Қуйидаги байтда эса, “доғ” сўзи уч марта келтирилган бўлса-да, ҳар бирига турли маънолар юклатилгани боис (доғ этай – қўйдирай; доғи – ҳали, яна; ҳажр доғи – ҳижрон азоби, айрилиқ яраси) ўқувчи кўнглига хуш ёқувчи ҳолатни вужудга келтирган:

*Жунуни дафъига кўнгулмни доғ этай дебсен,
Бу доғи саҳлдурур, ҳажр доғидин кўрқут.*

Кейинги байтда муболага ва ташхис санъатларининг имкониятлари ёрдамида шоир яна бир гўзал

ва жозиб хулосани тақдим этади: кўклам фаслида булутларнинг ёмғири оламни яшнатиб, хуррам этгани каби, ошиқнинг қуёшли осмонни ёпиб қўювчи оҳи ва тинимсиз кўз ёшлари ёр жамолининг яшнаб кетишига сабабдир. Бошқача айтганда, ошиқнинг оҳу фиғонлари қанчалик кўп бўлса, ёрга шунчалик хуш ёқади:

*Бухори оҳим эрур лойиқ, англагил, эй ашк,
Баҳори ҳуснига ногаҳ кераклик ўлса булут.*

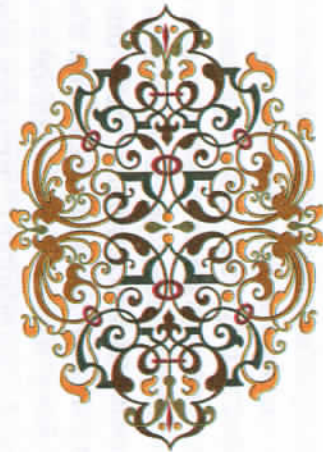
Адабиётшунослигимизда шартли равишда “бегона байт” дея қабул қилинган сатрларда мутафаккир шоир тақдир ҳақида ўзининг ҳаётий хулосасини баён этади. Унинг талқинига кўра, инсон тақдири азалдан белгиланган. Тақдирнинг ўзгариши эса банданинг хоҳишига эмас, балки Биру Бор Эгамнинг мутлақ иродасига боғлиқ. Инсон бошига қандай синовлар келса, пешонасига нимаики битилган бўлса, борича қабул қилиб, ризо ва таслимиётда кун кечириши керак. Ишқ аталмиш абадий дард шоирнинг қисматига айланган экан, ўз тақдирини ўзгартиролмаган кишиларнинг бу қисматни инсоннинг чегараланган ақл мезонлари асосида ўзгартиришни маслаҳат беришлари бефойда:

*Не воқиф ўлса чу тақдирдин эмас хориж,
Бас ўқтадур қилуридин кишига бермак ўғут.*

Мақтаъда эса, ўтқинчи оламдаги тириклик чоғида инсон маърифат ва огоҳлик шаробидан ичиб, ишқ дардига мубталолик – энг тўғри йўл эканлиги ҳақидаги хулоса қатъийлашади. Ўзликни англаш ва шу орқали Ҳақини таниш, маърифат йўлида муҳаб-

бат дардидан қувват олиб яшашни шиор қилган
одам беш кунлик дунёнинг кераксиз ташвишлари-
дан озод яшайди. Навоийнинг ҳаётий маслағи ҳам
шу:

Навоий, бу ўтар олам ичра беш кун қил
Ўзунгни май билла машғулу ишқ бирла овут.

**“ОТИ САРКАШ, ТЎНИ ЗАРКАШ,
ХУСНИ ДИЛКАШ, НУТҚИ ХУШ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 80-ғазал

Кўнглум олди бир парипайкар, малаксиймо йигит
Қим, бани Одамда андоқ бўлмамиш пайдо йигит.

Оти саркаш, тўни заркаш, хусни дилкаш, нутқи хуш,
Кўрмадук бу навъ маҳваш чобуку раъно йигит.

Ишқида кўзу кўнгулнинг бир-биридин рашки бор,
Оллоҳ-Оллоҳ, бўлур эрмиш мунча ҳам зебо йигит?!

Зорлиғлар бирла ўлмай топмағумдур худ висол,
Не учунким мен қари қулдурмен, ул мирзо йигит.

Йўлида юз минг куҳанпир ўлса, қилмас илтифот,
Қимса кўрганму экин бу навъ бепарво йигит?!

Йўлунг узра ҳам гадомен, ҳам қари, ҳам хастаҳол,
Бир боқиб ўт ҳолима ҳуснунг закоти, о, йигит.

Дайр пири мазҳабин тутмай, муслмонлар, нетай,
Олган ўлса нақди иймонимни бир тарсо йигит.

Бош оқарди, сабз хатлар тарки тутсам яхшироқ,
Қим хуш эрмастур йигитлар базмида, илло йигит.

Эй Навоий, қариб ўзни солмаким, айлар сени
Бир қадах май бирла ул шўҳи қадахпаймо йигит.

28) тушириб қолдирилди. Бу шеърлар эски графикадаги нашрларда тўлиқ берилди”¹.

Мазкур ғазаллар, яъни “йигит” радифи билан тугалланган асарлар, кейинчалик Алишер Навоийнинг кўпжиддлик асарлари ҳамда алоҳида ҳолда нашр этилган “Ҳазойин ул-маоний” куллийетида нашр этилди, аммо тадқиқотчилар томондан шарҳ ва талқини яратилмади. Улуғ шоирнинг издошлари ушбу ғазалларга муҳаммас боғлагани ёки жавобия ғазали ёзганига ҳам кўзимиз тушмади. Шу сабабли, “йигит” радифи ғазалларни шарҳлашдан олдин йигит кишини севикли инсон ўлароқ васф этиш ҳақида диний-ирфоний ва адабий манбалардаги фикр-мулоҳазаларга мурожаат қилиш фойдадан холи бўлмас.

Авал бошиданок шуни таъкидлаб ўтиш ўринлики, Ҳақиқат толиблари бўлган уччала тоифа вакиллари ҳам баччабозлик ва бесоқолбозликни қаттиқ қоралаб, бунинсон боласи учун энг тубан ва пасткашлик ҳолати деб ҳисоблайдилар. Қуръони каримда берилишича, инсоният тарихида Лут пайғамбар (а.с.) қавми орасида илк марта ушбу одат кенг ёйилган. Лут алайҳиссаломнинг даъватларига қулоқ солмасдан, аксинча унинг ўзига таҳдид этишгани учун бу адашган қавм илоҳий ғазабга учраб, барчалари ҳалок бўлишади: “Ярим кеча малоика ўзларин Лут (а.с.)га зоҳир қилиб, буюрдиларким, кўпунг ва бу шаҳрдин чиқинг. Лут (а.с.) табъи била шаҳрдин чиқдилар. Жабраил (а.с.) ул шаҳрларни ердин кўнғориб, осмонга элтиб, сарнигун ерга урди ва ул элдин ҳар кишиким, ҳар қайда бор эрди сиҳжил тоши ёғиб, борисин ҳалок қилди”².

¹ Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. 1. Ғаройиб ус-сиғар. Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1959. – Б. XXVIII.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд. Тарихи анбиё ва ҳукамо. –Т.: Фан, 2000. –Б. 86.

Инсоннинг гўзал қиёфаси, унинг кўркемлиги ҳам шариат аҳли қошида алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бани башар орасида гўзаллик тимсоли Юсуф алайҳиссалом бўлганлиги, пайғамбаримизнинг “Яхшиликни чиройли юзли одамлар ҳузуридан истанглар” ёхуд “Аллоҳ гўзалдир, гўзалликни севади” мазмунидagi ҳадисларда кўркемлик алоҳида фазилатга эга эканлигининг таъкидланиши бу фикрларни исботлайди. Бинобарин, Навоий ғазалида йигитни “малаксиймо”, “парипайкар” каби сифатлар билан васф этар экан, юзида имон нури балқиган инсонни назарда тутган, дейишимизга асос бор:

*Кўнглум олди бир пари пайкар, малаксиймо йигит
Ким, бани Одамда андоқ бўлмамиш пайдо йигит.*

Кейинги байтларда мажозий ва ҳақиқий ишқ унсурлари қоришиқ ҳолда келтирилади. Зоҳирий гўзаллик билан ботиний гўзаллик бир-бирини тўлдириб, ҳам кўз ва ҳам кўнглининг қувонтиришига сабаб бўлади. Кўз ва кўнгли ишқ йўлида талашмоқлари – манзур, яъни васф этилган тимсол ҳам ташқи кўриниши ва ҳам ботиний оламнинг бир-биридан гўзаллигининг нишонасидир:

*Оти саркаш, тўни заркаш, ҳусни дилкаш, нутқи хуш,
Кўрмадук бу навъ маҳваш чобуку раъно йигит.
Ишқида кўзу кўнглининг бир-биридин рашки бор,
Оллоҳ-Оллоҳ, бўлур эрмиш мунча ҳам зебо йигит?!*

Ҳам ҳусни хулқ ва ҳам ҳусни зоҳирга эга бу йигит яна мирзолик рутбаси билан сарафроз этилган. Шунинг учун ҳам у ўзига муносиб ва ҳуснига тенг келадиган толибларга илтифот назари билан боқмоғи мумкин. Ғазалдаги талқинга кўра, ошиқ ҳам қари

қул, ҳам бемор, ҳам гадолик кўйдаги бир бечора бўлгани учун хуснининг закотида умидвор бўлишдан ўзга чораси қолмаган:

*Йўлунг узра ҳам гадомен, ҳам қарч, ҳам хастаҳол,
Бир боқиб ўт ҳолима хуснунг закоти, о, йигит.*

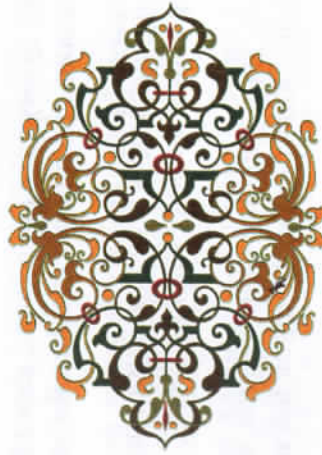
Кейинги байтда эса фаришта сиймоли, дилкаш хусн ва чиройли нутқ соҳиби бўлгани билан йўлдаги музтариб ва бенаво ошиқларга бепарво эканининг сабаби ойдинлашади: бу йигит мусулмон аҳлидан эмас, балки тарсо, яъни насроний бўлиб чиқади. Ирфон аҳлининг тилида тарсо атамаси нафси амморанинг ёмон хислатларидан қутулиб, яхши хислатлар билан сифатланган руҳият одамига нисбатан қўлланилади. Лоҳижийнинг фикрича, тарсо – тажрид ва тафрид мақомига эришган зотларга нисбатан айтилади. Ҳақиқий тажриднинг асосий белгиси дунёнинг ҳеч нарсага арзимаслигини қалбан англаш ва шунинг учун ундан онгли равишда воз кечиш эканини ҳисобга олсак, васф этилган йигитнинг ошиқларига бепарво экани сабаби ойдинлашгандек бўлади:

*Дайр пири мазҳабин тутмай, мусулмонлар, нетай,
Олған ўлса нақди иймонимни бир тарсо йигит.*

Бундай ҳолат, яъни ҳидоят топиш – таркидунёчилик ёки сурункали тоат-ибодат туфайли эмас, балки Ҳақ таолонинг иноятини англаш малакаси кишини ҳамиша йигитлардек навқирон ва гўзал асрайди. Тажрид ва тафрид асроридан бохабар йигит кимники маърифат бодасидан сероб қилса, ичкучи ҳам маънавий қарилик ва қалб беморликларидан қуту-

либ, яна муҳаббат ва маърифат йўлида шахдам қадам ташлаш қудратига эга бўлади. Қалб оламини ёшартирувчи маърифат умидида шоир ғазалига исун ясайди:

*Эй Навоий, қариб ўзни солмаким, айлар сени
Бир қадаҳ май бирла ул шўҳи қадаҳпаймо йигит.*

“КИМ ЭРУР АСРУ ЮЗИ ПОКУ ЎЗИ ПОК ЙИГИТ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 81-ғазал

Маст чиқти яна ул қотили бебок йигит,
Чок айларга кўнгуллар ёқаси чок йигит.

Ақл пирини фано дайрида расво қилди,
Ким кўрубтур бу сифат золиму бебок йигит.

Етти иқлимда офат йигитимча эрмас,
Қуёшиндин ясава бу ети афлок йигит.

Гаҳ қилур зулму гаҳе қатл ҳавас, ким кўрмиш
Қотилу золим аро буйла ҳаваснок йигит?

Поклик пардасида тутсун ани Эзиди пок,
Ким эрур асру юзи поку ўзи пок йигит.

Қаридинг, ўзни қарилар сари солким, ярашур
Кирса чолок йигит базмига чолок йигит.

Эй Навоий, йигитинг назминга майл этти, севун
Ким, насиб ўлди санга соҳиби идрок йигит.

ЛУҒАТ

Бебок – кўркмас, бепарво
Афлок – фалаклар, осмонлар, осмон қаватлари
Эзид – Аллоҳ, Худо
Асру – жуда
Чолок – чаққон, эпчил

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф
-V-- VV-- VV-- VV-- VV--
-V-- VV-- VV-- VV-- VV--
Фойлотун файлотун файлотун файлотун

НАСРИЙ БАЁН

- Ўзгалар қонини тўкмакдан кўркмайдиган йигит кўнгилларни чок-чок этишга ёқасини чок этиб яна маст ҳолда кўчага чиқди.
- У фано дайрида ақл пирини расво қилди. Бундай золим ва кўркмас йигитни ким кўрибди?!
- Агар бу етти фалак қуёшидан йигит ясава ҳам, офат бобида менинг йигитимчалик эмас.
- Гоҳида зулму ситам кўрсагиш, гоҳида қатл этишни ҳавас қилади. Қотиллар ва золимлар ичида бундай ишларга ҳаваснок йигит яна борми?!
- Пок Парвардигорим уни поклик пардасида асрасин, чунки у чехраси ҳам, кўзи ҳам жуда пок йигитдир.
- Қаридинг, ўзингни қариялар даврасига солким, чаққон ва эпчил йигитнинг базмига эпчиллик билан йигитлар қатнашгани ярашади.

- Эй Навоий, шод бўлким, йигитинг шеърингга мойил бўлди. Сенга шундай идрок соҳиби бўлган йигит насиб этганига шукр қил.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Девондаги “йигит” рафифи иккинчи ғазалнинг матлабда маҳбубнинг янги сифатлари баён этилади. Олдинги ғазалда васф этилган йигитнинг фаришталардек зебо сурати ва шу суратга муносиб гўзал сийрати макталган бўлса, бунда йигитнинг мастона ва бебоклик билан ошиқларнинг кўнглини пора-пора қилишга отлангани қаламга олинади:

*Маст чиқти яна ул қотилли бебок йигит,
Чок айларга кўнгуллار ёқаси чок йигит.*

Маҳбубнинг зулмлари ва қотиллиги фано дайрида бўлиши, хусну малоҳатда етти фалакни ёритиб турган Қуёшдан ҳам порлок экани унинг бу оламдан эмаслиги, балки руҳоний ва покиза бир хилкат тажассуми эканидан гувоҳлик беради. Унинг хусну жамолини кўргач, оламнинг низомини ҳикмат мезонидамувозанатда ушлаб турган ақл пири ҳам ожиз қолади. Дунёнинг барча сир-асрорини ақл ёрдамида ҳал қилишга чоғланган солиқ ишқ синовларига дуч келганда жамийки тажрибалари ва билимлари, ирода ва ихтиёри беҳуда бўлиб, расволик ва бадномликка дучор бўлади:

*Ақл пирини фано дайрида расво қилди,
Ким қўрубтур бу сифат золиму бебок йигит.*

*Етти иқлимда офат йигитимча эрмас,
Қуёшининг ясага бу ети афлок йигит.*

Йигитнинг золимлик ва қотиллик сифатлари ғазалда қайта-қайта таъкидланади. Ирфоний тимсоллар тилида зулм – Аллоҳнинг инояти билан солиқни шайтоний нафс кутқуларидан риёзат ва турли синовлар орқали қайтариш, қатл – нафс ҳукмронлигига сабаб бўладиган ёмон хислатлар ва иллатларни ботинда маҳв этишни ифодалайди. Демак, золимлик қилиш ва қатл этишга ҳавасманд йигитга мафтун ва ошиқ бўлганлар Шавкат Раҳмон таъбири билан айтганда, “ичидаги хоинни ўлдириш”га тайёр турган ҳамда янги инсон сифатида қайта туғилишга тайёр кишилар бўлишни натайдиган зотлар бўлмоғи керак:

*Ҳақ қилур зулму гаҳе қатл ҳавас, ким кўрмиш
Қотилу золим аро бўйла ҳаваснок йигит?*

Ёмон ният ва ғаразлардан кўз ва кўнглини поклаб, басират кўзини сўқирлик офатидан қутқарган ошиқ бошқача назар билан йигитга назар солиб, ундаги раҳмоний хислатларни кашф эта бошлайди. Зотан, покиза зотларнинг муҳаббатига эришиш учун инсоннинг ўзи пок бўлиши керак. Кўнгли тоза инсон покликнинг бардавом бўлишини истайди. “Маҳбуб ул-қулуб”да айтилгандек, хослар иккинчи асосий хусусияти ҳам “пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолдин баҳра олмоқ”дир. Хослар ишқига мансуб, авом орасида йигитлар муҳаббати билан ном чиқарган тасавуф шеърятининг буюк намоёнласи Фахриддин Ироқий ҳам борлиги ҳисобга олинса, ғазалдан мақсад тасавуфий ғоялар, яъни барча гўзалликларда Ҳақ таоло нурини мушоҳада этиш ва унинг Буюк Яратувчилик Қудратига имон келтириш тариққули экани ойдинлашади:

*Поклик пардасида тутсун ани Эзиди пок,
Ким эрур асру юзи поку ўзи пок йигит.*

Мақтаъдан олдинги байтда Навоий ўзига хос анъанага кўра, ахлокий бир хулосани ўртага ташлайди. Мазкур хулоса Ибн Ямин Фарюмадийнинг бир китъасида бошқача шаклда баён этилган. Ибн Яминнинг китъасига кўра, нодоннинг суҳбати чарм пўстинга ўхшаб оғир бўлгани билан кўнгилда илиқлик пайдо қилмайди. Нодоннинг суҳбатидан кўра бойлик ва амал текканидан кейин ҳаёсизларча силаи раҳм ва биродарлик алоқаларини узган номард қариндошлар ва ошналарнинг ноқаслиги кишига оғир ботади. Ҳаётда бу иккисидан ҳам оғирроқ ва аламлироқ нарса – золим ва мустабид подшоҳ замонда яшашдир. Буларнинг барчасидан ҳам кишига ёмон таъсир қилувчи иш – ўзини ёш йигитлардек тутадиган сатанг чолларнинг ҳаёсиз қилиқларидир, деб хулоса қилади Ибн Ямин:

*Чун жомаи чармин шумарам суҳбати нодон,
Зеро ки гарон бошаду тан гарм надорад.*

*Аз суҳбати нодон батарат низ бигўям –
Хеше, ки тавонгар шуду озарм надорад.*

*3-ин ҳарду батар дон ту шаҳеро, ки дар иқлим
Бо ханжари хунрез дили нарм надорад.*

*3-ин ҳар се батар дони, ки дар даҳр чи бошад? –
Пире, ки ҷавони қунаду шарм надорад.*

Навоий ғазалида Ибн Ямин китъасининг хулосаси бошқача йўсунда ўз ифодасини топган. Шоирнинг фикрига кўра, қаригандан сўнг киши ўзига тенг бўлган қариялар суҳбатига етишиб, йигитлар баз-

мидан ўзини четда тутмоғи керак. Қарининг яна бир мавъноси пир, яъни донишманд, раҳнамо. Шу маънода, байтти ғазалнинг умумий руҳиясидан алоҳида таҳлил қиладиган бўлсак, қариган киши илму ҳикмат соҳибларининг суҳбатини танлагани афзалроқ, деган хулоса чиқариш учун асос бор:

*Қаридинг, ўзни қарилар сари солким, ярашур
Кирса чолок йигит базмига чолок йигит.*

Ғазал мақтаъининг мазмунидан тараннум этилган йигит реал шахс эканлиги ойдинлашади. Бу йигитнинг табъи наъми бор, идрок ва адабий дид соҳиби, Навоийнинг назмидаги нозик маъноларни англаш қобилиятига эга. Шоирнинг атрофида бундай йигитлар кўп бўлган. Жумладан, Мирзобек исмли шоиртаъб йигит Навоийнинг энг яқин одамларидан бўлганлиги шоирнинг ўзи томонидан "Мажолис ун-нафоис" тазкирасида қайд қилинган. Қўнгилдошлик, дилмаҳрамлик туйғулари уларни бирлаштиришдан қувониб, шоир ёзади:

*Эй Навоий, йигитинг ғазминга майл этти, севун
Ким, насиб ўлди санга соҳиби идрок йигит.*

• Эй кўнгил, чеккан оҳларимдан ғам даштида ҳар ёнга ўт тушди. Энди мен бу оташдан куймай қутулмоғим имкони йўқ.

• Оҳим тутуни катта қозоннинг тўйнуғидан чиқяптими ёки айрилиқ оташи бу ғамхона кулбасига ўт солибдими, билиб бўлмайди.

• Даврон ҳижрон оташи билан вужудимга ўт солган экан, мен ҳам ҳар замон оҳим билан давронга ўт солиб кўйдирсам, айб саналмайди.

• Эй боғбон, агар фалак қип-қизил атиргулли бўстонни гулханга айлантирган бўлмаса, нега дарахлардан шунча ўтин йиғибди?!

• Эй Навоий, ёр танимни қолдириб, жонимни олиб кетди. Ёр билан кетган жонимга у ўт солган бўлса, ҳижрон жонсиз ва ёрсиз қолган баданимга ўт солди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Бу ғазалда ишқ оташи самандарининг ўртанишлари, муҳаббат оташи ичида ёниб, қайта туғилишлари тараннум этилган. Ҳижрон ва айрилиқ оташи ошиқнинг бутун вужудини ўз забтига олиб, унинг ўзини бир парча оловга айлантирганки, бу оташ ҳароратидан жону кўнгил ва бадан мулкининг асл ҳолидан нишон ҳам қолмаган. Темирчининг кўрасида тобланаётган темирдек жизғанақ бўлаётган ошиқнинг ҳижронни ўтда ёқиб кулга айлантириш илтижоси Ҳақ таоло даргоҳига кўкларга ўрлайди:

Ёна солди ҳажр ҳам тан, ҳам кўнгул, ҳам жонга ўт,
Солди ўт ҳижрон манга, ё Рабқи, сол ҳижронга ўт.

Шоир “ёна” сўзидан ажойиб сўз ўйини ясаган: ҳам бадан ва ҳам жону кўнгил ҳижронда қолганидан бу оташ яна ва ёна-ёна ошиқдан нишон ҳам қолдирмайдиган даражада қийнагани, азобу машаққатларнинг ниҳоясизлиги ва шиддатли таъсири “ёна” сўзи орқали ифода этилган. Иккинчи ва учинчи байтларда лирик қаҳрамоннинг ишқ жунунига гирифторлиги ишқ ўтида ёниб, тирик гулханга айланганини тасвирлаш орқали намоён бўлади. Ўрта асрларда илоҳий жазба туфайли Ҳақ йўлида девонага айланган қаландарлар совуқ пайти ҳаммом гулаҳларининг иссиқ кули агрофида жон сақланишгани тарихий ва адабий манбалардан маълум. “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасида берилишича, Абулмажид Санойи – Ҳазнавийлар саройининг маддоҳ шоири гулаҳда шароб лойини ичиб юргани учун Лойхўр лақаби билан шуҳрат топган бир мажнунсифат дарвешнинг танбехи сабабли ғафлат уйқусидан уйғониб, Ҳақ толиблари йўлига киради ва дунёга машхур мута-саввиф шоирлардан бирига айланади. Навоийнинг ғазалида эса, одаму оламнинг бору йўғини фаромуш айлаб, бутун борлиғи ишқ ўтида ёнаётгани сабабли зар иплар билан тикилган тўн кийган шохлар каби оловга айланган муҳаббат мулкининг султони васф этилади:

Айтқай киймиш жунун мулки шаҳи заркаш либос
Кўрган эл, бу навъким тушмиш мени урёнга ўт.

Гўйиб бўлди қуюн ғам даштида эскан самум,
Нўқса тушти мен киби мажнунни саргардонга ўт.

Тўртинчи байтда ташбиҳи киноят, тазод ҳамда жамъу тақсим санъатлари қоришиқ ҳолатда қўлланилган. Кўз ва кўнгил биринчи мисрада

бир жойда келтирилиб, иккинчи мисрада яна ажратилиши (жамъ ва тақсим), айрилик оқибатида ашк селидан кўз уйи вайронага айланиб, вайрон кўнгил манзилига ўт тушиши (ташбихи киноят), шунингдек, сув ва ўт (тазод) тимсоллари биргаликда юксак бадий санъаткорлик намунасини вужудга келтирган:

*Манзилнинг эрди кўзу кўнглум, вале сен борғали
Муни су қилди харобу тушти ул вайронға ўт.*

Кейинги байтда муболағали тасвир ранглари янада куюклашиб, ишқ оташининг қудрати янги-дан-янги баён воситалари орқали намоён бўлади. Бу оташ давроннинг ситам ва жафоларидан ҳам кучлироқ, қудратлироқ. Ишқ дардига гирифтор ошиқнинг охи даврон ситамлари уйига ўт солиб, кулга айлантиради. Бошқача айтганда, муҳаббат оловининг самандарига айланган кишига даврнинг ўтқинчи ва муваққат қайғу-ташвишлари писанд эмас. У кўнгилдан чиққан бир охи билан замон ситамларини йўқ қилиши ҳеч гапмас:

*Гар манга ўт солди даврон ҳажридин, бас айб эмас,
Мен дағи солсам дамодам оҳ ила давронға ўт.*

Ишқ оташи ошиқни шунчалик ўз забтига олганки, унинг кўзига гуллаган дов-дарахтлар, яшнаган гулшан ҳам ловиллаб ёнаётган гулшан, гуллар эса бозиллаб турган чўғ каби кўринади. Мазкур ўхшатиш яна бир Қуръоний қиссани ёдга солади: ўзини Худо деб эълон қилган золим подшоҳ – Намруд алайҳиллаъна бутларни синдирган Иброҳим алайҳиссаломни гулханда ёкишни буюради. Парвар-

дигори оламнинг амри билан олов Иброҳим алайҳиссалом учун “салқин ва омонлик”ка айланиб, гуриллаб ёнган гулшан гулшанга айланади. Ҳақ ризосини қўлга киритган Иброҳим алайҳиссалом учун гулшан гулшанга айланган бўлса, ўз ҳолига ташлаб қўйилган Ҳақ ошиғининг назарида гуллаган бўстон гуриллаб ёнаётган гулшанга ўхшайди:

*Не учун ашжордин йиғмиш ўтун, эй боғбон,
Оташин гулдин агар урмас фалак бўстонға ўт.*

Мақтаъда ҳам сўз санъаткори жамъ ва тақсим имкониятларидан фойдаланади. Бунда ёрсиз қолган баданга ҳам, ёр билан бирга кетиб, баданни тарк этган жонга ҳам ўт тушади. Баданга тушган ҳижрон ўти фано манзилига элтган бўлса, жондаги ишқ оташи бақо – мангуликнинг абадий манзилларига етказади. Бу ўхшатма орқали шоир фано ва бақо каби мураккаб фалсафий-ирфоний тушунчаларини бадий йўсинда ифода этиб, ҳақиқий ишқ солиқни мунаввар руҳият оламига юксалтиришига ишора қилади:

*Эй Навоий, тан қолиб жонимни олиб борди ёр,
Солди ул борғанға ўт, ҳижрон вале қолгонға ўт.*

**"БУ ЧАМАН ИЧРА ХАЗОН
САРСАРИДИН САРВ КИБИ..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 83-ғазал

Ваҳки, ҳажринда жаҳон бўлди кўзумга зулумот,
Ким борур ёйқалибу қайтмас ул оби ҳаёт.

Зулфи оллинда бинафшаки, бошин солди қуйи,
Ани кўрмакка ҳамоно мунга монитъдур уёт.

Ҳаракат қилса лабинг туз тўқулуб шахд оқар,
Тузлук эл кўл, бири йўқ сен киби ширин ҳаракот.

Терлаган лаъли гулоб ичрамудур гул барги
Йўқса усрук кўзиму солди арақ ичра набот.

Кўнглум ул гулга қилиб майл, фиғонким, булбул
Орият истадиму бермади бир лаҳза қанот.

Бу чаман ичра хазон сарсаридин сарв киби,
Ғами йўқ тузлук ила ким киши ор этти сабот.

Кўр Навоийники кўнгли уйидур бутлар ила
Уйла бутхонаки, анда тўладур Лоту Манот.

ЛУҒАТ

Зулумот – қоронғулик мамлакати
Ёйқалмоқ – чайқалмоқ; хиром айламоқ
Ҳамоно – зўёки
Шаҳд – асал, ширинлик
Тузлук – малоҳатли
Ширинҳаракот – хатти-ҳаракати кўнглига хуш
ёқувчи
Орият – вақтинча фойдаланиш учун омонатга
олиннадиган нарсa
Сарсар – совуқ шамол, изғирин
Тузлук – тўғрилиқ
Сабот – қатъият, барқарорлик; кунт
Лоту Манот – жоҳилият даврида араблар сиғи-
надиган бутларнинг номи

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф
-V-- VV-- VV-- VV--
-V-- VV-- VV-- VV--
Фоилотун файлоғун файлотун файлун

НАСРИЙ БАЁН

- Эвоҳ, ёрим мангу тириклик чашмасидек ёйқа-
либ – хиром айлаб, қайтмайдиган бўлиб кетаётга-
нини кўриб, жаҳон унинг ҳижронида зулматистонга
айланди.
- Унинг жингалак зулфи олдида бинафша боши-
ни эгиб турибди. Гўё бинафшага зулфни кўриши
учун уят монелик қилмоқда.

*Кўнглум ул гулга қилиб майл, фиғонким, булбул
Орият истадиму бермади бир лаҳза қанот.*

Олдинги байтларда гул, булбул, бинафша каби табиат унсурларидан фойдаланган мутафаккир шоир мавъиза оҳангидаги байтни яратишда ҳам шундай образлардан фойдаланади. Унинг талқинига кўра, сарв дарахти тўғрилиқ ва дунёга боғланмасликни одат қилгани боис хазон фасли эсадиган совуқ шамолларга парво қилмасдан, ҳамиша яшнаб тургани каби тўғрилиқ ва ҳалоллик йўлида собит инсоннинг юзи дунёнинг турли бало ва офатларидан сарғаймасдан, навқиронлик ва умрбоқийлик саодатига эришади:

*Бу чаман ичра хазон сарсаридин сарв киби,
Ғами йўқ тузлук ила кимки шоир этти сабот.*

Мақтаъда Навоий ўз кўнглини Лот ва Манот манзил тутган бутхонага ўхшатади. Ислоҳ тарихидан маълумки, жоҳилият замонида Иброҳим Халилуллоҳ замонида бунёд этилган Каъба уйи Лот, Манот, Уззо каби бутларга сиғинадиган мушрикларнинг ибодатхонасига айланган. Охирзамон пайғамбари даврига келиб, Каъба уйи ўз аслига қайтиб, Лот ва Манот бутлари синдириб ташланади. Мўминнинг қалби – Ҳақ назаргоҳи, Аллоҳ таолонинг Арши аълоси. “Ҳайрат ул-аброр” да кўнгил таърифига бағишланган бобда кўнгил ҳаттоки Каъбадан ҳам устун қўйилади:

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки, кўнеул Каъбаси.*

Аммо мана шундай табарруқ ва покиза маконни турли хою-ҳаваслар, ўткинчи нарсалар муҳаббатининг маконига айлантирган одамларнинг кўнгли Лот ва Манот манзилига айланган жоҳилият давридаги Каъбага ўхшаб қолади. Бундай кўнгилдаги бутларни синдириб, асл ҳолига, яъни Ҳақ нури жишва қилувчи муқаддас маконга айлантириш учун маънавий раҳнамо имдоди керак бўлади. Навоий ўз нуқсини исбот айлаган комил инсон сифатида кўнглини шундай ҳаваслардан пок туришини истаган ҳолда ғазални тугаллайди:

*Кўр Навоийники кўнгли уйидур бутлар ила
Уйла бутхонаки, анда тўладур Лоту Манот.*

“КҮНГУЛ ОТЛИҒ ҲАЖР ВОДИЙСИДА БАДНОМИМҒА АЙТ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 84-ғазал

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт.
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт.
Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лаболаб бодашомимға айт.
Ком талху бода захру ашк рангин бўлганин,
Лаъли ширин, лафзи рангин, шўхи худкомимға айт.
Шоми ҳижрон рўзгоринг тийра невчун қилди деб,
Сўрмагил мендин бу сўзни, субҳи йўқ шомимға айт.
Ул парий ҳажрида нангу номким, тарк айладим,
Кўнгул отлиғ ҳажр водийсида бадномимға айт.
Эй кароматгўй, ишим оғози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави еткайму анжомимға, айт.
Йўқ Навоий бедил ороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини зинҳорким, кўрсанг, дилоромимға айт.

ЛУҒАТ

Сунбул – гуллари ҳалқа-ҳалқа бўлиб очиладиган
бир нав ўсимлик

Бодашом – шароб ичувчи

Ком – оғиз, танглай

Худком – ўзбошимча

Рўзгор – ҳаёт

Тийра – қоронғу, зулмат

Нангу ном – обрў-эътибор

Кароматгўй – башоратчи, ғайб оламидан хабар-
дор

Оғоз – ибтидо, бошланиш

Партав – ёғду

Анжом – охир, оқибат

Бедил – ошиқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Эй тонг насими, аҳволимни зулфи сунбулдек
ҳалқа-ҳалқа, юзи гулдек чиройли, қомати сарвдек
расо дилоромимға етказ.
- Лаъл каби чиройли лаби ҳижронида ҳар лаҳза-
да қон ютишимни шодлик базмида жомни тўлди-
риб май ичувчи ёримға айт.

• Оғзим – аччиқ, шаробим – заҳар, кўз ёшим қонли бўлганини лаби ширин, сўзлари ёқимли ўзбошимча шўхимга хабар бер.

• Мендан нега ҳаётингни ҳижрон шоми зулматга айлантирди деб сўрама, буни тонги йўқ шомимдан сўра.

• Ул пари ҳижрониди обрў-эъгибордан нега воз кечганимнинг сабабини ҳижрон водийсида саргардон кўнглимдан сўрагин.

• Эй кароматгўй, ишимнинг ибтидоси исён эди. Раҳмат шамъининг ёғдуси оқибатимни ёритадими, шундан гапир.

• Эй дўст, Навоий дилоромидан айро қолган бўлса ҳамки ғам ичра эмас. Зинҳор, агар дилоромимни кўрсанг, унинг аҳволидан хабар бер. Эй дўст, Навоий дилором ёрсиз қайғу-ғам ичра қолди. Башарти, ўша дилоромни кўрсанг, хароб аҳволимдан унга хабар бер.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

“Ҳазойин ул-маоний” лирик асарлар куллийетидаги ҳар бир девоннинг архитектоникаси ҳам ғоят мустаҳкам бўлиб, девонлардаги ғазаллар адади, қофия ва радифдаги мутаносибликлар каби масалаларда ҳам намоён бўлади. Жумладан, “алиф” туркумидаги ғазаллар тўртала девонга 39 тадан тақсимланган. Шоир ягона вазн ва қофиялар туркумида бир нечта ғазал ёзиб, уларни турли девонларга жойлаштиргани ҳам кўзга ташланади. Ягона мавзуда бир хил вазн ва қофия қўллаган ҳолда бир нечта оригинал асар ярага олиш фақат улуғ сўз санъаткорларининг қўлидан келади. Мазкур ғазалга ўхшаш яна иккита ғазал борки, улар “Наводир уш-шабоб” ҳамда “Фавоид ул-кибар” девонларидан ўрин олган бўлиб, қуйидаги матлаълар билан бошланади:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Йўлларимнинг шиддатин гулбарги хандонимга айт.
 (“Наводир уш-шабоб”, 85-ғазал)

Эй кўнгул, кўйда аҳволимни жононимга айт,
Ўлмакимни меҳнати ҳижрониди жонимга айт.
 (“Фавоид ул-кибар”, 81-ғазал)

Кейинги девонлардаги ғазалларда сабо ва кўнгилга мурожаат қилинган бўлса, таҳлил қилаётганимиз ғазалда тонг насимига хитоб этилади. Тонг насими – қуёш чиқишидан олдин эсадиган енгил шабада, тун ва кун алмашиши пайтидаги талош палласи. Қоронғу кеча чекиниб, янги кун бошла-нишидан дарак берувчи бу насим асрлар давомида адабиётда мустаҳкам ўрин эгаллаган тимсоллардан ҳисобланади. Ҳижрон зулматида қолган ошиқ шу қадар бекасу бечораки, тонг насимидан ўзга ҳамдард ва мушфиқ дўсти қолмаган. Қолаверса, ишқ шарофати туфайли ошиқлар табиат билан сирдош ва марҳам бўлиши ҳам табиий. Сулаймон алайҳиссалом тахтини бир нафасда истаган жойига элтадиган шамол, Мусо алайҳиссалом қавмига йўл очиб берган ва Фиръавнни ҳалок этган Нил дарёси, Фарҳоду Мажнунлар билан дўсту қадрдон жайронлар ва даррандалар... буларнинг барчаси ишқ қудратидан нишона. Ишқ инсонни шарафлайди, уни оламдаги барча мавжудот наздида азиз ва муқаррам этади. Бундай мақомга муҳаббат синовларига бардош бериб, кўнглини барча ёмонлик ва ёвузликлардан поклаган зотлар эришади.

Ана шундай покиза неъмат билан сийланган ошиқ тилидан тонг насимига мурожаат қилиб, шоир айтади:

*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт.
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт.*

Кейинги икки байтида шоир тазод ва муқобала санъатини қўлаган ҳолда ўзининг аҳволи ва дилоромининг сифатларини қаршилантиради. Маҳбубаниннинг ҳожатсизлиги, бепарволиги ва ноз-истигноси қанчалик кўп бўлса, ошиқнинг аҳволи шунчалик забун ва афтода эканини ушбу тазодлардан билиш мумкин: ошиқ қон ютса – маъшуқа базмда шароб ичади; ошиқ ўлим талвасасига тушган кишидек оғзи аччиқ, шароб – заҳар, кўз ёшлари қонли бўлишига маъшуқаниннинг ширин лаби, чиройли сўзлари, ўзбошимчалиги сабабчи:

*Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лаболаб бодашомимға айт.*

*Ком – талху бода – заҳру ашк – рангин бўлганин,
Лаъли ширин, лафзи рангин, шўхи худкомимға айт.*

Бундай қуюқ тасвирлар кейинги икки байтда ҳам давом эттирилиб, ҳижроннинг узун кечасида ошиқнинг чеккан азоб ва машаққатлари, кўнгилнинг раъйига қараб обрў-эътибор ва орият-номусдан воз кечгани сабаб бадном бўлишлари қаламга олинади. Ишқ йўлида амал ва мартаба, обрў-эътибор, иззат ва шухратнинг барчаси бекор. Булардан ёр ризи си йўлида воз кечмаган киши муҳаббат даъвосини қила олмайди. Аммо ақл эгалари насихат йўли билан ошиқларни бу йўлдан қайтармоқчи бўладилар. Ҳолбуки, муҳаббат гавҳари – руҳлар ўз Парвардигорига имон келтирган мисоқ кунда ҳар бир кишининг фитратига жойланган. Кимдир бу гавҳарни парваришлаб, камолга етказди, кимдир кўнглида

шундай бебаҳо гавҳар борлигидан беҳабар ҳолда яшайверади.

Умидворлик ва илтижо оҳанги олтинчи байтда келиб хавотир ва хавфга эврилади. Ошиқ шунчалик забун ҳолга тушгани билан маҳбубаси унинг қилмишларидан мамнун бўлиб, раҳмат ва мағфират кўзи билан қарайдими-йўқми, бу ҳали қоронғу қундалик ҳаётда ҳам, охираг ишларида ҳам Ёрнинг фазлу марҳамати бўлмаса, барча интилиш ва иштиёқлар беҳуда кетиши ҳам мумкин. Қолаверса, амалларнинг оқибатига қараб баҳо берилади:

*Эй кароматгўй, ишим оғози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави етқайму анжосимимға, айт.*

Ишқ дарди бошқа ғам-ғуссаларни йўқ қилиш қудратига эга. Ўз дилоромидан айро қолган бўлса ҳамки, ишқ дарди дардсизлик дардидан кутқаргани, ўзга ташвишлар чекингани сабабли ҳам ошиқнинг кўнглида сурур ва шукроналикни пайдо қилган. Шу сабабдан, рафиқ – дўстига айланган тонг насими ҳар қандай ҳолда ҳам ошиқ ўз ёридан рози ва хушнуд эканини етказишини сўраб, шоир ғазалини якунлайди:

*Йўқ Навоий бедилороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини зинҳорким, кўрсанг дилоромимға айт.*

**“ЎТ АГАР ИТСА ЖАҲОНДИН, ОҲИМ ЎЛСА,
ҒАМ ЭМАС...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 85-ғазал

Хирмани рухсориға солмиш майи гулнори ўт,
Ўйлаким, гул хирманиға оташин рухсори ўт.

Ҳажр шоми ғам сипоҳин кўрки, кўнглум даштида
Не ёқибдурлар черик тушган киби ҳар сори ўт.

Ўт агар итса жаҳондин, оҳим ўлса, ғам эмас,
Еткурай бир дамда юз аввалғи ўт миқдори ўт.

Гар ҳарорат мужиби эрмас чучуклук, бас недур
Ҳар замон жонимға солмоқ лаъли ширинкори ўт.

Фўтайи зарбафт эмас ул шўхи раъно бошида,
Ким аён қилди узори тобидин дастори ўт.

Май батининг кўр нишот афзолиғин ҳузн аҳлиға
Ким, сочар суҳбатни гарм айлар учун минқори ўт.

Гар Навоий ўхшатур кўкни тутунга, айб эмас,
Чун булутқа урмиш онинг оҳи оташбори ўт.

ЛУҒАТ

Гулнор – қизил, оловранг
Рухсор – юз, ёноқ
Сипоҳ – қўшин
Черик – қўшин
Итмоқ – йўқолмоқ
Мужиб – сабаб
Ширинкор – ўз ишига уста, моҳир
Фўта – салла
Зарбафт – зарбоф
Узор – қизилликка мойил ёноқ
Тоб – 1. Ҳарорат, иссиқлик; 2. Ўрам, эшилма
Дастор – салла
Май бати – ўрдак шаклидаги шароб қадаҳи
Нишотафзо – шодликни кўпайтирувчи
Ҳузн аҳли – ғамгин ва маҳзун кишилар
Гарм – иссиқ
Минқор – тумшуқ
Оташбор – ўт сочувчи

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф
-V-- -V-- -V-- -V--
-V-- -V-- -V-- -V--
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Ёрнинг оташин рухсори гул чаманзорига ўт солгани каби, оловранг шароб ёр чехрасининг хирмонига ўт солди.

- Овга чиққан лашкар қамишзорга ўт қўйганидек ҳижрон шомиди қайғу қўшинини ҳам кўнглим даштини ҳар томондан қуршаб олиб, ўт қўйибди.
- Агар олов жаҳондан йўқолиб қолгудек бўлса ҳам, ҳечқиси йўқ. Оҳим билан бир дамда олдингидан ҳам юз қарра кўпроқ ўт пайдо қиламан.
- Агар ширинлик ҳарорат ва иссиқлик сабаби бўлмаса, нега ўз ишига моҳир ширин лаби ҳар лаҳзада жонимга ўт солмоқда?
- Ул гўзал шўхнинг бошида зарбоф салла эмас, балки оловдай алвон чехрасининг ҳароратидан салласи олов ранг касб этган.
- Ўрдак шаклидаги қадаҳнинг қайғуга ботган кишиларнинг шодлигини оширувчи хосиятига қара. Сухбатни қизитиш учун унинг тумшугидан гўёки ўт сочилмоқда.
- Агар Навоий осмонни тутунга ўхшатса, айб эмас, чунки унинг олов сочувчи оҳи булутларга кучли таъсир қилган.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР:

“Ўт” радибли олдинги ғазалда ҳижрон оташининг шиддати ҳақида сўз юритилган бўлса, бу ғазал матлаъидан маҳбубанинг шаробдан қизарган чехраси васф этилади. Байтдаги талқинга кўра, ёрнинг ёноғи шароб таъсиридан шундай қизарганки, бўстондаги гуллар бу рангни кўриб, рашк ва ҳавасдан ёниб кетган:

*Хирмани рухсориға солмиш майи гулнори ўт,
Ўйлаким, гул хирманиға оташин рухсори ўт.*

Матлаъда шаробнинг оташи ҳақида сўз кетган бўлса, иккинчи байтда бошқа бир олов – ҳижрон ўти

ҳақида сўз боради. Зиёфат базмида ичилган шароб ёрнинг хуснига хусн қўшиб, гулзор рашкини келтирадиган даражада гўзаллаштирган бўлса, ғам лашкари ошиқнинг кўнгил даштига от суриб, ҳар томонидан ўт солган. Ов пайти ўлжани ихоталаш учун тўқайзорга ўт қўйиб, сайдни ташқарига чиқишга мажбурлаш ҳийласи тасвири янада жонли ва таъсирчан бўлишига хизмат қилган:

*Ҳажр шоми ғам сипоҳин кўрки, кўнглум даштида
Не ёқибдурлар черик тушган киби ҳар сори ўт.*

Ишқ оташи қалбимда муқим ўрнашиб, шу даражада алангалатганки, мабодо оламда олов унсури йўқ бўлиб қолгудек бўлса, кўнгилдан чиққан бир оҳим оламдаги жамийки оловлардан ҳам ҳароратлироқ бўлиб чиқади, дейди шоир. Ушбу муболағали тасвир орқали олов унсурининг асл манбаи ишқ аҳлининг кўнглида эканига ҳам нозик ишора бор:

*Ўт агар итса жаҳондин, оҳим ўлса, ғам эмас,
Еткурай бир дамда юз аввалғи ўт миқдори ўт.*

Тўртинчи байтда ширинлик ўз табиатига кўра иссиқ мижозда эканини инobatга олган ҳолда, шоир янги поэтик лавҳа чизади. Ёрнинг ширин лабидан чиққан ширин сўзлар унинг жонига ўт солиши беҳуда эмас. Хожа Абдуллоҳ Ансорийга кўра, оламлар Парвардигори Қуръони каримда олти хил оловни зикр этган: 1) манфаатли олов; 2) хорлик оташи; 3) уқубат оташи; 4) каромат оташи; 5) тириклик ўти; 6) маърифат ва ҳидоят оташи.

Ансорийнинг талқинига кўра, барча одамлар манфаатли оловдан фойдаланадилар. Кофирлар уқубат ўти боис азобга учрадилар. Иблис хорлик

оташидан лаънатга учради. Иброҳим каромат ўтидан омонлик топди. Зулқарнайн тириклик ўтидан валийлик мақомига эришди. Мусо эса маърифат ва ҳидоят оловидан яқинлик ва қурбатга етишди.

Мазкур таснифни байтда татбиқ этадиган бўлсак, ёрнинг ширин лаби туфайли ошиқнинг ичини ёндириб юборган ўт маърифат ва ҳидоят олови бўлиб чиқади:

*Гар ҳарорат мужиби эрмас чучуклук, бас недур
Ҳар замон жонимга солмоқ лаъли ширинкори ўт.*

Кейинги уч байтда ҳам олдинги байтларда васф этилган уч хил оташ – шароб оташи, хусн оташи ва ҳижрон оташи ҳақида сўз юритилади. Шароб оташи хуснни зиёда этса, хусн оташи иштиёқ ва беқарорликни, ҳижрон ўти эса ошиқнинг дардини оширади. Бир сўз билан айтганда, ишқ, ошиқ ва маъшук ўз моҳиятига кўра ягона экани ўт тимсоли орқали ифода этилган.

“ЭЛГА ЎТ СОЛДИНГ, ВАЛЕ МЕН НОТАВОНГА ТУШТИ ЎТ...”

«Ғаройиб ус суғар», 86-ғазал

Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушти ўт,
Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонга тушти ўт.

Дедилар: эл хонумонин ўртар ул рухсор ўти,
Бу сўз эшиткач мени бехонумонга тушти ўт.

Оразингнинг ламъаси кўйдурди сабрим хайлини,
Барқи офат чоқилиб ул корвонга тушти ўт.

Ўқларинг кўнглумга тушкач куйди ҳам кўз, ҳам
Ким, куяр ўлу қуруғ чун найситонга тушти ўт.

Совуруб гул хонумонинму қуюн рангин экин,
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушти ўт?

Куйдум ул дамким, юз очдинг халқни куйдурғали,
Элга ўт солдинг, вале мен нотавонга тушти ўт.

Эй Навоий, билки оҳе чекмишам беихтиёр,
Десаларким, бешайи Мозандаронга тушти ўт!

ЛУҒАТ

Шафақ – кун чиқиш ё кун ботиш пайтида уфқда ҳосил бўладиган қизиллик

Қироқ – чекка, чегара, ҳад

Бехонумон – дарбадар, бекас

Ораз – юз, чеҳра

Ламъа – порлаш

Хайл – гуруҳ, тўда; қўшин

Барқ – чақмоқ

Ўл – ҳўл

Найситон – қамишзор

Қуюн – қаттиқ уюрмали шамол

Бедод – зулм

Вале – аммо, лекин

Нотавон – бечора

Беша – ўрмон

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V--- -V--- -V--- -V-

-V--- -V--- -V--- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Бу алвон чаманзор лолазор эмас, балки оҳимдан жаҳонга ўт тушди. Уфқда кўринаётган қизиллик шафақ эмас, балки бир чеккадан осмонга ўт тушибди.

• Ул оловдек қизил чеҳра улуснинг уйини куйдиради, дедилар. Бу сўзни эшитгач мен – дарбадар ва бенавонинг вужудига ўт тушди.

• Юзининг шуъласи сабрим кўшинини куйдириб ҳалок этди. Гўёки офат чақини чақилиб, бу қорвонга ўт тушди.

• Ишқинг ўқлари кўнглимга тушиб, ҳам кўзни, ҳам баданни куйдирди. Зотан, қамишзорга ўт тушгач, ҳўлу қуруқ баравар ёнади.

• Қуюн қизил ранга кирибди. Гулларни совурдим, ёки фалакнинг жабру зулмидан сарвга ўт тушдими?

• Халқни куйдириш учун юзингни оганинг пайтида куйиб адо бўлдим. Сен элга ўт солдинг, аммо мен бечора ёниб адо бўлдим.

• Эй Навоий, агар Мозандарон ўрмонига ўт тушди десалар, билки беихтиёр бир оташин оҳ чекмишмен.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

“Девони Фоний”нинг иккита ғазали “оташ” радифи билан тугалланган бўлиб, булардан 327-ғазалга “Мухтараъ” (оригинал) деб сарлавҳа қўйилган. Маълум бўладики, форс-тожик мумтоз адабиётининг Навоийгача бўлган даврида мазкур радифда ғазал яратилмаган. Шунингдек, сарлавҳасиз келган 318-рақамли ғазални ҳам мухтараъ ғазал сифатида баҳолаб, Навоий – Фонийнинг оригинал ғазалларининг умумий миқдори 95 тамас, балки 96 та деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

Фонийнинг мазкур ғазалларида гулистон, он, осмон, ниҳон (327-ғазал), муғон, хонумон, ногаҳон (318-ғазал) каби сўзлар туркуми ёрдамида байтлар ўзаро қофияланган. “Ғаройиб ус-сиғар”даги куйидаги ғазалда ҳам айнан шу қофиядош сўзлар туркумидан фойдаланилган:

*Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушти ўт,
Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонга тушти ўт.*

Матлаъда шоир муболаға ва ташбеҳ воситасида ҳаётий манзарани – шомга яқин пайтда осмондаги шафақ ва чўғдай ёниб турган лолазорни тасвирлай туриб, уни ўзига ўхшаш, лекин алоқаси бўлмаган ошиқнинг аҳволи билан қиёслайди ва шу орқали бадий нутқни янада гўзал ва таъсирчан бўлишига эришади. Тасвирвайфоданинг бундай усули зоҳиран хусни таълилга ўхшаш бўлса-да, бадий илмида алоҳида санъат – тафреъ санъати деб юритилади. Инкор воситасида муболағали ташбеҳни янада кучайтиришга асосланган мазкур маънавий санъат байтда маҳорат билан қўлланилиб, шохбайт даражасига кўтарилишига хизмат қилган.

Иккинчи байтда тазод унсурлари етакчилик қилса, (хонумон – бехонумон), учинчи байтда истиора ва ташбиҳи музмар тамсил санъати билан биргаликда қўлланилиб, маҳобатли тасвирлар шоирнинг тахайюл олами нақадар чексизлигини намоён этган. Тўртинчи байтда эса, “ўрмонга ўт тушса, ҳўлу қуруқ баравар ёнади” мазмунидаги мақолдан маҳорат билан фойдаланиб, ижтимоий-ахлоқий мазмундаги мақолга ишқий-романтик маънони юклашга эришилган:

*Ўқларинг кўнглумга тушкач куйди ҳам кўз, ҳам бадан
Ким, қуяр ўлу қуруғ чун найситонга тушти ўт.*

Матлаъда қўлланилган тафреъ санъатининг янги намунасини бешинчи байтда учратиш мумкин. Ишқ водийсидаги уюрма қизил рангда бўлганини кўриб, бу водийнинг саргاردони кўнунинг қизиллиги ча-

ман гулларининг шамолга совурилганиданми, ёки сарв дарахтининг ёниб кетганиданми, билолмай ҳайрон. Ўқувчи бундай муболағали тасвирдан ҳайратга тушиб, уни бадийят намунаси ўлароқ қабул қилади ҳамда муболағали ташбеҳнинг фавқулодда оҳорли ва гўзаллигидан завқланиб, шоирнинг беқиёс маҳоратига қойил қолади:

*Совуруб гул хонумонинму кўюн рангин экин,
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушти ўт?*

Навой мактаъда Мозандароннинг қуюқ ўрмон-зорига ўт тушгудек бўлса, бу ўтнинг сабаби беихтиёр чеккан охи эканлигини қайд этиб газалга яқун ясайди. Мозандарон – Астарободнинг музофоти эканини ҳисобга олсак, мазкур байт ҳасби ҳол йўси-нида ёзилган бўлиб, шоир ғариблик ва айрилиқда чеккан азоблари ушбу газалнинг дунёга келишига сабаб бўлган, деб тахмин қилиш учун асос бўлади:

*Эй Навоий, билки оҳе чекмишам беихтиёр,
Десаларким, бешайи Мозандаронга тушти ўт!*

**“ДОМДИН ЙЎҚ ЧОРАСИ ҲАР ҚУШКИ,
БЎЛҒАЙ ДОНАДЎСТ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 87-ғазал

Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст,
Душманим ўлтурса, аҳд эттимки, тутмай ёна дўст.

Соғаримда захру сахро узра пўям шиддатин
Билмас улким, бор анга ҳамкосаву ҳамхона дўст.

Жон қуши ўртанди севгач ёрнинг ўтлуғ юзин,
Найлағай куймай, чу бўлғай шамъ ила парвона дўст.

Водийи ҳижронда ағёриға ёр ўлдум, не тонг,
Гар бўлур ғули биёбоний била девона дўст.

Дўстлуқ жонондин истармен, манга олам эли
Душмани жон бўлса бўлсун, бор эса жонона дўст.

Аҳли дин паймоншикандур, қилса бўлмас дўстлуқ,
Бас манга муғ дайрида улким, тутар паймона, дўст.

Зулфиға тушса Навоий холи шавқидин, не тонг,
Домдин йўқ чораси ҳар қушки, бўлғай донадўст.

ЛУҒАТ

Ёна – яна
Пўя – қадам
Ағёр – ўзга, ғайр, душман
Не тонг – не ажаб
Ғули биёбоний – сахро жини
Паймоншикан – аҳдни бузувчи
Муғ дайри – зардуштийлар ибодатхонаси; маж.:
матрифат майхонаси
Донадўст – донни яхши кўрувчи; очкўз

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф
-V-- -V-- -V-- -V--
-V-- -V-- -V-- -V--
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Эвоҳ, дўстим душманлар каби аҳдидан қайтди. Аҳд қилдимки, агар душманим ўлдирса ҳамки, бошқа дўст тутмагайман.
- Кимки дўсти билан улфат ва хонадош бўлса, меининг қадахимдаги заҳар ва сахрода ёлғиз кезишимнинг шиддат ва машаққатини билмайди.
- Ёрнинг ўтли юзини севгач, жоним қуши куйиб-ўртанди. Ахир, парвона шамъ билан дўст тутингандан сўнг куймай нима қилсин?!
- Ҳижрон водийсида ундан бегоналарга ёр бўлдим. Зотан, девона сахро жини билан дўст тутинса, ажаб эмас.

• Мен жонондан истайманки, агар у жонона дўст бўлса, бутун олам жоним душмани бўлишига ҳам розиман.

• Дин аҳли ўз аҳдини бузувчилардир, улар билан дўстлик қилиш даргумон, менга муғ дайрида ким жом тутса, ўша дўст бўлар.

• Навоий ёр холининг шавқидан унинг зулфи домига илинса ажабмас, негаки донга ўч қушнинг тузоққа тушишдан ўзга чораси йўқ.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Алишер Навоий ғазалларида фалак ғамхонаси ва даврон аҳлидан чеккан жабру жафолари энг қуюқ ранглар ва қалтис ташбиҳларда ифода этилган. Улуғ мутафаккир нозик ва ҳассос қалб соҳиби бўлгани сабабли, бошқалар учун одатий ҳолга айланиб бўлган бевафоликлар, сотқинликлар, субутсизликларни жуда оғир қабул қилган. Бинобарин, унинг деярли ҳар бир ғазалида қайғули сатрларни учратиш мумкин. Бошқача ҳам бўлиши мумкинмас. Ҳар лаҳзада турли қиёфага кирадиган фалакнинг буқаламунлиги, қора қуюндек босқин уюштириб турадиган ташвишлар лашкари, номард замон аҳлининг номардликларини кўра-била туриб, фақат шодлик ва тўқислик тараннум этиш маънавий шабкўрликдан бошқа нарса эмас.

Айни пайтда, Навоийнинг бундай “шикоят изҳори” да кўнгилларни яқинлаштирувчи назокат ва самимийлик борки, ўқиган одам беихтиёр шоир ва ўзи ўртасидаги замон ва макон фосилаларини унутиб, дардкашлик ҳиссини туяди, унинг ғуссаларига шерик бўлади. Жумладан, таҳлил этилаётган ғазалда ўз аҳдига содиқ қолмасдан, душман ишини қил-

ган дўстдан ранжиган шоир энди душман қўлидан ҳалок бўлса ҳамки, дўст тутишни хаёлига келтирмаслигини қуйидагича ифодалаган:

*Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст,
Душманим ўлтурса, аҳд эттимки, тутмай ёна дўст.*

Мумтоз адабиётда дўст тимсоли ўртоқ, севикли ёр, пири комил, Аллоҳ таоло ва унинг расули маъноларини ифодалашга хизмат қилади. Мазкур ғазалда шоирнинг мухотаби – мурожаат қилган шахс мавжуд инсон бўлиб, бу байтлардан ирфоний маъноларни қидириш зўракилик ҳисобланади. Негаки, Аллоҳ ва унинг йўлидаги кимсаларга бевафолик ва сотқинликни нисбат бериб бўлмайди. Навоийга жафо қилаётган кимса – шунчаки таниш ёки кундалик муносабатдан нарига ўтмаган таниш эмас, балки у билан бир хонада яшаб, бир косада таом еган кишилардек яқин ва қарин бўлган азиз инсон. Шундай қалин дўстликни андиша қилмай, аҳдига нафо қилмаган кишидан узоқлашишни ихтиёр этган одамнинг ичгани заҳар, макони кимсасиз саҳро бўлади. Дўст хиёнатни оғудан ҳам қаттол, нокасликлари бекасликдан ҳам оғир ва шиддатли:

*Соғаримда заҳру саҳро узра пўям шиддатин
Билмас улким, бор анга ҳамкосаву ҳамхона дўст.*

Шоирга нисбатан ким ва қачон қаерда ноҳақлик қилгани маълум эмас. Аслида бунинг унчалик аҳамияти ҳам йўқ. Навоий учун дўстлик шартига риоя этмаганнинг кимлигини ошкор этишдан кўра, поклик ва тўғриликни истаган ҳолда ушбу ришта узилгандан кейин садоқатли инсонлар қалбидаги изти-

роб ва қийноқларни ифода этиш муҳимроқ. Шунинг учун кейинги байтда дўстнинг иссиқ юзини кўрган-нида жон қуши ўртангани, бу ҳолат шам билан парвона ўртасидаги иштиёққа ўхшаш эканлигини баён этади. Булар ҳижрон водийсида ёрнинг кимлигидан беҳабар, нодон ва саҳроий кимсалар билан дўст тугинган ошиқ айрилиқ отабини пасайтирмак учун қилинган беҳуда ва девонавор уринишларидир. Инсон ҳаммадан қочиб кетиши мумкин, аммо ўзидан қочиб қаерга ҳам борарди?! Дўстдан ранжиб саҳрога юз тутган инсон ҳам барибир ҳаёлидан, фикру зикридан уни чиқариб ташлаёлмайди. Дўстни унутиш учун уриниш – жунуни кўзгаб, саҳро жинлари билан дўст тутинган девона каби иш қилмоқдир:

*Водийи ҳижронда ағёрига ёр ўлдум, не тонг,
Гар бўлур ғули биёбоний била девона дўст.*

Фоний оламдаги муносабатлар ҳам субутсиз, бебақо бўлади. Шу сабабли, олам аҳли билан қилинган дўстлик ҳам, душманлик ҳам – муваққат. Боқий дўстлик фақат жон ичидаги жонон – Ҳақ таоло хузурида. Аллоҳ шундай Дўстни, намрудлар ёққан гулханни яшнаб турган гулшанга айлантиради, унинг амри билан дарёлар дўстлари учун очиқ йўл, душманларига ҳалокат маскани бўлади, балиқнинг қорни севган бандаси учун саждагоҳга айланади... Бу дўстликка эришган инсон бутун олам душманлигига ҳам парво қилмайди. Мансур Ҳаллож айтишича, Ҳақ таоло агар кимнидир дўст тутса, гоҳида олам элини унинг душманига айлантиради. Аммо ҳақиқий дўстлик шаробидан сармаст одам бунга асло парво қилмайди:

*Дўстлуқ жонондин истармен, манга олам эли
Душмани жон бўлса бўлсун, бор эса жонона дўст.*

Олтинчи байтда дин аҳлининг “паймоншикан”-лиги – ўз ваъдасида турмаслиги, уларни ёр тутиб бўлмаслигини таъкидлаб, муғ кўйда унга бир қадаҳ шароб тутган кишини ўзига дўст тутмоқчи эканлигини билдиради. Бу билан шоир нима демоқчи? Дин аҳли, яъни зуҳд ва тақвони шариат ҳукмига мос равишда маҳкам тутиб, унга амал қилувчилар нега ўз аҳдларида турмайдилар? Нега муғ дайрида май берувчилар, яъни сўфийлар мажлисида маърифат тутганларда вафо ва дўстлик бор?

Саъдий Шерозийнинг бир қитъасида шундай ҳикоят қилинади: кўнгли огоҳ бир зот мадрасани тарк этиб, хонақоҳ аҳлининг ҳалқасига қўшилади. Шайх Саъдий бунинг сабабини сўраганида, донишманд шундай жавоб беради:

Мадраса аҳли умр дарёсидан ўзлари эмин ўтиш фикридадилар, хонақоҳ аҳли эса чўқаётган одамларни кутқаришни ҳаёт маслағи деб биладилар.

Фақат ўз омонлигини ўйламай, бошқа инсонлар тақдирига ҳам қайғуриб, уларни маърифат ва муҳаббат шаробидан баҳраманд қилиш, бошқаларнинг муроди ҳосил бўлишини ўз саодати қалити деб ҳисоблаш, ўзига хуш келган нарсани бошқаларга ҳам беминнат улашиш – дўстликнинг гўзал намунаси. Бундай дўстликни Навоий ишқ ва ирфон аҳли орасидан топган:

*Аҳли дин паймоншикандур, қилса бўлмас дўстлуқ,
Бас манга муғ дайрида улким, тутар паймона, дўст.*

Мақтада ёр зулфини тузоққа, холини тузоқ ичидаги донга ўхшатиб, Навоий кўнгил куши ёр зулфига қандай банди бўлишини шоирона лутф билан ифода этган. Шоир зулф – моддий дунё тимсоли, хол – илоҳий сир-асрор тимсоли эканлигини айтаркан, илоҳий сирларни англаш йўлида чуқурлашиб кетиш моддий дунё ташвишларига асир бўлиш, асл моҳиятдан узоқлашиш хавфи ҳар бир инсон йўлидаги тузоқ эканини ҳам таъкидлаб ўтади. Натижада, ҳам ишқий, ҳам тарбиявий мазмундаги байт ғазалга яқун ясаган:

*Зулфиға тушса Навоий холи шавқидин не тонг,
Домдин йўқ чораси ҳар қушқи, бўлғай донадўст.*

Худди шу маъно Ҳофиз Шерозийнинг “дўст” радийли ғазалининг қуйидаги байтида ифода этилган:

*Зулфи ў дом асту холаш донан он дому ман
Бар умеди донане афтодаам дар дом дўст.*

(Маъноси: Унинг зулфи тузоқ, холи эса ўша тузоқдаги дондир. Мен дон умиди ва илинжида унинг тузоғига тушганман).

Бинобарин, бу ғазалнинг яралишига Ҳофиз Шерозийнинг шу радифдаги шеъри илҳом манбаи ватажриба мактаби бўлиб хизмат қилган. Бу икки ғазални қиёсий таҳлил қилиш кўплаб янги далиллар аниқланишига хизмат қилади, деган умиддамыз.

“КИМ БУ ЯНГЛИҒ МЕНИ МАСТ ЭТГАН ЭРУР ЖОМИ АЛАСТ...”

«Ғаройиб ус сифар», 88-ғазал

Бош қўярмен куп аёгинда май ичсам пайваст,
Қани муғ дайрида мендек яна бир бодапараст?

Ҳажридин токи кўнгул синди оқар турмай қон,
Шишадекким, тўқулур бодаси чун топти шикаст.

Дин ҳавас айласам, ўлтурмангиз, эй муғбачалар,
Ким бурун тавба ушатқан кунни бўлмишмен маст.

Мену майхонаки соқию муғанний қилмиш
Чанг зулфию тараб соғари бирла побаст.

Жоҳ базми аро саркашлик ила топма ғурур
Ким, бўлур буйла бийиклар яна бир жом ила паст.

Йўқ ҳарифеки, фаёо даштида қўллар тутушиб,
Бўлса йўл қатъида ҳампой мангаву ҳамдаст.

Мени усрук кўрубон жомим ушатма, эй шайх
Ким, бу янглиғ мени маст этган эрур жоми аласт.

Селдин томға нишаст ўлғанидек. дайр ичра
Бода селобидин ўлди мени вайронға нишаст.

Ғарқи май бўлди Навоию эрур уйла заиф
Ким, суроҳий қилидин солса бўлур бўғзига шаст.

ЛУҒАТ

Куп – кўза, хум
 Пайваст – узлуксиз, доим
 Шикаст – синиш
 Муғанний – созанда
 Тараб – шодлик
 Соғар – қадах
 Побаст – оёғи боғланган, гирифтор
 Жоҳ – мартаба, амал
 Бийик – баланд
 Ҳампой – сафардош
 Ҳамдаст – маслакдош
 Усрук – маст
 Нишаст – ўриндиқ
 Суроҳий – май шишаси
 Шаст – қармоқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани махбуни мақсур

-V-- VV-- VV-- VV~

-V-- VV-- VV-- VV~

Фоилотун файлотун файлотун файлон

НАСРИЙ БАЁН

- Тинимсиз май ичганимдан шароб хуми пойига бошимни қуяман. Муғ дайрида мендек бодапараст яна бормикан?!
- Дарз кетган май шишасидан сизиб чиқаётган шароб каби кўнглим ёр ҳажрида синиб, тўхтамай қони оқмоқда.

• Эй муғбачалар, мени нега тавба қилдинг, деб ўлдирмангиз. Мен ўша тавба қилган кунимдаёқ маст эдим.

• Соқий ва созанда чанг зулфи ва шодлик жами билан оёғимга тушов солгани сабабли, бундан буён майхонани макон қилдим.

• Жоҳ базмида саркашлик ва бўйсунмаслигинг билан мағрурланма, негаки бундай базмда яна бир жом билан не-не баланд бошлар ҳам бўлиб қолади.

• Фано даштида менга йўлдош ва маслакдош бўлиб, бу йўлда менга яқин ҳамроҳлик қиладиган бир инсон йўқ.

• Эй шайх, мени маст кўриб, жомимни ушатма, мен аласт куни – рухлар Парвардигорга имон келтирган кундаёқ бу жом билан маст бўлганман.

• Селдан том чўкиб қолганидек, дайр ичида боданинг селидан мен ҳам масти хароб бўлиб қолдим.

• Навоий майга чўмиб, шунчалик заиф бўлдики, май шишаси оғзидаги қилдан бўйнига қармоқ солса бўлади.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ўзбек мумтоз шеъриятида зуллисонайлик анъанасининг асосчиларидан бири – Алишер Навоий форсий девонидаги ғазаларнинг учдан бир қисмини Хожа Ҳофиз Шерозий ғазаларига татабулар ташкил этади. Ғазалнависликни авжи аълога чиқарган “Ринди Шероз”нинг ижодий тажрибалари Навоий томонидан форсий шеърият баробарида туркона ғазалларда ҳам ижодий ўзлаштирилиб, муваффақиятли қўлланилган. Жумладан, таҳлил қилётганимиз ғазал ҳам хофизона услубда битилган бўлиб, қуйидаги матлаъ билан бошланадиган ғазалга ўзбекча жавобия ўлароқ вужудга келган:

*Маталаб тоату паймону салоҳ аз мани маст,
Ки ба паймонакашӣ шухра шудам рӯзи аласт*¹.

(Маъноси: Мендек бир масту аластан тоат, аҳду паймонида собитлик ва ободлик талаб қилмагин, чунки руҳлар Парвардигорга имон келтирган кун(Азал-Ибтидо кун)да шароб сипқориш билан шухрат топганман).

Ҳофизнинг бу ғазалида риндлик унга азалдан қисмат бўлгани, ишқ булоғида таҳорат қилган кун бутун борлиққа тўрт такбир уриб, жанозасини ўқигани (воз кечгани), май ичган киши қазо ва қадар дафтаридаги битиклардан хабардор бўлиши, гуноҳкор банда тоғдай гуноҳ ва хатоларни чумоли белидан ҳам кичик ва арзимас ҳисоблайдиган илоҳий даргоҳ раҳматидан умидсиз бўлмаслиги ҳақида сўз юритилади.

Навоий ғазали ҳам шароб тавсифи билан бошлангани сабабли, асосий мавзусини хамрия деб белгилаш мумкин. Матлағдаги муғ дайри ва куп сўзлари алоҳида изоҳни талаб қилади. Навоий яшаган даврда Ҳиротда муғ дайри – зардуштийлар ибодатхонаси бўлмаган. Бу тимсол ирфоний тилда орифлар мажлиси, пири комил ҳузури, маърифат даргоҳи маъносида қўлланилади. Шоир маърифат бодасига иштиёқи кучлилигидан, бу бодани муттасил ичиб сармаст ва беҳол куп аёғи – хум ёнида ётиб қолганини тимсоллар тилида шундай ифодалаган:

*Бош қўярмен куп аёғида май ичсам пайваст,
Қани муғ дайрида мендек яна бир бодапараст?*

¹ Ҳофизи Шерозӣ. Девои/ таҳиягар ва муаллифи луғоту тавасхот О.Давлатов. – Т.: Тамаддун, 2013. – Б.41.

Кейинги уч байт ҳам айни шароб таърифига бағишланган. Бу майдан тавба қилган киши, яъни маърифат ва ўзликини англашдан воз кечган киши ўлимга маҳкум. Бу ўлим – маънавий ўлим, кўнгил мурдалигидир. Маърифат майдан бенасиб, ўзликни англамаган киши инсон сифатида ўлик ҳисобланиб, бошқа жонзотлар қатори фақат умргузаронлик қила олади, холос. Айнан “муғбача”лар – маъно оламининг ходимлари берадиган май – огоҳлик бодаси руҳни тирилтириб, ғофиллик “тавба”сини синдиришга сабабчи бўлади. Огоҳлик ва ўзлик лаззатини тотган киши ғафлат ва жаҳолат, билимсизлик ва нодонликини ортқ орзу қилмайди, балки Ҳақ ва Ҳақиқатнинг янги-янги мақомларини ҳамиша кашф этиб боради:

*Мену майхонаки соқию муғанний қилмиш
Чанг зулфию тараб соғари бирла побаст.*

Шайх Абдуллоҳ Ансорий мастлик ва мастлар ҳақида шундай дейди: “Мастликларда тафовут бор ва маст ҳам ҳар хил бўлади. Бири бодадан маст бўлса, бошқаси масти ғафлат, бири мол-дунё кўплигидан маст бўлса, бошқа биров ўзига бино қўйган худбинлик майи мубталоси. Бу мастликлардан энг зарарлиси ва жамики қоронғуликларнинг асли – ўзига бино қўйган, такаббур кишининг мастлигидир... Хамр (ичкилик)дан маст бўлган киши қилмишидан пушаймон бўлиб, охираат жазосидан қўрқиб яшайди, ёхуд Тангри марҳаматига умид боғлайдигим, шояд унинг гуноҳлари ҳам кечирилар. Аммо ўзига бино қўйиш ҳавосига маст бўлган кишининг иши (оқибати) хатарли ва Тангридан узилиш хавфи бир умрлидир...”¹

¹ ج ۱ ص ۲۲۲ حواجه عبد الله انصاري كشف الغمار

Такабурлик – “жоҳ базми”даги мастликдан ҳосил бўлади. Муваққат муваффақиятлар, вақтинчалик лавозим ва амаллар, елдек бебақо машхурилик туфайли пайдо бўладиган ғурур ва кибр мастлиги одам бошига қўп балолар келтиради. Бекорга охирамон пайғамбари қўлларини кўтариб, уч марта “ҳадиддан ошганлар ҳалок бўлурлар!” деб огоҳлантирмаганлар. Дунёдаги муваққат лавозим, бойлик ва мартабасидан мағрурланиб кетганларга жазо тариқасида даражасини яна бир поғона кўтариб, сўнг-ра ер билан яксон бўлганларни тарих қўп эслайди. Афсуски, ибрат назари билан қарашнинг ўрнига ўзини мумтоз билганлар бу синовлардан ўзларига керакли сабоқ чиқармайдилар. Навоий бу синовларни бошдан кечиргани ҳамда улардан бир неча марта муваффақиятли ўтгани сабабли, унинг бу боладаги ўғити амал ва мансаб балоси билан синалган бошқа ижодкорларнинг шу мазмундаги шеърларидан таъсирчанроқ янграйди:

*Жоҳ базми аро саркашлик ила топма ғурур
Қим, бўлур буйла бийиклар яна бир жом ила наст.*

Кейинги байтда шоир фано даштида сафардош бўла оладиган бирор йўлдош йўқлиги ҳақида сўз юритади. Шоир бу билан унга тенг келадиган дарвешваш ва фонийсифат инсон ўз даврида йўқлигини айтиб мақтанмоқчи эмас, асло. Фано даштига сафар бошқа жисмоний ва руҳоний сафарлардан фарқли ўлароқ ёлғизликда амалга оширилади. Шихобиддин Сухравардий айтганидек, оламда нечта киши бўлса, Ҳаққа етказувчи йўллар сони ҳам шунчадир:

Йўқ ҳарифеки, фано даштида қўллар тутушиб,

Бўлса йўл қатъида ҳампой мангаву ҳамдаст.

Набатдаги байт Ҳофиз Шерозий ғазали матлаъи билан маънан яқин. Навоий “Аъроф” сурасининг 172-ояти маъносига ишора қилган ҳолда, аласт кунни, яъни руҳлар ўз Парвардигорига имон келтирган кунинда мастлик унга насиб этгани ҳақида сўз юритади. Ирфон аҳлининг фикрига кўра, ҳали жисмлар олами яралмасдан бурун барча руҳлар яратилиб, ўз Парвардигорларини кўришлари ва Биру Борлигига гувоҳлик келтиришлари – муҳаббат ва дўстликнинг ибтидосидир. Руҳ одам жисмига киргач, ўша биринчи дийдор ва аҳд-паймон кунни иштиёқида безовта бўлади ҳамда соҳибини Эгасига етишмоқ кунига қадар тинч қўймайди. Аласт кунни илоҳий жамол дийдоридан маст бўлган руҳ Қиёматгача бу шаробнинг хуморидан қутулолмайди. Унинг жоми, яъни жисми тупроққа айланса-да, руҳ мастлиги тарқалмайди:

*Мени усрук қўрубон жомим ушатма, эй шайх
Қим, бу янглиғ мени маст этган эрур жоми аласт.*

Навоий васф этган шароб сел каби жисм уйини хароб айлаб, руҳ хазинасини ошкор этади. Тўртта гиштни устма-уст қўйиб, баландпарвозлик ва бошқалардан устунлик даъвоси ўлароқ бунёд этилган биноларнинг томи сел келгач, асл ҳолига – тупроққа тенг бўлгани каби, аслида ибодатхона (дайр) бўлган оламда Яратганнинг кимлигини эслатувчи ва танитувчи шаробдан баҳраманд бўлган киши ҳам шон-шухрат, мансаб, куч-қувват, бойлик, ғўзаллик каби бебақо нарсалар туфайли ботин оламида бўйторган худбинлик, манманлик, такаббурлик, рижорлик каби “қасру кошона”лар бода селобидан тупроққа тенг бўлиб, инсон аслида бир ҳовуч туп-

роқ эканини эслатиб, шунга мос равишда яшашга ўргатади. Инсонга инсонийлик мақомини эслатувчи "аласт жомӣ" нақадар муборак шароб!..

*Селдин томға нишаст ўлғанидек, дайр ичра
Бода селобидин ўлди мени вайронға нишаст.*

*Ғарқи май бўлди Навою эрур уйла заиф
Ким, суроҳий қилидин солса бўлур бўғзиға шаст.*

**"НЕ ТОНГ, ЛИБОСИН АГАР МУШКФОМ
ҚИЛДИ ХАДИС..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 89-ғазал

Қачонки ул бути ширинкалом қилди ҳадис,
Хавоси шарбати юҳйил-изом қилди ҳадис.

Масих дам ура олмас анга уруж туни,
Магар бизинг маҳи улвийхиром қилди ҳадис.

Қаёнки ёзди ҳадис, ўлди сайд эл гўё
Нуқатни дона, хутутини дом қилди ҳадис.

Лабидин айру тушуб сўг учун китобатдин,
Не тонг, либосин агар мушкфом қилди ҳадис.

Чибинни шахд нечукким йиғар, такаллумдин
Рамидаларни нафас ичра ром қилди ҳадис.

Зихи такаллуми муъжиз низомким келгач,
Араб фасихҳлариға ҳаром қилди ҳадис.

Улусни тутти Навоий сўзи анинг бирла,
Магар Расули алайҳиссалом қилди ҳадис.

ЛУҒАТ

Ширинкалом – сўзи ширин
 Хавос – хосият; каби, сингари
 Юҳйил-ғизом – жаннат шарбати, сўнгакларни
 тирилтирувчи
 Уруж туну – меърож кечаси
 Маҳ – ой
 Улвийхиром – юксакларга хиром этувчи, олий-
 мақом
 Нуқат – нуқталар
 Хутут – хатлар
 Сўг – мотам
 Китобат – ёзув
 Мушқфом – қора ранг
 Шаҳд – асал, ширинлик
 Такаллум – сўзлаш
 Рамида – хуркиган, ваҳший
 Зиҳи – қандай яхши
 Муъжизнизм – муъжизага асосланган
 Фасиҳ – чиройли сўзловчи, сўзамол

ҲАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани махбун маҳзуф
 V-V- VV-- V-V- VV-
 V-V- VV-- V-V- VV-
 Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

НАСРИЙ БАЁН

• Ширин сўзли ул санам қачонки сўзласа, унинг сўзларида ўликларни тирилтирувчи хосият бор эди.

• Меърож кечаси унга ҳатто Исо Масиҳ сўзлай олмади. Оё, унга бизнинг олий мақомларни сайр этувчи моҳимиз ҳадис айтдимми?!

• Қаёнки сўзларини ёзиб юборса, эл унинг сўзларига сайд бўлди. Гўё ҳадисларининг нуқталари дона, хатлари тузоққа айланди.

• Ҳадис китобат чоғи – сиёҳ билан ёзилганда лабдан айри тушганидан мотам тутиб, қора либос кийганларга ўхшаса, ажабмас.

• Чивинлар асал атрофига йиғилгани каби, унинг ҳадиси сўзланганда, адашиб бошқа йўлга кирганларни яна ром этиб, тўғри йўлга солди.

• Унинг муъжизадек каломи шунчалар яхшики, арабнинг энг фасоҳатлиларига ҳам ҳикматли сўз айтишни ҳаром қилди.

• Навоий унинг сўзи шарофати билан бутун оламда машҳур бўлди. Гўёки унинг тилидан Расулulloҳ алайҳиссалом ҳадис айтди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

“Се” ҳарфи туркумини бошлаб берувчи ушбу ғазал наът мавзусида бўлиб, унда ҳадис сўзи радиф вазифасини бажаради. Ҳадис сўзи араб тилида сўз, гап (умумий маънода); ҳикматли сўз (афоризм); охирзамон пайғамбарининг ҳаёт тарзи ва сўзларини ифода этувчи махсус истилоҳ маъноларини билдиради. Навоий ғазалида бу маънолар ўз ўрнида ишлатилиб, туркий радифларда қўлланган тажнис санъатини ҳосил қилиш тажрибаси мазкур арабий сўзга ҳам татбиқ этилган. Жумладан, матлаъда “ҳадис” умумий, яъни сўзлаш маъносида келтирилган. “Бути ширинкалом” ибораси васф этилаётган севикли оддий санамлардан ширинсўзлиги билан мумтоз эканлигини таъкидласа, иккинчи мисрада

қўлланилган қуръоний иқтибос ("юҳйил-ъизом") бу сўзларнинг сарчашмаси илоҳий манбалардан эканлига ишора қилади:

*Қачонки ул бути ширинкалом қилди ҳадис,
Ҳавоси шарбати юҳйил-изом қилди ҳадис.*

Кейинги байтдаги "уруж туни" да Меърож мўъжизаси назарда тутилган. Имом ал-Бухорийнинг "Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ"ининг "Меърож ҳақида" ги бобида Молик ибн Саъсаа ривоят қилган ҳадисда келтирилишича, Муҳаммад пайғамбар осмоннинг ҳар бир қаватида бир ё бир неча пайғамбар билан кўришадилар. Фалакнинг биринчи қаватида Одам Сафийллоҳ, иккинчи қаватида Яҳё ва Исо Масиҳ, учинчи қаватида Юсуф пайғамбар, тўртинчи қаватида Идрис пайғамбар, бешинчи қаватида Ҳорун пайғамбар, олтинчи қаватида Мусо пайғамбар, еттинчи қаватида Иброҳим Халилulloҳ билан мулоқот қиладилар¹. Ана шу мулоқотда Исо Масиҳ пайғамбаримизга бирор сўз қотиш имконига эга бўлмаганликларига сабаб қилиб, у зотнинг сафарлари бошқа пайғамбарларга насиб этмаган мақом – Аллоҳ таоло хузурига бўлганликлари кўрсатилади:

*Масиҳ дам ура олмас анга уруж туни,
Магар бизинг маҳи улвййхиром қилди ҳадис.*

Кейинги байтда эса, меърож мўъжизаси содир бўлгандан кейин замон ҳукмдорлари ҳамда араб қабилалари сардорларига мактуб ёзиб, ҳақ динга даъват этилиш ҳодисаси қаламга олинади. Бу мак-

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ, 2-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.-Б.576.

тублар имон аҳлини ўзига ром этиб, бу муборақ сўзлардаги нуқталар кўнгил қушининг донаси, хатлари эса тузоққа ўхшатилади:

*Қаёнки ёзди ҳадис, ўлди сайд эл гўё
Нуқатни дона, хутутини дом қилди ҳадис.*

Пайғамбаримизнинг сифатларидан бири – у киши уммий, яъни хат-саводсиз бўлганлар. Оятлар ҳам, ҳадислар ҳам у киши томонидан айтилган, қотиблар томонидан ёзиб олинган. Ана шундай "саводсиз" кишининг лабларидан тўкилган маънавий дурдоналар байтда китобат пайтида мотам тутган кишидек қора кийгани табиий бир амрдек таърифланади:

*Лабидин айру тушуб сўғ учун китобатдин,
Не тонг, либосин агар мушкфом қилди ҳадис.*

Ҳадисларнинг ёрқин жиҳатлардан бири – уларнинг бирортасида қўполлик нишонаси, бировнинг дилини ранжитадиган сўз йўқ. Пайғамбаримиз сўзлаганларида ёки у кишининг сўзлари ривоят қилинганда одамлар асал атрофидаги чивинлардек тўпланишиб, ҳидоят топганлари, маърифат сабоқлари бўлган ҳадислар туфайли жаҳолат ботқоғидан қутулганлари ҳақида ислом тарихида минглаб далиллар мавжуд. Қолаверса, ўз фитратига кўра мусулмон туғилиб, кейин ташқи омиллар туфайли бошқа йўлга кириб кетган "рамида"ларнинг яна тўғри йўлга кириб, имон ҳаловатини топганлар ҳидоятда ҳадисларнинг аҳамияти жуда катта:

*Чибинни шахд нечукким йиғар, такаллумдин
Рамидаларни нафас ичра ром қилди ҳадис.*

Абдурахмон Жомийнинг "Шавоҳид ун-нубувват" ("Пайғамбарлик далиллари") асарида қайд қилинишича, пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳадислари аслиятда неча марта ўқиб-эшитилса, айтувчига ҳам, эшитувчига ҳам чексиз ҳаловат бағишлайди. Фасоҳатли ва етук бўлишига қарамасдан бошқа одамларнинг сўзлари кўп такрорланган ҳолатларида сўзловчига ҳам, эшитувчига ҳам малол келади. Қолаверса, Қурайш аҳли арабларнинг энг фасоҳатлиси ҳисобланган. Пайғамбаримиз сўзлаганда эса, арабларнинг энг фасоҳатли сўзловчи ва билагонлари ҳам хомуш тортганлар. Чунки ул зотнинг каломи Аллоҳнинг амру наҳйига мувофиқ бўлиб, бошқа эгри маънога таъвил ва талқин қилиб бўлмасди:

*Зиҳи такаллуми муъжиз низомким, келгач,
Араб фасихлариға ҳаром қилди ҳадис.*

"Сунани Термизий" да Аббос ибн Абдулмуталлибдан ривоят қилинган ҳадисда келтирилишича, бир куни саҳобалар пайғамбарни кутиб ўтирардилар. У зот чиқиб, саҳобаларга яқинлашганларида, улар Иброҳим Халилulloҳ, Мусо Нажиюллоҳ¹, Исо Рухуллоҳ, Одам Сафияллоҳ каби пайғамбарларни эслашиб, сифатлаётганларини эшитиб қоладилар. Салом бериб, суҳбатга қўшилган пайғамбар уларнинг сўзларини тасдиқлаб, илова қиладилар:

"Огоҳ бўлингким, мен Аллоҳнинг Ҳабибиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни ҳамд байроғини кўтарувчи ҳамда биринчи шафоат сўровчиман ва бунда ҳеч қандай

¹ Мумтоз адабиётда Мусо (а.с.)ни одатда, Калимуллоҳ сифати билан эслашади. Ушбу ҳадис матнида бу пайғамбарнинг Нажиюллоҳ – Аллоҳ томонидан юборилган халоскор, деган сифатлари борлиги ойдинлашади.

(ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни биринчи шафоат қилинувчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен жаннат ҳалқаларини биринчи ҳаракатга солувчиман. Бас, Аллоҳ уни (айнан) мен учун очар ҳамда мени ва менинг умматининг фақирларини унга киргизар. Мен аввалгилар ва охирилларнинг энг мукарамиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ.¹

Бу ҳадис пайғамбаримиз шаънига айтилган сўзлар, юқорида келтирилган ҳадисларнинг хулосаси ва қаймоғидир. Шундай улуғ пайғамбарнинг уммати бўлган Навоийнинг:

*Улусни тутти Навоий сўзи анинг бирла
Магар расули алайҳиссалом қилди ҳадис.²*

– деганида ҳам ҳеч қандай ортиқча фахрланиш йўқ, балки воқеликнинг айнаи ўзидир.

¹ Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннахр, 2006. – Б.17.

² Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 3-том. Гаройиб ус-сиғар. – Т.: Фан, 1988. – Б.92.

**“ҲАР НЕЧУК ҲУКМ ЭТСА, ТЕГМАС ЖОНҒА
ЖОНОН БИРЛА БАҲС...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 90-ғазал

Нутқи жон бермак қилур ул лаъли хандон бирла
бахс,
Рост Исодекки қилғай оби ҳайвон бирла бахс.

Ёр дерким, баҳс қил эрним билаким, не учун
Қўнглунг олиб қасди жон этти, қилай жон бирла
бахс.

Эй кўнгул, гар ақл этар манъи жунуним не жадал,
Айб эрурким, аҳли дониш қилса нодон бирла бахс.

Жонни жонон гар тилар, биллаҳки, миннат
жонғадур,
Ҳар нечук ҳукм этса, тегмас жонға жонон бирла бахс.

Носихо, қилма жадал, айрил кийиклардин дебон,
Олими шаҳр этмағай ғули биёбон бирла бахс.

Фақр кўйида мусаллам тут не қилсанг истимоъ,
Ориф эрмас – ҳар кишиким қилса ирфон бирла бахс.

Эй Навоий, ҳар нечук зулм этса, чек, дам урмағил
Ким, гадо ҳадди эмас ҳеч ишда султон бирла бахс.

ЛУҒАТ

Баҳс – изламоқ; талаб шиддати; эътироз билдир-
моқ; тафтиш; сўзламоқ; мунозара; тортишув; ка-
лом илмининг асосий тушунчаларидан бири

Оби ҳайвон – ҳаёт суви

Эрн – лаб

Жадал – баҳслашмоқ

Носих – насихатгўй

Ғули биёбон – сахро жини

Мусаллам тутмоқ – муҳокамасиз қабул этмоқ

Истимоъ – эшитмоқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Ёрнинг нутқи хандон лаби билан жон бағишлаш
бўйича мусобақалашишлари Исо Масих билан Хизр
чашмасининг баҳсига ўхшайди.

• Ёр айтади: Сенинг кўнглингни олиб, яна жонинг
қасдига тушган лабим билан жанжаллашмайсан-
ми?! Ахир, қандай қилиб, ўз жоним билан тортиша-
ман?

• Эй кўнгул, агар ақл ишқ йўлида девона бўли-
шимга қарши чиқса, у билан тортишма. Донолар-
нинг нодон билан баҳслашмоғи айб саналади.

• Агар жонон жонимни тиласа, Худо ҳаққи, бундан

жон миннатдор бўлади. Жонон нима ҳукм қилса ҳам, жон билан жонон ўртасида тортишув ва эътироз бўлмайди.

- Эй насиҳатгўй, кийиклардан айрил деб, мени қистовга олма. Шаҳар олими саҳро жини билан тиллашмайди.

- Фақр йўлига кирсанг, бу йўлдаги барча буйруқ ва кўрсатмаларга сўзсиз амал қил. Ирфон бобида баҳслашувчи одамни ориф деб бўлмас.

- Эй Навоий, сенга ҳар қанча зулм етса ҳамки, чида, эътироз билдирма. Султон билан баҳслашмоқ гадога ярашмайди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР:

Араб алифбосида “с” товуши учта ҳарф (“се-и мусалас”, “син” ва “сод”) билан ифодаланади. “Се-и мусалас” ҳарфи фақат арабча сўзлар таркибида келтирилгани сабабли, ғазалчилик тарихида ушбу ҳарф билан тугалланган шеърлар жуда кам. Жумладан, Навоий-гача мумтоз лирик меросимизда мазкур туркумдаги ғазаллар учрамайди. Навоийнинг ушбу ҳарф билан тугалланган ғазаллар туркумини яратишининг ўзини ўзбек ғазалчилигидаги ихтироларидан бири сифатида баҳолаш мумкин.

Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида келтирилишича, Навоий бошчилик қилдиган нафис мажлисларда қатнашувчи ёш шоирларга Мавлоно Котибий Нишопурийнинг “Шутур-хужра” қасидасига жавоб ёзиш вазифаси юкланаркан. Котибийнинг ушбу қасидасининг ҳар бир байтида бир-бири билан мутлақо алоқадор бўлмаган шутур (туя) ҳамда хужра сўзлари қўлланилган бўлиб, шоир бадиий тахайюл ва мантиқий тафаккур ёрдамида янги-янги мазмун ва маъноларни яратган. Бундай мушкул вазифани удалаш шоирларда ҳар қандай сўз, нарса ё хо-

дисани шеър мулкига айлантириш қобилиятини ри-вожлантирган. Ҳар бир сўз, ҳар бир лаҳза ва ҳар бир нарсага шоирона кўз билан қараш ва уларни ижодий ниятларга бўйсундириш малакаси бошқа улуғ шоирлар каби Навоийга ҳам янгидан-янги ижодий имкониятлар излаш ҳамда маҳоратини намоён этишда қўл келган. Жумладан, таҳлил қилаётганимиз ғазалда “баҳс” сўзини радиф сифатида танланиши ҳам шоирлик иқтидорининг намоёйишидир. Арабча бу сўз ўзбекчада асосан тортишув ва мунозара маъноларини билдирса-да, аслида жуда кўп маъно товланишларига эга эканлигини луғатлар изоҳида келтириб ўтдик. Илмий мажлисларнинг асосий қуроли ҳисобланган баҳс сўзини радиф ўрнида қўллаш орқали кўнгли ва руҳиятнинг ранг-баранг оламини тасвир этиш ва тасаввур оламининг уфқларини кенгайтириш мутафаккир шоирнинг катта иқтидор ва салоҳиятидан дарак беради.

Матлаъда талмиҳ, ташбиҳ, таносуб ва тамсил шеърӣ санъатлари омухта келтирилган. Ёрнинг нутқи Исо Масиҳнинг дамига, лаблари – Хизр чашмасига ўхшатилиб, уларнинг жонбахшлиги борасидаги баҳс-тортишувлари воситаси ташбиҳ вазифасида келтирилган рост сўзи билан қувватлантирилган. Рост сўзи гўёки, ўхшаш маъносини аңлатиш баробарида, асосий маъноси бу ўхшатиш ҳаққонийлиги, шунчаки ривоят ё муболаға эмаслигини таъкидлаш учун ҳам қўл келган:

*Нутқи жон бермак қилур ул лаъли хандон бирла баҳс,
Рост Исодекки қилғай оби ҳайвон бирла баҳс.*

Ёрнинг “лаъли хандон”и – лаби Хизр чашмасидек мангу ҳаёт бағишлаш баробарида кўнглини овлаш ва жон олиш қудратига ҳам эга. Жон олувчи ҳам, жон берувчи ҳам ёр бўлгач, у билан баҳслашиш-тортишиш бефойда. Негаки, жонон аллақачон жонга айланиб ул-

гурган. Жон ва жонон фарқиға бормаи, ишқ жунуни
ғалаён қилганда ақлнинг бундай ҳолат учун кўнгилга
эътироз билдириши – нодон кишининг аҳли дониш
билан баҳсга киришишдек уятли иш ҳисобланади.
Инсоннинг ҳатти-ҳаракатини ақл ва қалб бошқаради.
Ақлнинг луғавий маъноси – тушов, оёқдаги кишан
бўлиб, тушунча сифатида инсонни тийиқсиз ҳаракат-
лардан сақлагувчи ички туйғуга нисбатан қўллани-
лади. Лекин бу “тушов» – ақл қалбни макон тутган
муҳаббат мантиғини англашга ожизлик қилади ҳамда
донишманд кишиларнинг ҳузурида алжираётган
жоҳил кишиларга ўхшаб қолади. Унинг бу эътироз ва
баҳсларига кўнгилнинг соқитлиги – донишманднинг
жоҳилга жавоби янглиғдир:

*Эй кўнеул, гар ақл этар манъи жунуним не жадал,
Айб эрурким, аҳли дониш қилса нодон бирла баҳс.*

Кўнгилнинг ақл эътирозларини жавобсиз қолди-
риши – фақат ўз шаънини асраш ёки жавоб беришда
оқизлигидан эмас. Жонон жонни олмоқчи бўлиши –
жон учун катта мукофот. Жалолиддин Румий шу маъ-
нода ажойиб бир ўхшатиш келтиради: она қорнидаги
чақалоққа фаришталар: “энди бу тангу тор жойдан
чиқ, она қорнидан анча кенг, гўзал ва меҳрибонларга
тўла бир олам бор, тириклик оламига қадам қўй”, дей-
ишса, чақалоқ бунга кўнмасдан, йиғларкан. Биноба-
рин, ўлим пайти “бу фоний дунёдан гўзалроқ, кенгроқ
ва мангуликка дахлдор бошқа бир олам бор, энди бу
дунёни тарк этиш пайтинг келди”, деб айтилса, кўп-
чилик чақалоқ каби Яратганнинг бу меҳрибонлигини
англамасдан, бир лаҳза бўлса ҳам, умрни узайтириш-
га ҳаракат қилишади. Жонни берувчи ҳам, олувчи ҳам
жонон экан, унинг барча ишлари аини ҳикмат бўлиб,
баҳс ва эътирозга сабаб бўлмаслиги керак:

Жонни жонон гар тилар, биллаҳқи, миннат

*жонғадур,
Ҳар нечук ҳукм этса, тегмас жонга жонон бирла
баҳс.*

Жонни жононга топширган ошиқ Фарҳод ва Маж-
нун каби сахро кийиклари билан улфат тутинади. Ишқ
гавҳарини қўлга киритган одамнинг кўнгли боланинг
қалбидай пок ва беғубор бўлади. Унда қаҳру ғазаб,
шаҳват оловлари сўнгани, ҳамма жойда ёрнинг ни-
шонини ахтаргани сабабли ваҳший хайвонлар билан
ҳам унсият топади. Меҳр ва шафқат булоғига айлан-
ган қалбларни шаҳардаги мавқе ва обрў учун Мажнун
яшайдиган кимсалар тушунмайди. Улар учун Мажнун
– сахро жини, Фарҳод – ўз қадрини билмаган девона.
Ажабланарлиси, ўзларини шаҳарнинг энг донишманд
уламози билган ҳолда мажнуншеваларни ўз ҳолига
қўймай, насиҳат тўқиб, уларга озор етказишади:

*Носихо, қилма жадал, айрил кийиклардин дебон,
Олими шахр этмагай ғули биёбон бирла баҳс.*

“Олими шахр” ва “ғули биёбон” тасаввуф тарихи-
даги бир ҳикоятни ёдга солади: “Насойим ул-муҳаб-
бат” да келтирилишича, Абу Абдуллоҳ Бобуний деган
бир курд йигити саҳродан Шерозга келиб, мадрасадаги
толиби илмларнинг баҳсу мунозараларини кўриб,
мафтун бўлиб, ўз она тилида улар билан сўзлашмоқ-
чи бўлибди. Мадраса толиблари уни арабчада масха-
ра қилиб, устидан қулишибди. Абу Абдуллоҳ улардан
араб тилини ўрганиш сиррини сўрабди. Толиби илм-
лар айтишибди:

Агар оёғингдан осилиб, “усфура, казбура” деб ҳар
кеча такрорласанг, албатта араб тилини ўрганасан.

Абу Абдуллоҳ Бобуний бу сўзга чин кўнгилдан
ишониб, уйга бориб амал қилса, Ҳақ таолонинг ино-

яти билан ҳам араб тилини мукаммал билиб, ҳам барча илмлар эшиги унга очилибди. Ўзининг таъбири билан айтганда, курд бўлиб ухлаб, араб бўлиб уйғонибди. Қайси фандан бўлмасин, бу донишманд барча баҳсларда ғолиб чиқиши валийлик нишонасидан ўзга эмас, деб хулосалайди Навоий.

Кейинги байт Абу Абдуллох Бобунийнинг маслаги нақадар тўғрилиги, фақр йўлидаги итоаткорлик саҳройи кишиларни ҳам шаҳар улаомлари етмаган мақомларга етказиши мумкинлигига бир ишорадир:

*Фақр кўйида мусаллам тут не қилсанг истимоъ,
Ориф эрмас ҳар кишиким қилса ирфон бирла баҳс.*

Кейинги байтда ўзини гадо, ёрни султон деб билиб, қанча зулм этса ҳам, чидаб, эътироз билдирмасликни тарғиб қиларкан, бу салтанат ва дарवेशлик тариқат йўлидаги мақомлардан эканлигини илғаш қийин эмас. Зоҳир олами подшоҳи – Султон Хусайн Бойқаро ҳузурида ўн мартагача эътироз билдириб, у билан истаган масалада баҳсга кириш имтиёзига эга бўлган Навоий бу давлатни Ҳақ таоло ҳузурида ҳамиша ризо ва таслимият мақомида туриши, ҳақиқий шох – Парвардигори олам эканини бир лаҳза ҳам эсдан чиқармаслик баракатидан ҳосил этган:

*Эй Навоий, ҳар нечук зулм этса, чек, дам урмағил
Ким гадо ҳадди эмас ҳеч ишда султон бирла баҳс.*

"ҲАЛОКИМА ҚАД ИЛА ПАЙКАРИ ЭРУР БОИС..."

«Ғаройиб ус сиғар», 91-ғазал

Менинг жунунума гар ул пари эрур боис,
Ҳалокима қад ила пайкари эрур боис.

Дема недин куясенким, анинг юзу лабидин
Бу ишга шуъла била ахгари эрур боис.

Кўнгул қуши туну кун мулки бохтар сори
Ҳаво қилурға маҳи ховарий эрур боис.

Мангаки, ғамзасидин ўлмишам, ҳаёти абад
Ҳаёлиға лаби жонпарвари эрур боис.

Чаманда булбул этар шавқ нуктасин такрор
Ки, гул варақларининг дафтари эрур боис.

Ул ой фироқида ашким оқарға шому саҳар,
Тулуъи Зухра била Мўштарий эрур боис.

Кўнгулни чоку бағирни шикоф истарима
Анинг қиличи била ханжари эрур боис.

Ҳамиша дайр ичида бўлмоғимға муғбачалар
Карашмасию фано соғари эрур боис.

Навоий ўлмасига озими Ироқу Ҳижоз
Магар назоҳати мулки Ҳирӣ эрур боис.

ЛУҒАТ

Пайкар – бадан, жисм
 Ахгар – лахча, чўғ
 Бохтар – кунботар, ғарб
 Маҳ – ой
 Ховар – кунчиқар, шарқ
 Шикоф – тешик
 Карашма – нозланиш
 Соғар – қадаҳ
 Озим – азм этувчи
 Назоҳат – тароват, покизалик

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф
 V-V- VV-- V-V- VV-
 V-V- VV-- V-V- VV-
 Мафоилун файлотун мафоилун фаилун

НАСРИЙ БАЁН

- Агар ул пари менинг жунунимга боис бўлса, унинг қадди-қомати ҳалокатимга сабабчидир.
- Нега ёнмоқдасан дема, унинг юзи ва лаби ишқ оташининг шуъласи ва лаҳчасига боис бўлмиш.
- Кўнгил қуши кеча-ю кундуз кунботар томонга майл қилишига ўша шарқдан чиққан ой сабабдир.
- Мен ғамзасидан ҳалок бўлдим, мангу ҳаёт топиш ҳаёлига тушишим лабининг жонпарварлигидандир.
- Булбул чаманда шавқдан такрор-такрор сайра-

шига гул япроқлари – варақларида бу шавқ қиссаси ёзилгани сабабдир.

- Шому саҳар ул ой фироқида кўз ёшим оқиши Зухра билан Муштарий осмонда пайдо бўлгани боисидандир.
- Унинг қиличи билан ханжари сабабли, кўнглим чоқу бағрим илма-тешик бўлишини истарман.
- Дайр ичини доим манзил тутишимга муғбачаларнинг ноз-карашмаси ва фано соғари иштиёқи боисдир.
- Навоий Ироқ ва Ҳижоз томонга йўл олмаслигига Ҳирот мулкининг покиза ва тароватли экани сабаб бўлса, ажаб эмас!

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазал ўз табиатига кўра икки турга – матбуъ ва маснуъга бўлинади. Матбуъ ғазалларда асосан туйғу ва тафаккур ҳосиласи бўлмиш янги фикр ва кечинмаларни табиий йўсинда, очиқ, содда ва самимий етказишга эътибор қилинса, маснуъ ғазалларда сўз қўллаш, бадийлик ва санъаткорлик масаласи биринчи ўринда бўлади. Ахлоқий-дидактик мавзудаги ғазалларда асосий эътибор моҳиятнинг англа-тиш бўлса, ишқий-романтик мавзудаги шеърларда лафзий ва маънавий санъатларни қўллаш маҳорати ижодкор учун асосий вазифа бўлиб қолаверади.

“Боис” радифли ғазал – ўз табиатига кўра маснуъ ғазал ҳисобланади. Олдинги икки ғазал шарҳида қайд қилганимиздек, “сеи мусаллас” ҳарфи билан тугалланган ғазал ёзиш туркий ғазалнависликнинг Навоийгача даврида нодир ҳодиса ҳисобланган. Ғазалнинг радифи – боис сўзи ўз навбатида ташбех воситаси вазифасини ҳам бажарган. Ғазалда таш-

бихлар силсиласини қўлаш услуби бошқа ғазаллардаги ўхшатмалардан фарқ қилади. Бунда икки мушаббих ва икки мушаббахун биҳи (ўхшатма ва ўхшатиладиган нарсас) ёнма-ён келтирилиб, ўз наватига жамъу тақсим ва лаффу нашр санъатлари имкониятларидан ҳам самарали фойдаланилади. Жумладан, матлаъда ёрнинг қадду қомати ошиқ ҳалокатига сабаб тариқасида кўрсатилган бўлса, иккинчи байтда ишқ оташининг шуъласи ҳамда чўғ-лахчасига ёрнинг порлоқ юзи ва лаъли лаби боис бўлгани қаламга олинади:

*Менинг жунунума гар ул пари эрур боис,
Ҳалокима қад ила пайкари эрур боис.*

*Дема недин қуясенким, анинг юзу лабидин
Бу ишга шуъла била ахгари эрур боис.*

Ишқ ўтининг шуълаварлиги ва ҳарорати ёрдан экан, кўнгилнинг кеча-ю кундуз у томонга талпинишлари, ошиқнинг ёр ғамзасидан ўлиб, лабининг ҳаёлидан қайта тирилишлари ҳам ёр туфайлидир. Ҳар бир байтда икки нарсани ёнма-ён келтириб, бошқа икки нарсага ўхшатиш ва сабабчи қилиб кўрсатиш шойрдан жуда катта маҳорат талаб қилади. Жамъу тақсим ва лаффу нашр, ташбиҳи киноят каби муштарак санъатларнинг унсурлари қоришиқ ҳолда қўлланилгани янги бир номсиз бадий санъатни вужудга келтирган. Радиф ҳам икки сўздан (эрур боис) ташкил топгани, ҳар бир байтда икки тимсол ё тушунчани ёнма-ён келтирилишидан ташқари, байтларда макон ва миқёс ҳам ўзгариб туради. Учинчи байтда ўхшатмалар муҳаббат қўлами кайҳоний эканлигини билдирса, тўртинчи байтда маҳбубанинг қудра-

ти инсон имкониятларидан хориж бўлган даражада экани таъкидланиб, карашмаси жон олувчи бўлса, лабларининг хаёли Хизр чашмаси шунчаки ривоят эмаслигига далил бўлиши таъкидланади:

*Кўнгул қуши туну кун мулки бохтар сори
Ҳаво қилурға маҳи ховарий эрур боис.*

*Мангаки, ғамзасидин ўлмишам, ҳаёти абад
Хаёлиға лаби жонпарвари эрур боис.*

Булбулнинг тароналари қайта-қайта такрорланиши гул varaқларидаги ишқий битикларга боғлиқлиги, гул япроқларини дафтар varaқларига ўхшатилиши Шайх Саъдийнинг бир байти тарихини эсга солади.

“Насойим ул-муҳаббат”да келтирилишича, Шероздаги улуғ зотлардан бири Саъдий Шерозийнинг тариқатдаги мақомини инкор этиб, унга нисбатан кўнглида бир нописандлик бўлган экан. Ўша шайх бир кеча тушида осмон эшиклари очилиб, фаришталар табақларда нур кўтариб, ерга нузул этганларини яққол кўрибди. Сўради: Бу не нурдир? Фаришталар дедилар: Бу нур Саъдий Шерозий учундирки, бир байт айтибдур ва ул байт Ҳақ субҳонаху ва таоло ҳазратида қабул тушибди ва ул байт будир:

*Барги дарахтони сабз дар назари хушёр,
Ҳар varaқе дафтар аст маърифати Кирдигор.*

(Мазмуни: Яшнаган дарахтлар барги хушёр киши назарида Яратувчи маърифати китобининг varaқларидир).

Ул азиз уйқудан уйғонгач ўша заҳоти бу хушбарни етказиш учун Шайх Саъдийнинг хонақоҳи

эшигига борибди. Борса, ичкарида бир чироқ мил-
тиллаб ёниб турибди ва хиргойи овози келиб ту-
рибди. Яхшилаб қулоқ тутса, тушида эшитган байт-
ни Шайх Саъдий замзама қилаётган эмиш.

Навоий ҳам устози байтидан илҳомланиб, ҳам
Ҳаққа, ҳам халққа хуш келадиган мана бундай байт-
ни айтган:

*Чаманда булбул этар шавқ нуктасин такрор
Ки, гул варақларининг дафтари эрур боис.*

Кейинги байтда тасвир чаманзордан яна кай-
ҳонга – кеча ва кундузни алмаштирувчи фалакда-
ги Муштарий ва Зухрал фалакларига кўчади. Нужум
илмига кўра, Зухра сайёраси кундузи, айниқса, тонг
пайтида, Муштарий эса кечқурун, яъни шом пай-
тида яққол намоён бўлади. Зухра ва Муштарий ой
кўринмайдиган кечаларда нур сочиб, аниқроқ на-
моён бўлиши билан ошиқнинг кеча-ю кундуз кўз ёш
тўкиши орасида ажиб таносуб ҳосил қилиб, шоир
ёзади:

*Ул ой фироқида ашқим оқарга шому саҳар,
Тулуғи Зухра била Муштарий эрур боис.*

Мазкур ғазалнинг мақъаи ҳам алоҳида му-
лоҳазани талаб қилади. Сабабаи, тахаллус байтида
Ироқу Ҳижоз сўзларининг келиши шоирнинг бир
умрлик орзуси – ҳаж сафари иштиёқи билан боғлиқ.
Ҳажга бормасликка гўё Ҳиротнинг таровати ва хуш
ҳавоси сабаб қилиб кўрсатилгандек:

*Навоий ўлмасиға озими Ироқу Ҳижоз
Магар назоҳати мулки Ҳирий эрур боис.*

Бу билан шоир ўз она юрти тупроғини муқаддас
маконлар ва қадамжолардан ҳам устун қўйган, де-
ган мазмундаги хулоса билан фикримизни яқун-
лашимиз мумкин эди. Лекин шоирнинг эътиқоди
ва тарихий далиллар бу хулосага қарши гувоҳлик
бериб турганида, байтни қайтадан ўқиб, чуқурроқ
мулоҳаза қилишимиз керак.

Мумтоз бадий илмида ибҳом деган бадий санъат
бор. Унга кўра, шоир мисрани шундай тузадики, уни
ўқиганда бир-бирига зид икки хил маъно юзага ке-
лади. Алишер Навоий ҳаж сафарига чиққанида бир
неча марта мамлакат нотинчлиги сабабли, бу мубо-
рак сафарни кейинроққа суришга мажбур бўлади.
Бу нотинчликларнинг бош манбаи – пойтахтдаги
сарой аҳли бўлгани сир эмас. Ана шу нопокликлар,
хиёнат ва сотқинликларни билган Навоий киноя
оҳангида Ҳирот сабабли Ироқу Ҳижозга йўл олол-
маслигини баён этган.

**“ДЕСАНГКИ, ФАРД ЎЛАЙ ЭЛДИН КЎНГУЛНИ
ХОЛИЙ ТУТ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 92-ғазал

Бузуғ кўнгулга фано бўлса ком, чексун ранж
Ки, ранж чекмаса ҳаргиз муяссар ўлмас ганж.

Агар кишига чекиб ранж, ганж бўлди насиб,
Деса бу ганжни асрай, йўқ андин ортуқ ранж.

Кишики нақдини вазн айлабон қилур мадфун,
Бу ғуссасанждур, олған киши-фароғатсанж.

Йилон киби, не ажаб, ганж асраған кишининг
Ҳамеша комида гар заҳр эрур, танида шиканж.

Замона жоҳи учун ҳар ғулулайи ташвиш
Ки, келса кўнгулунг уйини анга қилурсен ханж.

Десангки, фард ўлай элдин кўнгулни холий тут
Ки, тоқ дерлар агар ханж сари этсанг ланж.

Боши қуйидурур озода савсан оллинда,
Чу наргис ўлди чаман махзанида нақд-ул-фанж.

Тариқ киби сўюлур талхкомлик бирла,
Тариф-тарифки, йиғиштурди олтунин норанж.

Итур кўнгул ҳарамидин хавотир асномин,
Навойи, ўлса мақоминг Мадина, гар Афранж.

ЛУҒАТ

Ком – истак

Ранж – машаққат, азоб

Ганж – хазина

Нақд – бойлик, пул

Вазн айлаш – оғирлигини ўлчаш

Мадфун – қўмилган

Ғуссасанж – қайғуни сотиб олган

Шиканж – исканжа, машаққат

Жоҳ – обрў, мартаба, улўғлик

Ғулула – ғулула

Ханж – ботил, зое

Ланж отмоқ – хиром айламоқ

Нақд ул-фанж – тўпланган бойлик

Талхкомлик – умидсизлик, аччиқ кўз ёш тўкиш

Норанж – апельсин

Асном – санамлар, бутлар

Афранж – Фаранг, Европа

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани махбуни мақсур

V-V- VV-- V-V- VV~

V-V- VV-- V-V- VV~

Мафоилун файлотун мафоилун файлон

НАСРИЙ БАЁН

• Кўнгли вайрон киши агар фано мақомига эри-
шишни истаса, ранжу азоб чексин, киши ранж чек-
масдан роҳат ва хазинага эришолмайди.

• Агар кимдир заҳмат чекиб, ганж-хазинани қўлга киритса, бу ганжни сақлаб қолмоқчи бўлса, бундан ортиқроқ ранжу машаққат йўқ.

• Кимки олтинларини тарозиде тортиб, ерга кўмиб қўйса, ўзига ғусса сотиб олибди. Топиб олган киши эса – роҳат ва фароғатда бўлади.

• Бойлик – хазина асраган одамнинг насибаси илондек заҳар бўлиб, ҳамиша бурилиб-эшилиб яшадиганидан танасида исканжа бўлса, ажаб эмас.

• Замонда обрў-эътибор топиш учун кўнгилдаги таъшишлар ғулғуласи аслида беҳуда ва кетган нарсалардир.

• Фард – ягона бўлмоқни истасанг, кўнглинг уйини бошқалардан холи тут. Агар беҳуда нарсаларга берилсанг, сени ягона эмас, балки бекас – бенаво деб атайдилар.

• Наргис чаман маҳзанида олтин тўпловчи бўлганидан савсан олдида боши қуйи туради.

• Норанж-апелъсин олтинларини тарикдай заррама-зарра тўплайди, аммо охирида тарикдек бағри ўйилади.

• Навоий, Мадинада ё Фарангда бўлсанг ҳам, Аллоҳ ёдидан ўзга хотирлар санамларини ҳамиша кўнглинг ҳарамидан йўқ қилиб яша.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазал орифона мавзуда, мавъиза оҳангида ёзилган. Матлаъдан асосий мавзу – фано мақомига эришиш эканлигига урғу берилиб, “бузуғ кўнгил” – Худонинг ёдида дили вайрон бўлган киши фано мақомига эришиши учун риёзат чекиши уқтирилган. “Алишер Навоий қомусий лугати”да берилишича, фано – инсон ўзлиги ва бандалиги мақомини Ҳақ таоло баробарида йўқ деб билмоқ, барча майл-истак

на орзуларидан воз кечиб, бутун олам ва оламдагилар Худонинг олдида ҳеч нарса эмаслигини теран англамоқ, башарий сифатлардан қутулиб, илоҳий сифатлар билан ботин оламини безамоқ демакдир. Фано истилоҳ сифатида биринчи марта Зуннун Мисрийнинг муриди Абу Саид Харроз томонидан қўлланилган. У “Ал-Лумаъ” китобида фанога шундай таъриф беради: “Фано – бандалик ишларидан буткул узилмоқ ва бақо – илоҳий мушоҳадада боқий қолмоқ эрур... Баъзи кишилар муҳаққиқларнинг фано тўғрисидаги сўзларидан иштибоҳга тушиб, башарият фаноси емак-ичмакни тарк этмоқдан ҳосил бўлади, негаки жисм кучсизланганда башарий сифатлар ундан кетади ва инсон илоҳий сифатлар билан сифатланади, деб ўйлайдилар. Бу гумроҳлар башарийлик ва башарий ахлоқ ўртасида тафовутни билмабдилар. Оқ рангдан оқлик ва қора рангдан қоралик сифати кетмаганидек, башарий табиат инсондан кетмас. Ҳақиқат нурунинг қудрати сабабидан табиат ва ўзгаришга дуч келадиган нарса – башарий ахлоқдир”.

“Рисолаи Қушайрия” муаллифи инсон табиатида ёмон хислатларнинг йўқ бўлишини фано ва уларнинг ўрнига гўзал хулқларнинг қарор топишини бақо, деб таърифлайди. Иззуддин Кошоний фанони сайр илаллоҳнинг ниҳояси, деб билган.

Башарий сифатлардан қутулиш деганда, хирс, ҳасад, риё, такаббурлик, очкўзлик, ёлғон, шахват... каби ёмонликка ундовчи хислатлардан покланиб, ризо, шукроналик, қаноат, таваккул, фақр, сабр, ҳаё... каби гўзал ахлоқий сифатлар билан зийнатланишни тушуниш керак. Бунинг учун инсон энг аввало, мол-дунёга ҳарислик хислатидан воз кечишни ўрганиши зарур. Бойликни бахтли яшаш учун воси-

та эмас, балки мақсад деб билувчилар вайронада кўмилган хазина устида умргузаронлик қиладиган илондан фарқи қолмайди. Илон ҳеч қандай фойда бермайдиган хазина учун заҳар сочиб, ўзига фақат душман орттиргани каби, мол-дунё тўплаб, ўзи ҳам емай, бировга ҳам бермай, ерга кўмиб юрагини ҳовучлаб юрадиганлар ҳам жамиятнинг илонлари ҳисобланади. Энг ачинарлиси, ҳамиша ичи тўла заҳар-заққум, азоб-исканжада яшайдиган бундай зотларга ҳавас қилиб бўлмайди:

*Кишики нақдини вазн айлабон қилур мадфун,
Бу ғуссасанждур, олған киши – фароғатсанж.*

*Йилон киби, не ажаб, ганж асраған кишининг
Ҳамеша комида гар заҳр эрур, танида шиканж.*

Бойликдан ташқари яна бир маънавий офат, бу – шухратпарастлик ва амалга интилиш хислатидир. Инсон боласининг кўпгина интилиш ва ташвишлари, азоб ва машаққатлари ана шу хислати туфайли содир бўлади. Бошқалардан устунлигини билдириш, ўзининг истеъдоди, билими ва куч-қуввати, насл-насаби ва амали билан фахрланиш учун энг азиз неъмат – умрни сарфлаб, моҳият эътибори билан ҳеч нарсага арзимайдиган ташвишлар юкини тортиш кўпчиликнинг ҳаёт тарзига айланиб қолган. Фоний дунёда Ҳаққа ибодат қилган дамлардан ўзга барча ишлар пушаймонлик келтиришини билса-да, одам боласи мангу яшайдигандек, беҳуда ишлар билан банд бўлиб қолади. Беҳуда умргузаронлик қиладиганлардан фарқли ўлароқ, фард – якка-ю ягона бўлиб, тўғри йўлда яшамоқни истаган инсон кўнгил уйини Аллоҳдан ўзгалар ҳаёлидан поклаши керак.

Акс ҳолда, у қанчалик узлатда тоат-ибодат қилмасин, ажал шарбатини бекасу бенаво ҳолида тотган кишилар билан тенг бўлиб қолади:

*Замона жоҳи учун ҳар ғулулайи ташвиш,
Ки, келса кўнглунг уйини анга қилурсен ханж.*

*Десангки, фард ўлай, элдин кўнгулни холий тут
Ки, тоқ дерлар агар ханж сари этсанг ланж.*

Кейинги икки байтда мазкур маънолар ташхис санъати ёрдамида бошқача рангда таъкидланади. Наргис гулининг уруғлари сариқ рангда бўлиб, гуллаган чоғида сариқ уруғлари (олтинлари) оғирлигидан боши ҳамиша қуйи бўлгани, савсан эса ҳамиша сарбаланд яшагани, норанж – апельсин дарахти зарра-зарра “олтин” (мева) тўплагани билан охири барчасидан мосуво қолиши – дунё ҳаётида юки оғирлар юки енгилларга қараганда яшаши қийинроқ бўлишига далил сифатида келтирилган. Бинобарин, инсон қаерда яшашидан қатъи назар, ҳаёл ва хотирни чалғитувчи санамлар – шухратпарастлик, мол-дунёга очкўзлик, бахиллик каби хислатлардан пок тутиши керак. Ушанда у хоҳ Мадина, хоҳ Фарангистонда бўлсин, Ҳақнинг йўлида фано бўлиш саодатига эришади:

*Итур кўнгул ҳарамидин хавотир асномин,
Навоий, ўлса мақоминг Мадина, гар Афранж.*

**“КИМ ГАДОЙИНГДУР, АНГА ЙЎҚ ТАХТ
ИЛА ТОЖ ЭХТИЁЖ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 93-ғазал

Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахту тож,
Ким гадойингдур, анга йўқ тахт ила тож эҳтиёж.

Кўзларинг оз журм учун қилса итоб эрмас ажаб,
Бор муайянким, бўлур беморлар нозукмизож.

Ғар санаббар тузмиши сарвинг хилофин кўнглида,
Ел чинор илги била невчун урар юзига кож.

Эйки, кўнглумни бузуб, дерсен, хаёлимни чиқар,
Ҳеч ким вайронадин ганж истамас ҳаргиз хирож.

Сен жафо қилғач, кўнгул жон бирла тарким

туттилар,
Бўлса шаҳ золим, эл ичра зулмға эрмиш ривож.

Ҳажрдин дод истадим, дединг, сабур ўл, вой ким
Тоза доғимға ёнар ўт бирла айларсен илож.

Чун фано гарди ёпар, не суд тахти жоҳинга
Кўкнинг анжумдин мукалал атласин қилсанг

дувож.

То гадойингдур Навой тахт ила тож истамас,
Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахту тож.

ЛУҒАТ

Журм – гуноҳ, хато
Илик – қўл
Кож – шاپалоқ
Ганж – хазина
Дод – адолат
Сабур – сабрли
Суд – фойда
Анжум – юлдузлар
Мукалал – зийнатланган
Дувож – соябон

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

–V-- –V-- –V-- –V--

–V-- –V-- –V-- –V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Эй, барча тахту тож аҳли гадоларингнинг гадо-
сига айланган зот! Кимки сенинг гадойинг бўлса,
тахту тожга эҳтиёжи йўқ.

• Кўзларинг арзимас хағойим учун койиб, ғазаб-
га минса, ажабланмайман. Негаки беморлар аслида
мижози нозик бўлади.

• Агар санаббарнинг кўнглида сарвингга қарши
чиқиш бўлмаса, нега шамол чинор қўли билан унинг
бетига бир шاپалоқ туширди?!

• Кўнглимни бузиб, яна мени хаёлингдан чиқар
дейсан. Киши вайронага айланган ўлкага бир хази-
на миқдорида хирож солмайди.

• Сен жафо қилгач, жону кўнглим мени тарк этди. Зотан, шох золим бўлса, эл-улус ичра зулм ривож топади.

• Хижрон дастидан адолат истадим, сабрли бўл, деб айтдинг. Эвоҳ, янги ярамни оташ билан даволамоқчи бўляпсан.

• Жоҳу жалолнинг фано тахти ва ўткинчилик ғубори остида қолиб кетаркан, унга осмоннинг юлдузлар билан зийнатланган атласидан соябон яшадан нима фойда?!

• Навоий токи Сенинг гадойингдир, тахту тож истамас. Эй, барча тахту тож аҳли гадоларингнинг гадосига айланган зот!

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Алишер Навоийнинг ижодий биографиясида мадҳ мавзуси салмоқли ўрин эгаллайди. Султон Хусайн Бойқаро ҳокимият тепасига келгач, Хиротга қайтган Навоийнинг дастлабки асари – янги ҳукмдор мадҳидаги “Ҳилолият” қасидаси бўлди. Шунингдек, биографик тусдаги “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” ва “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарларини ҳисобга олмаганда, мунофаққир шоирнинг барча асарлари Султон Хусайн Бойқарога бағишланган бўлиб, уларда “Шоҳи Ғозий” энг олий даражадаги таърифу тавсифлар билан эсланган.

Навоийнинг мадҳ оҳангида битилган сатрлари, асарларидаги мадҳ мавзуси – алоҳида тадқиқот учун мавзу. Шўро замонида Навоийдек шоир замон ҳукмдорини мадҳ этиши хато ҳисобланган бўлса, янги даврда бу масалага дахл қилиш ва Навоийнинг мадҳнома (мадҳия сўзи муносиброк бўлса-да, ҳозир-

ги тилимизда гимн маъносини билдиргани сабабли кўлламадик)лари замонамиз маддоҳларига “адабий дастак” бўлиши мумкинлигининг хавотири билан ушбу мавзу “ёпиқ” лигича қолди.

Мумтоз адабиётда мадҳ мавзусида қалам тебратмаган шоир санокли. Жумладан, Алишер Навоий ғазалнависликда устоз деб билган шоирлар – Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийларнинг ижодида ҳам мадҳномалар салмоқли ўрин эгаллайди. Аммо буларнинг бағишловлари ва мадҳлари Фаррухий, Муиззий, Заҳир Форёбийларнинг қасидаларидан буткул фарқ қилади. Биргина мисол келтирайлик: Фаррухий Систоний Султон Маҳмуд Ғазнавийга бағишлаган бир қасидасида шундай бир фикр баён этади: “Қаҳф” сурасида унинг ҳақида оятлар нозил бўлган Искандар Зулқарнайнинг Маҳмуд Ғазнавийдан тафовути – охирзамон пайғамбаридан аввал яшаб ўтганидир, холос. Агар, дейди Фаррухий, ислом пайғамбаридан кейин ваҳй эшиклари ёпилмаганда, Қуръоннинг камида учдан бир қисми Маҳмуди Ғозийнинг қаҳрамонликлари ҳақида бўларди.

Алишер Навоий ва унинг салафлари эса, мадҳни тарбиявий қуролга айлантириб, султонни тавсиф ва мақташ орқали тўғри йўлга ҳидоят қилишни асосий мақсад қилиб олганлар. Навоий мадҳларининг бошқаларникига ўхшамаган яна бир жиҳати бор: мадҳ йўсинида ёзилган шеърларда талаб қисми мавжуд бўлиб, унда шоир мамдуҳ, яъни мадҳ қилинган одамдан ўзига керакли нарсани нозик шоирона ишоралар орқали тилаб олади. Навоий шеърларининг бирор жойида шундай таъма ва тилак оҳангидаги сатрларни учратмаймиз. Унинг мадҳлари самимий ва чин юракдан, бирор ғараз ё таъмасиз

ёзилган. Иккинчи жиҳати – унинг лирик жанрлардаги мадҳномаларида шундай услуб қўлланилгани ки, унда мамдуҳ реал шахс ёки тимсол эканлигини аниқлаш қийин кечади. Жумладан, таҳлил қилинаётган ғазалдаги биринчи байтда айнан кимга – Султон Хусайн Бойқаро, ёки севикли маҳбуба ёхуд Аллоҳ таолога мурожаат қилинганини англаш қийин:

*Эй ғадойингинг ғадойи барча аҳли тахту тож,
Ким ғадойингдур, анга йўқ тахт ила тож эҳтиёж.*

Иккинчи байтда манзурнинг хумор кўзлари арзимас гуноҳ учун ҳам итобга олиниши, учинчи байтда эса чамандаги санавбар ва чинор дарахтини ёрқомати расолиги учун қилган муноқашалари тасвирга олингани бу ғазалга ошиқона руҳ бағишлаган бўлса, тўртинчи ва бешинчи байтдаги маънолар ошиқона бўлиш баробарида ижтимоийлик руҳи ҳам устувор. Айниқса, мазҳаби каломий (ўз матлабининг исботи учун латофат билан далил келтириш) санъати орқали иккинчи мисрада айтилган фикрлар – вайрона бўлган мулкка хирож солиб бўлмаслик (тўртинчи байт) ҳамда подшоҳи золим бўлган ўлкада бошқалар ҳам ҳукмдордан ўрнат олиб зулм ва ситам қилишлари (бешинчи байт) шунчаки ишқий матлабни далиллаштириш учун келтирилган оддий гаплар эмас. Навоий Султон Хусайн Бойқаронинг нозик табъи ҳамда шеърни англашдаги дақиқ заковатини биларди (бу ҳақда у ғазалнинг иккинчи байтида ишора ҳам қилган). Шунинг учун, у очиқ-ойдин насиҳатгўйликка киришмасдан, мулкнинг ободлиги хазина маъмурлигига сабаб бўлиши, бунинг учун эса одилона сиёсат юритилиши лозим эканлиги каби ҳақиқатларни шоирона лутф ва об-

разли сўзлар ёрдамида айтишга эришган:

*Эйки, кўнглумни бузуб, дерсен, ҳаёлимни чиқар,
Ҳеч ким вайронадин ганж истамас ҳаргиз хирож.*

*Сен жафо қилғач, кўнгул жон бирла тарким
туттилар,
Бўлса шах золим, эл учра зулмга эрмиш ривож.*

Шоҳнинг энг содиқ маслаҳатгўйи ва беғараз дўстининг ҳижронда қолиши, яъни бевосита жараёнда фаол аралашмасдан, четда назарда қолиши сабаб бўлган. Шундай адолатсизликларнинг олдини олиш ва зулм ривожига барҳам бериш учун Навоий шоҳнинг ёнида бўлишни истаб мурожаат қилади. Подшоҳнинг ушбу масалага ижобий кўз билан қарамаслиги унинг дардини янада кучайтириб, тоқатини тоқ қилади. Чунки, ҳаёт – ўтқинчи, бутун оламнинг якка ҳукмдорлари ҳам вақт-соати келиб бу фоний дунёни тарк этиши муқаррарлигини билган мутафаккир берилган умр ва фурсатдан тўғри фойдаланиб, султон кўмакчиси бўлиб адолатни барқарор этишда ўз ҳиссасини қўшмоқни истади. Бир соатлик адолат икки олам аҳлининг бир йиллик ибодатидан афзаллигини англаган киши шоирнинг бу изтиробни нақадар улуғвор эканини жуда яхши ҳис этади:

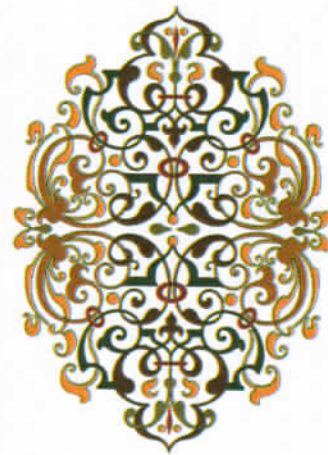
*Ҳажрдин дод истадим, дединг, сабур ўл, вай ким
Тоза доғимга ёнар ўт бирла айларсен илож.*

*Чун фано гарди ёпар, не суд тахти жоҳинга
Кўннинг анжумдин мукалал атласин қилсанг
дувож.*

Навоийнинг бу ёниб-қуйишлари мансаб ва мар-

таба илинжида эмас. Султон Хусайн салтанатининг ишончли одами бўлиш – у учун барча тожу тахтдан афзал. Адолатли султоннинг хизматида бўлмоқлик олам подшоҳлигидан улуғроқ саодат эканини таъкидлаб, шоир тантанавор оҳангда ғазалга якун ясайди. У бу чақириқ ва даъватлар султон томонидан жавобсиз қолмаслигига ишонарди ва бунга ҳаёти давомида қўплаб маротаба гувоҳ бўлганди. Шу билан бирга, Навоийнинг ушбу мурожаатини Ҳақ таоло даргоҳига муножот ўлароқ талқин қилиш ҳам мумкин. Бу талқинлар бир-бирини рад этмасдан, балки моҳият эътибори ила бир-бирини тўлдирди. Чунки, ал-Адл сифатининг соҳиби бўлган Аллоҳ таоло одил подшоҳларнинг ёри ва мададкоридир:

*То гадойингдур Навоий тахт ила тожистамас,
Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахту тож.*

**“ЭЙ НАВОИЙ, МАЪРИФАТНИ ҚИЛМА
ҲАР НЕ БОР ХАРЖ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 94-ғазал

Чарх изинг гардига қилди кавкаби сайёр харж,
Жавҳар олмоқға ғаний қилган киби динор харж.

Сойиру собит нисоринг қилса тонг йўқким, бўлур
Кечкурун шоҳ ўлса меҳмон, кимсага бисёр харж.

Нақди раҳмат харжинг этса Ҳақ, не тонг, улким
топар
Сен киби маҳбуб васлин, айлагай ночор харж.

Фош этиб нақди шафоат қилдинг умматни халос,
Айлагандек нақдини топқан қизиқ бозор харж.

Баҳри раҳматдинки, топтинг, халқуза бир қатра бас,
Гарчи тенг авлодур этмак дахл ила изҳор харж.

Мағфират ганжи санга тамлик эрур, монигъ эмас,
Айласанг исёни кўп умматқа ҳар миқдор харж.

Сен кимунатиндемак, тиласрағилкўпнуктадин,
Эй Навоий, маърифатни қилма ҳар не бор харж.

ЛУҒАТ

Кавкаб – юлдуз
 Жавҳар – гавҳар, дурдона
 Ғаний – бой, бадавлат
 Сойиру собит – сайёралар ва турғун буржлар
 Нисор – сочш
 Тонг йўқ – ажабмас
 Нақд – маблағ, олтин
 Дахл – бу ерда: кирим
 Ганж – хазина
 Тамлик – мулкка эгалик
 Нукта – ҳикматли сўз

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани мақсур

-V-- -V-- -V-- -V~

-V-- -V-- -V-- -V~

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

НАСРИЙ БАЁН

• Бадавлат киши дурру гавҳар сотиб олишга қўл олтин динор сарфлагани каби, фалак изингнинг гардига қўп юлдузларни харж этди, яъни нисор қилди.

• Фалак сенинг қадамингга собиту сайёраларни сочган бўлса ҳам ажабмас. Зотан, агар кимнингдир уйига кечкурун тўсатдан шох меҳмон бўлиб қадам ранжида қилса, қўп харажатга тушади.

• Ҳақ сен учун раҳмат хазинасини харж этса, ажабмас, чунки сен каби ким маҳбубининг васлига етишса, ночор харжи қўпаяди.

• Бозори бароридан келган одам бор маблағини сарфлагани каби шафоат хазинасини ошкор этиб, умматни халос этдинг.

• Сен топган раҳмат денгизи билан барча халқни кечириш учун бир томчиси етарлидир. Бинобарин, киримга тенг чиқим бўлиши афзалроқдир.

• Мағфират хазинаси сенга мулк қилиб берилгандир, шунинг учун исёни қўп умматга бу хазинадан қанча харж қилсанг, монелик қилинмайди.

• Эй Навоий, сен киму Расулуллоҳнинг наътини айтиш қайда. Нимаики маърифат этган бўлсанг, харж этавермасдан, қўп ҳикматли сўзларни айтишдан тийил.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Алишер Навоий башарият аҳли ичида сарвари коинот Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) га алоҳида муҳаббат қўйган бўлиб, бу муҳаббат ва эътиқодини ҳамиша ҳар нафасида изҳор этиб турган. Мумтоз ғазалчилик тарихида Навоий наът мавзусида энг қўп ғазал ёзган шоирлардан ҳисобланади. Форс адабиётидаги соҳибдеҳон шоирларнинг ғазалларида пайгамбаримиз васфидаги байт ва мисралар қўп бўлгани билан, наът мавзусида яхлит асар яратиб ва бу турдаги ғазалларни тизимли равишда деярли ҳар бир ҳарф туркумида жойлаштириш анъанаси айнан Навоийдан бошланган.

Буюк Навоий қайси мавзуда қалам тебратмасин, биринчи ғалда бадийлик нуқтаи назаридан шoirона ёндошган. Барча мавзуларга мутафаккирона нигоҳ ва шoirона қалб билан ёндашган шoir наът мавзусида янги-янги поэтик воситалар ва услубий тажрибаларни қўллайди. Жумладан, мазкур ғазалда

“харж” радифини қўллаш баробарида соф исломий ғояларни сингдиришга эришган.

Харж – савдо-сотиққа алоқадор бу сўзни радиф сифатида танланишига, бизнингча, учта омил сабаб бўлган: биринчидан, пайғамбаримизнинг касби савдогарлик бўлгани сабабли, мазкур сўз орқали ушбу тарихий далилга ишора қилинган; иккинчидан, охиратни деб, дунёдан воз кечганлар – умр савдо-сида фойда кўрганлар, мазмунинидаги қатор ҳадислар мавжуд бўлиб, “харж” сўзи ўша ҳадислар маъноси-га далолат қилади; учинчидан, Қуръони каримда ўргимчак, асалари каби назар илмас ҳашаротлар мисол келтирилиб, катта маънолар ифодалангани ҳамда Аллоҳ учун аҳамиятсиз нарса ё сўзнинг ўзи бўлмаслигини таъкидловчи оятлар ҳам шoirнинг ижодий услубига таъсир кўрсатган бўлиши мумкин.

Матлаъ мазмунидан ғазал меърож ҳодисасига бағишлангани аёнлашади. Меърож мўъжизаси фақат инсоният учун эмас, балки Борлиқдаги барча мавжудот учун энг улуғ ҳодиса эди. Шунинг учун, фалак Ҳақ таоло хузурига сафарга чиққан пайғамбарнинг қадамидан чиққан гардини табаррук деб беҳисоб юлдузларни йўлига сочиши бадавлат одам олтин-қумушларидан воз кечиб, кичиккина гавҳарни сотиб олишига ўхшатишган. Иккинчи байтда қўлланилган мазҳаби каломий эса, талмиҳ унсурларини ҳам ўзида мужассам этган бўлиб, меърож ҳодисаси кечаси содир бўлганини билдиради:

*Чарх изинг гардига қилди кавкаби сайёр харж,
Жавҳар олмоққа ғаний қилган киби динор харж.*

*Сойиру собит нисоринг қилса тонг йўққим, бўлур
Кечқурун шоҳ ўлса меҳмон, кимсага бисёр харж.*

Учинчи байтда қофия ўрнида келган “ночор” сўзини тўғри маънода Ҳақ таолога ҳам, унинг ҳабибига ҳам нисбат бериб бўлмайди. Мазкур сўзнинг вазифасини белгилашдан олдин “нақди раҳмат” ишторасининг тарихи билан танишайлик.

Ислом тарихидан маълумки, меърож кечасидан сўнг пайғамбаримиз (с.а.в.) бутун оламларга раҳмат қилиб юборилдилар. Оламларга раҳмат бўлган пайғамбарнинг шарофати билан у кишига зиён-заҳмат етказганлар ҳам, ўлдиришга қасд этганлар ҳам, мазах-масхара қилганлар ҳам илоҳий раҳматдан баҳраманд бўлдилар. Олдинги пайғамбарлар давридаги мушриклар илоҳий ғазаб туфайли турли бало ва офатларга йўлиққан бўлсалар, охираммон мушриклари пайғамбаримизнинг шарофатлари билан бундай бало ва офатлардан омон қолдилар. Бу эса, Аллоҳ ва унинг ҳабиби ўртасидаги муҳаббат туфайдир:

Нақди раҳмат харжинг этса Ҳақ, не тонг, улким

Сен киби маҳбуб васлин, айлагай ночор харж.

Пайғамбарларнинг мўъжизалари уларнинг ватотидан кейин тугайди. Илло, бизнинг пайғамбаримизга яна бир мўъжиза – шафоат мўъжизаси берилганки, бу мўъжиза қиёмат кунини содир бўлади. Меърож мўъжизаси – куфр ва иймон аҳли ўртасидаги чегарани қатъий белгилаб қўйган бўлса, шафоат мўъжизаси нажот аҳли бўлганлар ҳамда адашган тоифалар ўртасидаги тафовутни белгиловчи асосий белгидир. Улуғ мутафаккир аҳли суннат ва жамоатнинг эътиқодига мувофиқ, шафоат мўъжизасига бўлган эътиқодини чиройли образлар ёрдамида ифодалаган:

Фош этиб нақди шафоат қилдинг умматни халос,
Айлагандек нақдини топқан қизиқ бозор харж.

Бешинчи ва олтинчи байтларда хотамуланбиё раҳмат денгизи ва мағфират хазинабони дея таърифланган. Навоий васфига кўра, Ҳақ таоло июноти билан сарвари коинотнинг раҳмати шу даражада кенги, бутун умматнинг осийлигини кечириб – денгиздан бир томчидек гап. Мағфират хазинаси бу зотга мулк қилиб берилган экан, туганмас хазинадан қанча харж этилса ҳамки, Ҳақ таоло бунга монелик қилмайди. Бу ташбихлар шунчаки шоирона лутф ва муболағали тасвир эмас, балки ҳар бир ўхшатма, ҳар бир таъбирнинг асосида муборак оят ва ҳадисларнинг мазмуни бор. Жумладан, “Анбиё” сурасининг 107-оятда марҳамат қилинадиким: “Эй Муҳаммад алайҳиссалом, дарҳақиқат, Биз Сизни барча оламларга фақат раҳмат (яъни, Аллоҳнинг раҳмати-жаннатига етаклагувчи) қилиб юбордик”. Бундай оят ва ҳадислар, пайғамбаримиз сийрати ҳақидаги мўътабар манбаларни чуқур ўрганган Навоий бу беназир шахсиятнинг серқирра сифат ва фазилатларини турли тимсол ва образлар ёрдамида васф этган бўлса-да, бу мақтовлар қанчалик олий даражада бўлишига қарамасдан, барибир камлик қилишини айтиб, ғазалга яқун ясади:

Сен киму наътин демак, тил асрағил кўп нуқтадин,
Эй Навоий, маърифатни қилма ҳар не бор харж.

“МАЙИ ЛАЪЛИНГ ЭРУР ЖОН БИРЛА МАМЗУЖ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 95-ғазал

Майи лаълинг эрур жон бирла мамзуж,
Йўқ эрса оби ҳайвон бирла мамзуж.

Жигаргундур сиришким, негаким бор
Бағир бу ашки ғалтон бирла мамзуж.

Жаҳонни бузди ашким оҳ иланким,
Эрур сарсар бу тўфон бирла мамзуж.

Қўшулди кўзларимнинг ашки, ваҳм эт
Ки, Қулзум бўлди Уммон бирла мамзуж.

Қўнгул қон бўлдию ишқинг ўтидин
Бу қон маҳлул пайкон бирла мамзуж.

Юзига тушти зулф, айланг назора
Ки, бўлди куфр иймон бирла мамзуж.

Манга ҳар майки, тутти соқийи давр,
Бурун қилди ани қон бирла мамзуж.

Майи васл истама кўп, эй кўнгулким,
Эрур ул захри ҳижрон бирла мамзуж.

Навоий сури мотам бўлдиким, бор
Суруди айши афғон бирла мамзуж.

ЛУҒАТ

Мамзуж – омухта, аралаш
Оби ҳайвон – ҳаёт суви
Жигаргун – жигарранг
Сиришк – кўз ёши
Ашқи ғалтон – тўқилувчи кўз ёш
Сарсар – совуқ шомол, изғирин
Ваҳм этмоқ – қўрқмоқ
Маҳлул – заҳарли
Пайкон – ўқ
Сур – тўй
Суруд – қўшиқ
Афғон – фиғон, нола

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Ҳазажи мусаддаси маҳзуф

V --- V--- V--

V --- V--- V--

Мафойилун мафойилун фаълун

НАСРИЙ БАЁН

- Лаълинг майи – лабингдан чиқётган шаробдек маст қилувчи сўзларинг ё жон билан, ё тириклик суви билан омухта бўлган.
- Кўз ёшларим жигаррангдир, негаки бу кўзёшларимга бағрим қони ҳам қўшилган.
- Кўз ёшим билан оҳларим оламни бузди. Булар тўфонга қўшилиб эсаётган изғиринга ўхшайди.
- Қўзларимнинг кўзёшлари оқиб, бир-бирига қўшилди, эҳтиёт бўлгинки, Қулзум ва Уммон денгизларининг сувлари жам бўлди.

- Ишқинг ўтидан кўнгил қон бўлиб, эриб заҳарли ўқ билан қўшилиб кетди.
- Юзига зулфи тушди, куфр билан имон аралашганига қаранглар.
- Даврон соқийси менга ҳар шаробким берди, уни қонимга қўшиб чиқариб олди.
- Эй кўнгил, висол бодасини талаб қилма, зотан бу бодага ҳижрон заҳари қўшилган.
- Навойининг байрами мотамга айланди, унинг кўшиқларига мотам носиси омухта бўлди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

“Жим” ҳарфи туркумидаги жами тўртта ғазалдан иккитаси мураддаф – радифли ғазал. Олдинги ғазалдан фарқли тарзда бу ғазалда ўзбек тилида фаол қўлланилмаган “мамзуж” сўзи “бирла” қўшимчаси билан биргаликда радиф вазифасини бажарган.

Амир Хусрав Деҳлавий “Гурраг ул-камол” девонининг муқаддимасида таъкидлашча, сўзлар ҳам ўз табиатига кўра, тўрт унсурга монанд бўлади. Айрим сўзлар табиатида ҳаво унсури етакчилик қилса, баъзиларида олов, баъзисида тупроқ, айримларида сув унсурининг моҳияти намоён бўлади. Шоир қайси мавзуда қалам тебратса, ўша мавзуга мос сўзларни танлаб олиши ва бунда сўзларнинг унсурий моҳиятини ҳам ҳисобга олиши керак.

Мазкур талаб таҳлил қилинаётган ғазалда тўла-тўқис намоён бўлган. Ғазалда қаламда олинган май, оби ҳайвон, сиришк, ашк, оҳ, тўфон, сарсар, Қулзум, Уммон, қон, маҳлул, соқий, заҳр каби тимсоллар унсури табиатига кўра сув унсури моҳиятига мос тушади.

Радиф ғазалнинг мантиқий меҳвари бўлгани боис, мамзужнинг луғавий маъносига мутаносиб равишда байтларда икки ва ундан кўпроқ образ

ва тимсоллар қўлланилган. Жумладан, матлаъда майи лаълинг истиорасининг ўзидаёқ ёрнинг лаби лаъл каби қизил ва гўзал, май каби ақлдан оздирувчи сифатлари борлиги таъкидланса-да, жон билан ёхуд ҳаёт суви билан омухталигини айтиш орқали бу сифатлар янада бўрттирилади. Байтда “оби ҳайвон” талмиҳи орқали Хизр чашмаси, яъни мангулик бағишловчи муҳаббат манбаига ишора қилинади:

*Майи лаълинг эрур жон бирла мамзуж,
Йўқ эрса оби ҳайвон бирла мамзуж.*

Иккинчи байтда Хизр чашмасидан сув ичганлиги сабабли кўз булоғидан ашк бағир қони билан қўшилиб, оқиши тасвирланган бўлса, учинчи байтда бу кўз ёшлар ошиқнинг оху фиғонлари билан бирга оламга тўфон солганидан хабар беради. Мангу ҳаёт бағишловчи оби ҳайвоннинг, яъни тириклик сувининг таъсиридан ошиқнинг кўз ёшидан оламда тўфон ҳосил қилиниши муҳаббатнинг тадрижини кўрсатади:

*Жаҳонни бузди ашким оҳ иланким,
Эрур сарсар бу тўфон бирла мамзуж.*

Бутун оламни бузган кўз ёшларнинг бир-бирига қўшилиши – Қулзум (Қизил) ва Уммон денгизларининг қўшилиб кетиши каби даҳшатли оқибатлар келтирувчи ҳодисадир. Ўрта асрга хос жуғрофий таъсавурларга кўра, оламни етти дарё ё етти денгиз (Ҳинд, Уммон, Қулзум, Барбар, Уқёнус, Рум ва Қора) етти томондан ўраб олган. Мажмаъ ул-баҳрайн – чуқук ва шўр сувининг жам бўлган жойи эса Қулзум ва Уммон ўртасидадир. Бу икки денгизнинг ўртасида шундай бир жой борки, чуқук ва шўр суви денгизлар бир-бири билан қўшилмасдан туради. Бу ҳақда

“Қаф” сурасининг 60-оятда ҳам хабар берилган. Тафсир китобларда берилишича, “мажмаъ ул-баҳрайн” – икки денгиз – Қулзум ва Уммон қўшилимай жам бўлган жойда Мусо алайҳиссалом ҳазрати Хизр билан учрашган. Бу денгизлар суви қиёматга ча қўшилмайди. Қачонки, бу денгизлар суви қўшилиб кетса, қиёмат соати бошланади.

Навоий ушбу далиллардан “адабий фатво”сини чиқариш йўлида маҳорат билан фойдаланиб, икки кўзидан оқаётган кўз ёшлари қўшилиб оқаётганини қиёмат соати яқин қолганда Қулзум ва Уммон денгизлари сувининг аралашиб кетишига ўхшатади. Қулзум ва Уммон сувининг бириники чуқук, бириники шўр эканини ошиқнинг кўз ёшларига татиб этсак, унинг ашклари ҳам бири чуқук – умид ва бахт кўзёшлари бўлса, иккинчиси шўр – хавф ва ҳасрат кўзёшлари эканига далолат қилади. Кейинги байтда қон бўлган кўнгил ҳақида сўз юритилганини ҳисобга олсак, байтда “кўзларим” дейилганда икки кўз эмас, балки икки хил кўз – зоҳир оламини кўрувчи бир жуфт кўз ҳамда басират кўзи, қалб кўзи назарга тутилганини англаш мумкин. Зоҳир кўзи дийдор умидида Қулзум денгизига айланган бўлса, қалб кўзидан оқаётган кўз ёшлари Уммон денгизини ҳосил қилган. Икки денгизнинг қўшилиши – кўз ва қалб кўзёшларининг қўшилиб кетиши ошиқнинг фано бўлгани хабарини беради:

*Қўшулди кўзларимнинг ашки, ваҳм эт
Ки, Қулзум бўлди Уммон бирла мамзуж.*

Олтинчи байтда ташбиҳи музмар билан ҳусни таълил унсурлари мамзуж – қоришиқ шаклда қўлланилиб, гўзал поэтик тасвир ва чуқур фалсафий ҳикмат бир-бирини тўлдирган. Ёрнинг юзи – иймон ну-

рига, зулфи – куфр зулматига ўхшатилиши мумтоз шеърятнинг бир неча асрлик анъанасидир. Мажозий муҳаббат мазҳари бўлиш маҳбубанинг зулфу юзи – бу дунёда имон ва куфр, нур ва зулмат, ҳалол ва ҳаром ҳамиша ёнма-ён туриши, Муҳаммад (с.а.в.) бор жойда Абу Лаҳаблар ҳам бўлиши ҳаёт қонунияти эканини таъкидлайди. Ҳаёт ҳамиша бир хил ранг ва бир маромда кечмайди. Ёрнинг юзига соя солиб турган зулфи қанчалик кўрк бағишлаган бўлса, ғам ва шодлик, роҳат ва ташвиш, ютуқ ва мағлубият, маърифат ва жаҳолатнинг омухта, қоришиқ бўлиши имтиҳон майдони бўлган дунёдаги ҳаётга ҳам ранг ва мазмун, кўрк ва жило бағишлайди:

*Юзига тушти зулф, айланг назора
Ки, бўлди куфр иймон бирла мамзуж.*

Кейинги уч байт май тимсоли билан боғлиқ. Навоий ижодида май кўп маъноларни ифода этадиган тимсоллардан ҳисобланади. Давр соқийси қўлидан ичилган май қон билан чиқиши – даврон шодлиги қисқа муддатли бўлиб, албатта қайғу ва ташвишларга айланишини англатса, васл майдан умид узиш – фоний ва бебақо дунёда висолдан кўра айрилиқ шодликдан кўра, қайғу, бахтли онлардан кўра мусибатли соатлар кўпроқ эканлигини англатади. Дунёга келган инсоннинг қисмати шундай – висол шарбатига ҳижрон захри қоришилган, шодлик ва хурсандчилик қайғу ва ғам-ғусса билан эгиз келишига қўниб, ғам ичра шод бўлиш ва шодлик ичра ҳасрат чекишга кўникиб яшаш керак. Навоий ҳам бундан мустасно эмасди:

*Навоий сури мотам бўлдим, бор
Суруди айши афғон бирла мамзуж.*

**"ЮЗИН ЗУЛФ ИЧРА ТО КҶРДУМ ҶЛҶБ
ВАСЛИҒА ЕТМАСМЕН..."**

«Ғаройиб ус суғар», 96-ғазал

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон
кўргач,
Эрур андоқки, қушлар қичқиришқайлар йилон
кўргач.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Кўзум қон ёш тўкар, нетиб кўнгул захмин
яшурайким,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.

Бўёлган қон аро жон пардаси етқач ғами ҳажринг,
Кўнгул боғида баргедурки, ол ўлмиш, хазон кўргач.

Ҳадангинг захми ичиндин балоларни юған ёшим,
Эрур тифлеки, олғай қуш боласин ошён кўргач.

Кўнгуллар нақдини торож этарга ёпмогинг бурқатъ
Анингдекдурки, юз боғлар қарақчи қорвон кўргач.

Юзин зулф ичра то кўрдум ўлуб васлиға етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас эл комин раво айла ўзунгни қомрон кўргач.

Навоий, хурдаи назмингни андоқ айладинг тахрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач.

ЛУҒАТ

Қаманд – арқон
Йилон – илон
Ол – қизил
Хаданг – ўқ
Тиғл – гўдак
Ошён – уя, ин
Бурқаъ – ёпинчиқ, юзга тутган парда
Ком – ҳожат, истак
Комрон – мақсадига эришган, бахтиёр
Хурда – ширинлик; дурру гавҳар; ҳикматли сўз
Хурдадон – нозиктаб, ингичка фикрловчи

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Ҳажажи мусаммани солим

V --- V--- V--- V---

V --- V--- V--- V---

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

НАСРИЙ БАЁН

- Зулфинг ришталарини ногоҳон кўрган кўнгилларнинг ноласи қушлар илонни кўргач қичқириларига ўхшайди.
- Рангин ашким элга кўнглимдаги захмларни ошкор этди. Эл дарёда қон кўргач, балиқлар ярадор бўлганини тушунадилар.
- Кўзим қон ёш тўқар, кўнгил захмини қандай яширайким, ерда қонли нишонини кўргач, одамлар овланаётган жониворни топадилар.

• Ҳажринг ғами етқач, қонга бўялган жоним пардаси хазон етганда қизил тусга кирган, кўнгил боғидаги бир япроқдир.

• Отган ўқинг захми ичидан балоларни ювган кўз ёшим қуш уясини кўриб, ичидан полапонларини олган ёш болага ўхшайди.

• Кўнгиллар хазинасини талон-торож этмоқ ниятида юзингни бурқаъ – парда билан ёпишинг – қароқчи карвонни кўргач юзини боғлаб олишга менгзайди.

• Зулфи орасида юзини кўрдим, ўлиб ҳам васлига етмасман. Тунда, дуч келган томонда ўтти кўриб юзланмоқ ногўғри ишдир.

• Бу оламда жоҳ, амал ва мансаб ўтқинчи, яхши от эса боқий экан, бахту давлатга эришганингда элнинг ҳожатини ҳам раво айла.

• Эй Навоий, ширин назмингни маҳорат билан ёздингки, нозиктабъ султон уни кўрса, бошингдан дурру гавҳарлар сочади.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Олдинги ғазаллар шарҳида ғазаллар шакл ва мазмунига қараб матбуъ ва маснӯъ турларига бўлинишини айтиб ўтгандик. “Чим” ҳарфи туркумини бошлаб берадиган ушбу ғазал ҳам матбуъ, ҳам маснӯъ ғазаллар талабига тўлақонли жавоб беради. Ғазалда маънавий санъатлар ичида энг кўп қўлланиладиган поэтик ифоданинг бири – тамсил санъати етакчилик қилади. Шоир ўз фикр ва хулосалари, ички кечинмаларини ҳаётӣй деталлар ва шоирона тасвирлар асосида далиллаштириш жараёнида ташбиҳнинг турли унсурларидан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Жумладан, матлаъда ёрнинг сайёд арқонига ўхшаган бурама зулфини кўрганда кўнгилларнинг нола

чекишини илон кўрган кушларнинг қичқиришига ўхшатилиши тасвирга олинаркан, тасвир жараёнида ташбиҳи музмар (пинҳона ўхшатиш) ва ташбиҳи мусалсал билан тамсил санъати имкониятларини баравар қўллаб, поэтик мантиқ ёрдамида фикрини далиллайди:

*Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоққи, кушлар қичқиришқайлар йшлон кўргач.*

Матлаъда табиатда учраб турадиган ҳодиса – илоннинг кушлар уясига хужум қилиши далиллаш асосини ташкиллаштирган бўлса, иккинчи байтда инсон иштирокидаги бошқа ҳодиса – балиқ ови жараёни тамсил қилинган. Ошиқнинг кўзларидан қонли ёш дарёдек оқиши ҳамда ўқ ва бошқа ўтқир нарсалар захмидан балиқларнинг қони сувнинг юзасига чиқиши мувозий – параллел тасвир қилиниб, табиий ва гўзал манзара яратган:

*Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.*

Кейинги байтларда ҳолат тасвири тадрижийлик касб этиб, тамсил қилинадиган далиллар ҳам шунга мувофиқ бир-бирини тўлдириб боради. Учинчи байтда энди тўкилган қон ёшлари мажруҳ сайддан ерда нишон бўлиб қолган қон излари каби кўнгилдаги ишқни ошкор этиши ҳақида сўз юритилса, тўртинчи байтда кўнгил захмидан қонли бўлиб қолган жон пардаси хазон пайтидаги қизил япроққа ўхшатилади.

Ишқнинг ошкор бўлишидан изтироб чекилишига сабаб бор: тасаввуф аҳлининг орасида машҳур бўлган ҳадисга кўра (баъзи манбаларда, бу сўз Абу

Наср Саррожга ҳам нисбат берилади), кимки ошиқ бўлса ва ишқини пинҳон тутган ҳолда вафот этса, шаҳидлик мақомига эришади. Аммо “ким нимага муҳаббат қўйса, ўша ҳақида кўп сўзлайди” (ҳадис) деганларидек, ошиқнинг муҳаббат ўқидан жароҳатланган кўнглининг нолалари ва дард зарбидан тўкилаётган кўз ёшлари уни шаҳидлик мақомидан мосуво қилиб, сиррини элга ошкор этган. Далил сифатида келтирилган тамсил унсурлари ҳам мантиқий тарзда бир-бирини тўлдириб борган: байтда илонни кўриб, қичқирган кушлар; юзасига балиқ қони қалқиган дарё; элдан қочиб, замин узра қонли излари қолган мажруҳ сайд; кузак фасли бошида қизил тусга кирган хазон барги; куш уясидан полларини олмоқчи бўлган ёш бола, – буларнинг барчаси кўнгилнинг ишқ кўйидаги ҳол ва мақомлари билан уйғун ҳолда келтирилган.

Кўнгил мулкини торож айлашга чоғланган маҳбуба юзини парда билан ёпиши – қароқчининг қарвонни кўрганда юзини қора рўмол билан боғлаб олинишига ўхшайди:

*Кўнгуллар нақдини торож этарга ёпмоғинг бурқаб
Анингдекдурки, юз боғлар қарақчи қорвон кўргач.*

Бу ўхшатиш – маҳбубанинг юзини кўролмаслик ва бундан иштиёқнинг ортиши Ҳофиз Шерозийнинг кўйидаги байтини эста солади:

*Маъшук аён мезузарад бар ту, валекин
Ағёр ҳамебинад, аз он баста ниқоб аст.*

(Мазмуни: Маъшук сенга юзини очиб ўтади, аммо бегоналарнинг кўзи тушмасин деб ниқобга бурканиб олган).

Ҳофиз Шерозийда Аллоҳ таолонинг жамолини бу дунёда кўрмаслик сабаби шоирона бир ўхшатиш орқали тушунтирилган бўлса, Навоий байтида умр қарвони йўловчилари учун ишқ сирри ва тавҳид асрори очилмай қолиши ва айна пайтда, мана шу сирлилик тавҳид маърифатига иштиёқнинг ортишига сабаб бўлишини ифода этиш учун қароқчи ва қарвон тимсоллари тазодидан фойдаланган.

Еттинчи байт олдинги байтнинг мантиқий давоми бўлиб, юздаги имон нури ва зулфдаги куфр зулмати тазоди тамсил унсурлари билан биргаликда янги мушоҳада ва хулосага ундайди. Тасвирга кўра, юзни ёлиб турган зулф ортидан ёрнинг жамоли қоронғу кечада ҳар томондан тириклик ва ҳаётдан нишона берувчи гулханлар каби ошиқнинг хаёлини шундай ўғирлаганки, кимсасиз биёбонда адашиб, бирданига турли томонларда олов шуъласини кўргач, қаяққа боришни билмай ҳайрат аросатида қолган йўловчига ўхшаб қолган.

Мазкур ташбиҳ Мусо алайҳиссаломнинг қиссасини ҳам ёдга солади: қоронғу кечада Айман водийсида адашиб қолган Мусо бирданига олов нишонини кўради. Саноксиз гулханлар нишони ичидан у Аллоҳ таоло ҳидояти билан мўлжални аниқ олиб, Тур водийсидаги Сино тоғига чиқиб, ёниб турган дарахт ёнида Аллоҳ таоло билан сўзлашади. Инсон аслий мақсадга эришиш учун ҳар томонга оғишмасдан, тўғри ҳаракат қилса, ғалат қилмасдан – адашмасдан муродиغا етади, дейди Навоий:

*Юзин зулф ичра то кўрдум ўлуб васлиға етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.*

Ҳидоят топган киши бу оламнинг мансаб-мартабаси, шон-шавкати, бойлик ва шуҳрати ўткинчи

эканини билади. Инсоннинг умрини ҳақли равишда кинрик устидаги томчи ёшга ўхшатган донишмандлар ҳамиша яхши ном қолдириш, элга бетаъма ва беминнат хизмат қилишни таъкидлаганлар. Оламда Ҳотами Тойдан бойроқ, Анушервон Одилдан кудратлироқ, Паҳлавон Маҳмуддан кучлироқ зотлар кўп ўтган. Аммо саховат, адолат ва жасорат бобида номи келтирилган зотлар барчага ўрناк бўлиб, ўткинчи ҳою ҳавасларни эл манфаатлари йўлида қурбон қилганликлари боис уларнинг номи бугунги кунгача тилларда дoston бўлиб келмоқда. Буюк Навоий ҳам бу шиорга амал қилгани сабаб беш асрдан буён донишманд вазир, беназир мутафаккир ва тенги йўқ шоир сифатида элнинг ардоғида, номи мангуликка дахлдор бўлиб келаётир:

*Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.*

**“БАС ЭҲСОН ҚИЛ САНГА ГАРДУНДИН АДНО
ЭЪТИБОР ЎЛГАЧ...”**

«Ғаройиб ус синар», 97-ғазал

Жамолин васф этармен ҳамдамим ул гулғузур ўлғач,
Қуруқ шох уйлаким зоҳир қилур гуллар, баҳор ўлғач.

Қошин кўргач ҳасаддин истарам эл кўзи боғланғай,
Нечукким кўз тутарлар эл янги ой ошкор ўлғач.

Жунун эрмас кийиклар суҳбати дермен манга шояд,
Бир ўқ теккай ғалат, ул қоши ё гарми шикор ўлғач.

Ҳавас ишқ айлаган озода, кечкил бу хаёлингдин
Ки, чиқмас бу тикан кўнглунгда ногаҳ устувор ўлғач.

Дейолмас дард ила иттим, вале билгилки,
Бир оҳе барча олам ғусса дуди бирла тор ўлғач.

Қилиб манъи жунунум ул парий кўйига юзланган
Сўзи ҳашв эрканин фаҳм айлағай, беихтиёр ўлғач.

Қани Ҳотам, қани Қорун, қани Жамшиду Афريدун?
Бас эҳсон қил санга гардундин адно эътибор ўлғач.

Ғуруру жаҳл жоми бирла маст ўлмаки, ўлмақдур,
Маозаллаҳ, бу майга чарх давридин хумор ўлғач.

Навоий шамъдек йиғлаб, куюб ҳолимни шарҳ айлай,
Ул ой базмида бир тун рост ошиқларға бор ўлғач.

ЛУҒАТ

Гулғузур – гул юзли
Қоши ё – қайрилмақош, қошикамон
Гарми шикор – овега берилиб кетмоқ
Озода – эркин, хур инсон
Итмоқ – йўқ бўлиб кетмоқ
Тор – қоронғу, зимистон
Ҳашв – ортиқча
Қорун – хасислиги учун бойликлари билан ер қатъ-
рига кириб кетган инсон
Жамшид – шавкатли подшоҳ номи
Афريدун – адолатли подшоҳ, Фаридун
Эҳсон – яхшилик
Гардун – фалак, осмон; маж.: Худо
Адно – энг яқин
Жаҳл – нодонлик
Маозаллаҳ – Аллоҳ сақласин

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Ҳазажи мусаммани солим

V --- V--- V--- V---

V --- V--- V--- V---

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

НАСРИЙ БАЁН

- Баҳор келганда куруқ шохлар гуллагани каби, гул юзли нигорим мен билан ҳамдам бўлгач, фақат жамолини васф этарман.
- Қошини кўргач, ҳасаддан одамларнинг кўзи тушмаслигини истайман. Негаки янги ой чиққач ҳамма унга қарайди.

• Кийиклар суҳбатини истаганим жунундан эмас. Шоядки ул қоши камоним овга берилиб кетгач адашиб мен томон ҳам бир ўқ отса, деган умиддаман.

• Эрки ўз қўлида бўлган инсон, ишқни ҳавас айлабсан, бу ҳаёлингдан кечгил. Бу тикан мабодо кўнглингда жойлашса, қайтиб ҳеч қачон чиқмайди.

• Дард билан йўқ бўлиб кетдим дейолмасман, аммо бутун олам бир ғусса охи билан зулматга чўмса, билки, бу охни мен чекканман.

• Менга жунунни манъ этган киши ул парий кўйига юзланиб, ихтиёр қўлидан кетса, гапирган гаплари ортиқча эканлигини билади.

• Ҳотам қани, Қорун қани, Фаридун ва Жамшид қаёнга кетди? Тақдир илтифоти билан мўътабар киши бўлдингми, қўлингдан келганча яхшилик қилгил.

• Жаҳолат ва мағрурлик шароби билан маст бўлма. Бу май билан маст бўлсанг, Худо кўрсатмасину замона ўзгарса, ҳалок бўласан.

• Эй Навоий, агар ҳақиқий ошиқлар ул ой базмига қабул этилса, шамъдек йиғлаб, куйиб, ҳолимни унга шарҳ этарман.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазалдаги тасвирлардан баҳорий нафас уфуриб турибди. Қаҳратон қишдан чиққан дарахтлар кўкларнинг фойзбахш насими эсганда ям-яшил япроқлар билан бурканиб, гулафшон бўлгани каби, айрилиқ зимистонида қуруқшаб қолган ишқ ва илҳом дарахти хизршева нигорнинг баҳорий ташрифи туфайли гўзаллик ва жамол васфини куйлашга тушмиш. Дарахтнинг мева тугиши учун куртак ёзиб, ғунча очиши қанчалик зарур бўлса, ошиқнинг

сўзи ва амалидаги файзу баракат учун ёр жамолининг васфи шунчалик аҳамиятли:

*Жамолин васф этармен ҳамдамим ул гулғуздор ўлғач,
Қуруқ шох ўйлаким зоҳир қилур гуллар, баҳор ўлғач.*

Иккинчи байтда халқимиз орасида ҳозир ҳам мавжуд удумга ишора қилинади. Одамлар янги ойни кўргач, бир-бирларига кўрсатиб, эсонлик ва омонлик тилайдилар, бир-бирларини табриклайдилар. Ҳайитларнинг белгиланиши ҳам янги ойнинг кўриниши билан боғлиқ. Ёрнинг қайрилма қошини кўрган эл унга янги ойдек тикилишини хоҳламаган ошиқнинг рашк ва ғаюрлиги жўш уриб, истагини куйидагича баён этган:

*Қошин кўргач ҳасаддин истарам эл кўзи боғланғай,
Нечукким кўз тутарлар эл янги ой ошкор ўлғач.*

Ишқ изтиробидан одамлар орасига сиғмаган Қайслар тоғу тошга юзланиб, кийиклар билан дўстулфат бўлгани боис Мажнун (девона) лақабини ортирганлар. Ғазал қаҳрамони бўлган ошиқ ҳам Қайс каби кийиклар билан дўст тутинишдан мақсади мажнунликда ном чиқариш эмас, балки овга чиққан ёрнинг хато кетган ўқи туфайли унга жонини топпирмоқ эканини баён этиб, бу “ўзр”и билан жунун водийсининг содиқ фуқароси эканини фош қилиб қўяди. Ишқ жунунига гирифтор ошиқ бошқалардан фарқли равишда шунчалик беозор ва ҳалим бўладики, ҳатто кийиклар улардан қочмайди. Бошқалар кўзидаги нотаваонлик ва ожизлик аслида кишини бошқалар эплолмайдиган ишларга қодир этиб қўяди. Бу учун ишқ йўлидаги хорлик ва забунликка

таслим бошини қўймоқ лозимдир. Ишқ шунчаки ҳавас эмас, балки умрнинг охиригача ҳамроҳлик қиладиган дард, ботин оламининг зийнати, ихтиёрсиз келиб, ихтиёрингни қўлингдан оладиган руҳий қувват эканини ўз нафсига қул кимсалар шунчаки орзу қилиб ўтажаклар. Бу дардга мубтало ошиқ агар бир оҳ чекса, бутун олам зулмат ичра қолиши мумкин. Ишқи кайҳоний миқёс касб этган ошиқнинг оху нолари кимларгадир хуш келмай, насиҳат бозорини қизитиши табиий. Одамлар бошқача яшайдиганларни, ҳаётга ўзгача қўз билан қараганларни қабул қилишлари қийин. Ишқ “эл қатори яшаш” имтиёздан маҳрум этган кишиларга панд-насиҳат кор қилмаслигини фақат бу туйғу билан ошно бўлган кимсалар англайдилар:

*Қилиб манъи жунунум ул парий қўйиға юзланган
Сўзи ҳашв эрканин фаҳм айлагай, беихтиёр ўлғач.*

Еттинчи байтда муҳаббат мавзуси маърифат талқинига алмашади. Шоир тўртта тарихий шахсининг тақдирига талмиҳ қилиб, умрнинг ўткинчилиги, Ҳотам ва Қоруннинг мол-давлатидан ҳам, Жамшид ва Фаридун мамлакатидан ҳам нишон қолмагани, фақат бу мол-дунёдан ким қандай фойдаланганлигига қараб, кимдир ибрат учун, кимдир сабоқ олиш учун тарихда қолгани, ҳар бир инсон бундан тўғри хулоса чиқариб, ё Ҳотам ва Фаридун каби саховат ва адолат билан, ё Жамшид ва Қорундек зикналик ва гумроҳлик билан келажак авлод ёдида қолиши мумкинлигини англаган ҳолда тўғри яшашга ҳаракат қилиш кераклигини уқтиради. Айниқса, мол-давлат ва ўткинчи муваффақият билан

гурурланиб, оёғи ердан узилганлар ҳалоқатга учраши муқаррарлиги, фалак тегирмони бир маромда айланмаслигини ҳисобга олмаган кишининг бошига қўп мусибатлар тушиши мумкинлиги “гуруру жаҳл жомӣ”дан сархуш бўлишни истаган кишиларга бир эслатмадир:

*Қани Ҳотам, қани Қорун, қани Жамшиду Афريدун?
Бас эҳсон қил санга гардундин адно эътибор ўлғач.*

*Гуруру жаҳл жомӣ бирла маст ўлмаки, ўлмакдур,
Маозаллаҳ бу майға чарх давридин ҳумор ўлғач.*

Алишер Навоий ўз айтганларига амал қилувчи зотлардан бўлган. “Мақорим ул-ахлоқ”да келтирилишича, қачонки султондан бирор марҳамат ёки халқ томонидан бирор эътибор ва эҳтиром кўрса, кимсасиз бир бурчакка бориб, бошидан тупроқ сочгудек бўлиб, Ҳақ таолога тазарру қилиб, кўнглидан гуруру ва манманлик зангини кетказишни сўрар экан. Синиқ қалб ва хоксор руҳ ҳосиласи бўлган ана шундай ўғитлар ҳамон таъсирчан ва тақдирларни ўзгартирувчи бўлиб қолмоқда.

**“ЎЛТУРУР МАҲРАМНИ СУЛТОН ГАНЖ
ПИНҲОН АЙЛАГАЧ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 98-ғазал

Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Юзни гуллардин беабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзунгга тегди қонлар бизни қурбон айлагач?

Тийғ ила пайконларинг етти кўнгул бўлғоч хароб,
Сув қуюб тухм эқтинг, ул кишварни вайрон айлагач.

Қон эмаским ёпти гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқ мақтаулин шахид айларда урён айлагач.

Ошкор айлаб юзин кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул кўзумни ҳайрон айлагач.

Жонға қўйғач нақди ишқинг қилди кўнглумни
ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Эй Навоий, ишқ агар кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас недурким, қон келур оғзингдин афғон айлагач?!

ЛУҒАТ

Анбарафшон – ифр таратувчи
Пайкон – ўқ

Гулгун – қизил ранг

Ҳулла – ҳарир қўйлак

Хозин – хазинабон

Мақтаул – қатл этилган

Нақд – гавҳар, олтин

Маҳрам – энг ишончли киши; содиқ хизматкор

Ганж – хазина

Афғон – фиғон, нола

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Юзига анбардек ифрли зулфини ёйганда хусни янада ортади. Зотан, шам пилиги кўтарилгач, яна равшанроқ нур таратади.

• Сен юзингни алвон гуллардан беаб бизни қурбон этдингми, ёки бизни қурбон қилганингдан кейин юзингга қонимиз сачрадимиз?

• Кўнгил хароб бўлгач, тиғ билан ўқларинг етиб, гўё бу мамлакатни вайрон қилгандан сўнг сув қўйиб, экин эккандай бўлдинг.

• Бу қон эмас, балки жаннат хазинабони ишқ йўлида шахид кетганни кафан ўрнига қизил рангдаги ҳарир қўйлак билан ўради.

• Гулдай юзини кўрсатиб, кўзимни хайрон этди. Кўзимни хайратда қолдириб, кўнглимни пинҳона ўғирлади.

• Жонимга ишқ гавҳарини қўйиб, кўнглимни ҳалок этдинг. Султон хазинасини пинҳон айлагач, маҳрамини ҳалок этади.

• Эй Навоий, агар ишқ кўнглингни мажруҳ этмаган бўлса, нега фиғон тортганингда оғзингдан қон келади?!

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Мазкур ғазал асосида халқимиз севиб тинглайдиган машҳур кўшиқ яратилган. Бу тарона Холхўжа Тўхтасинов басталаган куй асосида Саодат Қобулова, Муножот Йўлчиева каби хонандаларимиз томонидан ажойиб тарзда ижро этилган. Ғазал соддалиги, осон тушунилиши, Ҳазрат Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, туркона руҳи билан мафтун қилади. Дийдор лаззатидан ҳосил бўлган сатрлар руҳиятга ажиб фараҳ ва хушнудлик бағишлаб, тасвирлар гўзаллик ва яхшилик мушоҳадасидан завқу шавқ бахш этади.

Шамнинг пилиги кўтарилиб, ёйилганда яхшироқ нур таратгани каби, ёр ойдай юзи узра зулфини паришон айлаганда ҳусни янада ортади, дейилган матлаъда. Байтда гўзал шоирона ташбиҳ орқали чуқур фалсафий-ирфоний ҳикмат ҳам мужассам. Зулф – дунёга, юз – илоҳий нур мазҳарига ўхшатилиши ҳақида айтиб ўтгандик. Тасаввуфий шеърият аҳли орасида қуйидаги мазмундаги кудсий ҳадис ҳам жуда машҳур бўлган.

Аллоҳ буюради: Мен махфий бир хазина эдим, сўнгра ўзимни ошкор этиб танилишни истадим ва оламларни яратдим. Демак, юзда зулфни паришон

қилиш – Аллоҳ ўз жамолини намоён этиш мақсадида бу оламни яратгани ҳақидаги ушбу ҳадис мазмунига ҳам ишора бўлиши мумкин. Бу дунёдаги барча гўзалликларнинг асл сарчашмаси – Мутлақ Жамол ва Мутлақ Жалол соҳибининг ўзи ҳам гўзалликни хуш кўради. Ҳадиси шарифдаги “Аллоҳ гўзалдир ва гўзалликни яхши кўради” ҳукмига биноан, мумтоз шеъриятимизнинг қасру равоқлари ҳам гўзаллик ҳақидаги гўзал сўзлардан бино бўлган:

*Ҳусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.*

“Насойим ул-муҳаббат” да келтирилишича, Фатҳ бин Али Мавсий деган бир авлиё қурбон хайитида кўрдиким, халойиқ қурбонлик қиладур. Деди:

–Илоҳий, билурсенки, Сенинг учун қурбон қилдиган бирор нарсам йўқдир. Жонимни сенга қурбон қилайин, – деб, бармоғини бўғзига тортиди ва йиқилди. Бошига келсалар, жон берганди ва бўғзида яшил хат кўринарди.

Иккинчи байтда қурбон сўзини икки марта келтириш орқали қурбон хайитидаги ҳолатга ишора қилинган. Хайит куни минглаб жонлиқлар қурбон келтирилади. Қассоб юзига сачраган қонларга парво қилмасдан, навбатдаги жонлиқни сўйишга чоғлангани каби, қизил юзли нигор ҳам ошиқларини навбатма-навбат қурбон айлашга тайёр. Ёрнинг дийдори ҳам қурбон хайитидек катта байрам. Фарқи шундаки, ошиқлар бунда жонлиқ эмас, ўз жонини қурбонликка келтиришади:

*Юзни гуллардин бебабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзунгга тегди қонлар бизни қурбон айлагач?*

Учинчи байтда итоатсиз ва исёнкор ўлкаларда фотихлар томонидан қўлланиладиган жазо – бузилган ўлкага сув қўйиб, ғалла экиш удуми тамсил сифатида келтирилади. Бу жазо энг бўйсунмас ва саркаш улусларга қўлланилганини ҳисобга олсак, ёрнинг ошиқ бошига солган бало аслида айна раҳмат эканлиги, яъни кибру ҳаво ва худбинликка мубтало бўлган ошуфта кўнглини вайронага айлантириб, ўрнига меҳр-шафқат ва муҳаббат уруғини эккани ойдинлашади:

*Туйғ ила пайконларинг епти кўнгул бўлғоч хароб,
Сув қуюб туҳм эктинг, ул кишварни вайрон айлагач.*

Ислом таълимотига кўра, шахидлар ювилмасдан, кафанланмасдан, ўз кийимлари билан дафн этилади. Ҳадислардан берилган башоратларга кўра, уларга жаннат фаришталари қизил рангдаги ҳарир қўйлак кийдириб қўйишади. Ишқ йўлида ҳалок бўлган, яъниким муҳаббат туфайли гўёки бутунлай янги одам бўлиб қайта туғилган кишининг кўнгли ҳам жаннат ичра сайр қилиб юрган шахидларнинг ҳаловатини туяди:

*Қон эмаским ёпти гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқ мақтулин шахид айларда урён айлагач.*

Бешинчи байтда ошкор ва ёшурун сўзларининг тазодидан фойдаланган ҳолда муҳаббат бутун вужудини қамраб олгани, зоҳир ҳам, ботин ҳам маҳбубанинг мулкига айлангани ҳақида сўз боради. Олтинчи байтни изоҳлаш учун “ганж” сўзига алоҳида изоҳ беришимизга тўғри келади. Ганжнинг луғавий маъноси хазина бўлса-да, аслида бошқалар кўзидан яширин ҳолда тоғда, дарахт ё девор остида кўмил-

ган бойликка нисбатан қўлланилади. Бу бойликдан кундалик эҳтиёж учун эмас, балки энг зарур пайтда фойдаланилади. Шунингдек, мазкур хазинанинг жойини фақат бир киши – султоннинг ўзи билган. Хазинани яширишга қўмаклашган сирдош маҳрам ҳам ўлдирилган.

Ишқ гавҳари ошиқ жонида яширингандан кейин кўнглининг ҳалок этилиши ана шу удумга ишора қилинади. Маълум бўладики, муҳаббат гавҳари, яъни имон ва эътиқоднинг макони жонда экан, буни султоннинг ўзи, яъни бу гавҳарнинг асл эгаси – Аллоҳ таоло бизга инъом этган экан:

*Жонга қўйғач нақди ишқинг қилди кўнглумни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.*

Бу ганжни пинҳон тутиш, ёмон кўздан асраш ҳамиша ҳамманинг қўлидан ҳам келавермайди. Ишқ шундай дардди, пинҳон тутганинг сари ошкор этувчи нишоналари кўпаяверади. Айниқса, кўнглини ўз мулкига айлантирган муҳаббат ўтли нолалар, қонли кўз ёшларга сабаб бўлади. Ҳатто, Навоий келтиргандек, фиғон чеқканда оғиздан қон келиш ҳам шунчаки муболағали тасвир эмас, балки айна ҳақиқат бўлиб қолаверади. Буни ишқ дардидан бохабар одамлар жуда яхши билишади. Шу сабабдан бўлса керак, мазкур ғазал билан айтиладиган кўшиқ узоқ йиллардан бери ошиқлар кўнглига малҳам, севишганлар учун ёру ҳамдам бўлиб келмоқда:

*Эй Навоий, ишқ агар кўнглунгни масжруҳ этмади,
Бас недурким, қон келур оғзингдин афғон айлагач?!*

**“АГАР ДЕСАНГ, БЕРАЙ УЛ КҮЗГУГА ЖИЛО,
ҚАДАХ ИЧ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 99-ғазал

Етишса ишк аро юз меҳнату бало, қадах ич,
Нафас-нафас куюбон май тўло-тўло, қадах ич.

Мукаддар ўлса замиринг замона меҳнатидин,
Агар десанг, берай ул кўзгуга жило, қадах ич.

Нишот базмида соқийи моҳваш сархуш
Бош урса доғи аёғ тутса, қўл сола қадах ич.

Жаҳон ишида боқиб халқ ибтилоларига,
Алардек истамасанг ўзни мубтало, қадах ич.

Десанг халоу малода бўлай нишот била,
Агар мало, қадах ичқил, вагар хало, қадах ич.

Риё ичинда неким ҳосил эттинг, эй зоҳид,
Десанг халос ўлай, эт раҳну ҳосило, қадах ич.

Сангаки дайр элининг шоҳисен, Навоий, агар
Йулуқса дайрда махмур, уруб сало, қадах ич.

ЛУҒАТ

Меҳнат – азоб, машаққат
Мукаддар – кудуратли, ғубор қоплаган
Замир – ботин, кўнгил
Нишот – шодлик
Моҳваш – ой каби, гўзал
Доғи – яна, ҳамда
Аёғ – жом, қадах
Ибтило – бало, азият
Халоу мало – бўшаган ва тўлган; ҳамиша
Раҳн – гаров
Ҳосило – қисқаси, алқисса
Махмур – маст, хумор
Сало урмоқ – чақирмоқ, жар солмоқ

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф
V-V- VV-- V-V- VV-
V-V- VV-- V-V- VV-
Мафоилун файлотун мафоилун файлун

НАСРИЙ БАЁН

- Ишк аро юз бало ва меҳнат-машаққат етишса, шароб ич. Ҳар нафасда қадахни тўлдириб-тўлдириб шароб ич.
- Агар кўнглинга замона машаққатларидан ғубор кўнса, бу кўзгуга жило бермоқчи бўлсанг, шароб ич.
- Ойдай чехрали соқий шодлик базмида сархуш бўлиб келса ва сенга бошини эгиб, жом тутса, қўл солибон шароб ич.

• Халқнинг дунё ташвишларига гирифтор бўлганларини кўриб турибсан. Агар улар каби мубтало бўлмоқчи бўлмасанг, шароб ич.

• Ҳамиша шоду хурсанд бўлай десанг, ғамга тўлган пайтингда ҳам, ғамдан қутулган пайтингда ҳам шароб ич.

• Эй зоҳид, риёкорликдан нима ҳосил этган бўлсанг, бирваракай қутулмоқчи бўлсанг, алҳосил, шароб ич.

• Сен – дайр элининг шоҳисан, агар Навоий дайрда май хумори тутган ҳолда учраб қолса, уни ҳам чақириб, бирга шароб ич.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Мумтоз адабиётшунослигимизда мажознинг ўн бешдан ортиқ унсурларини ажратишган. Ана шундай мажозий ифоданинг унсурларидан бири “зикри зарф – иродаи мазруф” деб номланган. Унга кўра, ифодада “жом” ё “қадах” қўлланилгани билан сўзловчининг асл мақсади қадах эмас, балки қадахдаги шаробдир. Бинобарин, “қадах ич” радибли ғазалда шоир шароб ичишга тарғиб қилади.

Биламизки, Навоий шеъриятида май ё шароб иккала маъносида ҳам қўлланилган. Шароб маст қилувчи спиртли ичимлик маъносида келган пайтларда (бундай ҳолатларда кўпинча чоғир сўзи қўлланилади) шоир энг қалтис ўхшатмалар, энг кескин иборалар билан шаробхўрликни танқид қилади, майпарастликка нафратини очиқ-ошкор баён этади. Бундай фикрлар, айниқса, қитъаларда ва “Ҳамса” дostonларида кўп учрайди.

Лирик асарларда эса, девоннинг биринчи ғазалида баён этилганидек “ўзга жому май” дан сўз юритилади. “Қадах ич” ғазали ана шу майнинг хосиятлари ҳақида битилган десак, адашмаган бўламиз.

Матлаъда бу қадахдаги шароб ишқ йўлида юзланадиган юз машаққат ва балоларга даво ва дармон бўлиши таъкидланган. Иккинчи мисрадаги нафас-нафас билан тўло-тўло иборалари тақрир санъатининг талабларини вужудга келтириш баробарида яна бир муҳим ирфоний масалани ҳам ифода этади.

“Ҳайрат ул-аброр” да нафас ҳақида қуйидаги сатрлар мавжуд:

*Борчани қўйдуқ мунӣ-ўқ айту бас,
Ким бу нафаским, сангадур ҳамнафас,*

*Қирмаги бир неъмат эрур муғтанам,
Ўйлаки кирмаклиги чиқмоғи ҳам.*

*Бири эрур қутӣ ҳаётинг сенинг,
Яна бири қуввати зотинг сенинг.*

*Бу икки неъматки намудордур,
Ҳар бирига шукр ери бордур.*

*Мумкин эмас жон агар этсанг фидо,
Икки нафас шукрини қилмоқ адо.*

Ўқувчига тушунарли бўлиши учун байтларнинг насрий баёнини ҳам келтиришни лозим деб топдик: Барчани, қўй, шу сенинг ҳаётингга сабаб бўлувчи нафаснинг баданингга киришининг ўзи ғанимат. Олинган нафас ўз вақтида чиққани ҳам яна бир ғанимат. Олган нафасинг – тириклигинг учун ғизо бўлса, чиқарган нафасинг зотинг қувватига сабабдир. Бу икки неъматнинг ҳар бирига шукр қилмоқ лозим. Агар жонингни фидо этсанг ҳам ушбу икки неъмат – олинган ва чиқарган нафасларинг ҳаққини адо этолмайсан.

Маълум бўладики, ишқ аро етишган балолар учун ичилган қадах – бу ҳар бир нафас учун қилиниши лозим бўлган шукроналик шароби экан:

*Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ич,
Нафас-нафас қуюбон май, тўло-тўло қадаҳ ич.*

Шоир васф этган қадаҳдаги шаробнинг сирли ва шифобахш хосиятлари шу қадар мўлки, у замона зайли билан қалбга инган гарду ғуборларни тозалаш, кўнгил кўзгусини сайқаллаб, пок тутиш учун ҳам энг зарур ва керакли воситадир. Бу шаробни ичган одам дунёнинг ташвишларидан буткул фориг бўлиб, нишот-шодлик базмида косагул – соқийнинг илтифоти-га сазовор бўлади. Дунё ишига шўнғиб кетган одамлар майда орзулар кетидан энг азиз нарсаси – умрни сарфлаб, ҳасрат ва надоматдан ўзга ҳеч нарсага эга бўлмайдилар. Маърифат шаробидан ичмагани боис кўпчиликнинг умри беҳуда ўтади. Басират, яъни қалб кўзини очиб, нарсалар ҳақиқатини кўра оладиган, моҳиятта етиш малакасини шакллантирувчи бу шароб маънавий сўқирлик балосига мубтало бўлишдан асрайди:

*Жаҳон ишида боқиб халқ ибтилоларига,
Алардек истамасанг ўзни мубтало, қадаҳ ич.*

Бешинчи байтда халоу мало ибораси орқали нақш-бандийликнинг “хилват дар анжуман” ғояси талқин этилган. Навоий ихлос билан куйлаган бу тариқатнинг ақидасига кўра, инсон ҳамиша бир хил ҳолатда бўлиши, ёлғиз қолганда ҳам, одамлар ичида бўлганда ҳам кўнгли Ҳақ зикрида бардавом бўлиши керак. Ўшанда унинг олган нафаслари ғафлат пардаларини очиб, огоҳлик ва маърифатнинг нурли мақомларига ёвуқ боради:

*Десанг халоу-малода бўлай нишот била,
Агар мало, қадаҳ ичқил, вагар хало, қадаҳ ич.*

Риёкорлик билан амалга оширилган иш дунёда ҳам, охирида ҳам обрў келтирмайди. Бекорга риёни кичик ширк деб атамаганлар. Икки дунё саодатига эришишнинг асосий ва энг қийин шартларидан бири риёдан қутулмоқдир. Риёкорлик – зуҳд ва тақво йўлидаги энг катта маънавий офатлардан. Муҳаббат ва маърифатсиз чекилган риёзат киши кўнглида Ҳақ риёсини топиш ўрнига одамларнинг олдида эътибор ва шуҳрат топишдек илинжларни қувватлантиради. Бунинг ягона чораси – кўнглини ихлос ва итоат, муҳаббат ва маърифат маконига айлантирувчи, холис эътиқод ва маънавий нажотга сабаб бўлувчи муҳаббат дардига ошно бўлмоқ керакдир. Бу муҳаббат маърифатсиз ҳосил бўлмайди. Имом Ғаззолий айтганидек, киши маърифат боис ўзлаштирган нарсагагина муҳаббат қўя олади. Билмаган нарсаси уни доимо хавотир ва қўрқувга солади. Шунинг учун, зоҳидлик ва тақво йўлига қадам қўйган киши ҳам бу шаробдан баҳраманд бўлиши шарт:

*Риё ичинда неким ҳосил эттинг, эй зоҳид,
Десанг халос ўлай, эт раҳну ҳосило, қадаҳ ич.*

Ана шундай маънавий иршод ва раҳнамоликлар оҳангидаги байтлардан кейин Навоий маърифат дайрида бир махмур – май хумори тутган бечора эканини таъкидлаб, дайр элининг шоҳи – пири комилдан бу шаробдан уни ҳам баҳраманд қилишни сўраб ғазалга яқун ясайди:

*Сангаки дайр элининг шоҳисен, Навоий агар
Йўлуқса дайрда махмур, уруб сало, қадаҳ ич.*

“ТЕНГРИ ҚИЛМИШ МЕНИ САНГО МУҲТОЖ...”

«Ғаройиб ус синар», 100-ғазал

Фақр аҳлига подшо муҳтож,
Ўйлаким шоҳга гадо муҳтож.

Ёрға билгач эҳтиёжимни,
Бўлмадим кимсага яно муҳтож.

Иштиёқим кўп, эҳтиёжим ҳам,
Анга муштоқмен ва ё муҳтож.

Йўқ гадоликда ихтиёримким,
Тенгри қилмиш мени санго муҳтож.

Кўйига кирганимда тавсан эдим,
Лек бўлдум туро-туро муҳтож.

Тенгри раззоқ келди рўзий учун,
Айлама ўзни халқ аро муҳтож.

Бенаводур Навоий оллингда,
Тонг эмас, бўлса бенаво муҳтож.

ЛУҒАТ

Фақр аҳли – дарвешлар
Яно – яна
Тавсан – саркаш
Туро-туро – туриб-туриб
Раззоқ – ризқ берувчи
Рўзий – ризқ-насиба
Бенаво – 1. Бечора. 2. Хомуш
Тонг эмас – ажабмас

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Хафифи маҳбуни мақтуи мусаббаъ

-V-- V-V- VV~

-V-- V-V- VV~

Фоилотун мафоилун файлон

НАСРИЙ БАЁН

- Гадо ва тиланчилар шоҳга қанчалик эҳтиёж-манд бўлса, подшоҳ фақр аҳли – дарвешларга ҳудди шундай муҳтождир.
- Ёрға эҳтиёжимни англаганимдан кейин бошқа кимсага ҳеч муҳтож бўлмадим.
- Унга шавқим ҳам, эҳтиёжим ҳам кўп. Ўзи унга муштоқманми ёки муҳтожманми?!
- Ўз ихтиёрим билан гадолик қилмаяпман. Мени сенга Тангрининг Ўзи муҳтож қилиб қўйди.
- Унинг кўйига кирганимда саркаш эдим. Лекин кута-кута аста-секин, муҳтож бўлиб қолдим.
- Ризқ берувчи Аллоҳдир. Бир бурда нон учун бошқаларга эҳтиёжингни айтиб овора бўлма.

- Навоий сенинг олдингда бенаво – фақирдир. Агар муҳтож киши хомуш бўлса, бундан ажабланмаслик керак.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Девон тузиш тартибига кўра, “муҳтож” радифи ушбу ғазал 94-рақам остида қайд этилиши керак эди. Анъанага хилоф равишда бу ғазал “жим” ва “чим” туркумидаги ғазалларнинг сўнгида жойлашганига сабаб – унинг мавъиза оҳангида битилганидир. “Чим” туркумидаги тўртта ғазалнинг бирортаси ҳамд, наът ва мавъиза бўлмагани сабабли, “муҳтож” ғазали билан мазкур “кемтик” ликни тўлдириш эҳтиёжи сезилган.

Матлаъда уч тоифа – фақр аҳли, подшоҳ ва ғазонинг бир-бирига эҳтиёжи баён этилган. Аслини олганда, инсон боласи ҳаётининг асосини эҳтиёж ташкил қилади. Аллоҳ таоло қайси бандасига хайр ва яхшиликни ирода қилса, одамларни унга ҳожатманд қилиб қўяди, дейилади ҳадиси шарифда. Маълум бўладики, хайру савоб амалларнинг энг афзали ҳам бировларнинг ҳожатини чиқариш ҳисобланади. Инсоният ғамияти шундай тузилганки, ҳамманинг бир-бирига эҳтиёжи тушиб туради. Қолаверса, инсон ўзининг дунёга келиши, ҳаёт кечирishi, емак-ичмак, кийим-кечак ва шунга ўхшаш нарсаларга бўлган эҳтиёжини ўз ихтиёри билан қондиrolмайди. Бутун оламда Ҳақ таоло жалла жалолахудан ўзга жамики жонзотлар ўзгаларга эҳтиёж сезади. Вужуд оламида инсу жиндан тортиб, фаришталар, парий ва жинлар олами – барчанинг боқийлиги ва мавжудлиги Ҳақ таолога боғлиқдир ва барча мавжудот Ҳақ таолога муҳтождирлар. Демак, ҳақиқат юзасидан барча мавжудот фақирдирлар.

Мана шу сифатни касб этган ва ҳаётини шу асосда ташкил қилган кишиларни ирфон тилида фақирлар, фақр аҳли деб айтишган. Бунга Абу Зар Термизийнинг ҳаёти мисол бўла олади. “Насойим ул-муҳаббат”да келтирилишича, дарвешлар жамоасидаги бирор фақирга бир нима керак бўлиб қолса, Абу Зарр туриб намоз ўқиркан. Аллоҳ таоло ўшанарсани шу заҳоти етказарди.

Аллоҳ таоло истаганини ижобат қиладиган нафаси ўткир бундай дарвешлар ва фақирларнинг дуосига ҳукмдорлар ҳамиша эҳтиёж сезишган. Кўринишидан мазлум ва нотавонга ўхшаган бу тоифанинг Ҳақ таоло ҳузуридаги мақом ва мартабаси юксак эканлигини билган подшоҳлар уларни восита қилиб, давлатининг барқарор бўлишини сўраб туришган. Айниқса, сурати подшоҳ ва сийрати дарвеш Султон Хусайн Бойқародек ҳукмдорлар бу ҳақиқатни Навоий ўғит ва тарғиботлари шарофати билан теран англаган:

*Фақр аҳлига подшо муҳтож,
ўйлаким шоҳга гадо муҳтож.*

*Ёрга билгач эҳтиёжимни,
Бўлмадим кимсага яно муҳтож.*

Фақр аҳлининг эҳтиёжини фақат Ёри азал – Ҳақ таоло даргоҳидан сўраши – иложсизлик ва нотавонликдан эмас. Бошқа тоифадаги инсонлардан фарқли ўлароқ уларнинг арзи эҳтиёжида иштиёқ кучли. Иштиёқ эса – муҳаббатдан нишона.

Сулламийнинг “Табақот ус-сўзфия”сида айтилганидек, “муҳаббат иштиёқни вожиб қилади, иштиёқ эса унсиятни. Кимдаки шавқ ва унсият бўлмаса,

билсинким, у муҳаббат аҳлидан эрмас" (Абдуррахмон Сулламий, "Табақот ус-сўфия", 303-бет).

Навоий васф этган муҳтожлик ҳам ана шундай муштоқлик билан эгиз туйғудир:

*Иштиёқим кўп, эҳтиёжим ҳам,
Анга муштоқмен ва ё муҳтож.*

Иштиёқ туфайли фақр кўйига қадам қўйган киши дастлабки босқичда фақрнинг моҳиятини тўлиқ англаёлмайди. Фақр – бандага бандалик мақомини эслатиб турувчи ҳолдир. "Асрор ут-тавҳид" да қайд этилишича, кўнглида беш дирам миқдордаги бойликка эга бўлиш хаёли бор одам ҳам ўзини фақир деб айтолмас экан. Фақир – бутун дунёда ҳақиқий ғаний-бой деб фақат Аллоҳ таолонинг ўзи эканини тан олиш ва жамийки ҳожатларини ундан сўраш маънасида ҳосил қилган кишидир. Бунга эса, қаттиқ риёзат ва маҳрумликлар орқали эришилади:

*Қўйига кирганимда тавсан эдим,
Лек бўлдум туро-туро муҳтож.*

Тавсанлик, яъни саркашлик шайтон амалларидандир. Қолаверса, шайтон сўзининг ўзи ҳам тавсан сўзи билан маънодош, яъни бўйсунмасдир. Мусулмон банда бўйсунмаслик ва осийликдан буткул воз кечиб, инон-ихтиёрини Ҳақ таоло иродасига мувофиқлаштиради, ризқи ҳам, умри ҳам баракали бўлади. Ўзгаларга муҳтож бўлиб ранги сарғаймайди:

*Тенгери раззоқ келди рўзий учун,
Айлама ўзни халқ аро муҳтож.*

Навоий бенаволик – фақирликнинг мазҳари ўлароқ ўз эҳтиёжини Ҳақ таолодан сўзсиз сўрайди. Қолаверса, муҳтож киши учун ўз эҳтиёжини изҳор қилишдан оғирроқ нарсаси йўқ. Негаки Ҳақ таоло бандасининг эҳтиёжларини унинг ўзидан яхшироқ билди ва сўрамаса ҳам бераверади. Муҳтожларнинг ҳожатини раво қилувчи Зот ҳамиша ғолиб!

*Бенаводур Навоий оллингда,
Тонг эмас, бўлса бенаво муҳтож.*

**"ҚАЮ ҲАДИСКИ, СЕНДИН БАЁНҒА
КЕЛДИ САҲИҲ..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 101-ғазал

Зиҳи тилинг «ана афсах» такаллумида фасих,
Сен амлаҳ ўлдунг, агар дилраболар ўлди малиҳ.

Тулуғи субҳи саодат юзунг сабоҳатидин,
Зиҳи камоли сабоҳат, зиҳи жамоли сабиҳ.

Ҳамирмойи жисмингдин ортқанни қазо
Ики баданда қилиб руҳ атади Хизру Масиҳ.

Фалакни чок қилиб ўтганингда гар баъзи
Таваҳхум айлади, шаққул-қамарда бўлди сариҳ.

Қадам қуёш уза қўйдунг уруж шоми не тонг,
Кафингни гар яди байзоға қилсалар таржих.

Эрур каломеким, анда ҳуруфи иллат йўқ,
Қаю ҳадиски, сендин баёнға келди саҳиҳ.

Эмас Навоию мадҳинг демакка ҳад, басдур
Анга бу қадрки, модихларингға бўлса мадиҳ.

ЛУҒАТ

"Ана афсах" – "Қурайш аҳли ичида мен энг фа-
соҳатлисиман" мазмундаги ҳадисдан иқтибос

Такаллум – сўзлаш

Фасиҳ – фасоҳатли, чиройли сўзлашувчи

Амлаҳ – малоҳатлироқ

Малиҳ – малоҳатли, истарали

Тулуғ – тонг отиши

Сабоҳат – поклик

Сабиҳ – пок, гўзал

Ҳамирмоя – хамиртуруш

Қазо – тақдир

Таваҳхум – шубҳа, гумон

Шаққул-қамар – Ойнинг иккига бўлиниши

Сариҳ – ойдин

Уруж шоми – меърож кечаси

Яди байзо – Мусо (а.)нинг нур таратувчи мўъжиза-
закор қўли

Таржих – афзал билмоқ, устун қўймоқ

Ҳуруфи иллат – араб алифбосида ўзгаришга дуч

Келадиган ҳарфлар

Модих – мадҳ қилувчилар

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф

V-V- VV-- V-V- VV-

V-V- VV-- V-V- VV-

Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

- Салламно, сен фасоҳат билан: “Мен Қурайш аҳли ичида энг фасоҳатлисиман”, деб айтдинг. Бошқа гўзаллар истарали, малоҳатли бўлсалар ҳамки, сен одамлар ичида энг малоҳатлисисан.
- Пок чеҳрангдан бахту саодат тонги отди. Бу бахт тонги, бу покиза ва гўзал чеҳра қандай яхши!
- Қисмат қўли жисминг хамиртурушидан ортиб қолганини икки баданга солиб, бирини Хизр, бирини Масиҳ деб атади.
- Осмонни меърож кечасида ёриб ўтганингда агар баъзилар шубҳаланган бўлсалар, Ойни иккига бўлиб, бу шубҳани бартараф қилдинг.
- Меърож кечаси Қуёш устига қадам қўйдинг. Агар қафтингни Мусонинг нур таратувчи қўли – яди байзодан афзал билсалар, ажабланарли эмас.
- Сендан саҳиҳ деб ривоят қилинган ҳадислар шундай каломки, уларда иллат ҳарфлари мавжуд эмас.
- Сени мадҳ қилишга Навоийнинг ҳадди йўқ. Сени мақтаганларнинг мактовчиси бўлса ҳам, шу давлат унга кифоя.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

“Ҳойи хуттий” туркумини бошлаб берувчи ғазал наът мавзусида битилган. Матлаъда ҳадис матнидан иқтибос келтириб, арабча матндаги афсаҳ сўзи билан ўзакдош ҳисобланган фасиҳ сўзини келтириш орқали байтнинг қофияси таъминланган. Иккинчи мисрадаги амлаҳ ва малиҳ сўзлари ҳам ўзакдош бўлганлигини ҳисобга олсак, мазкур байтда иқтибос ҳамда иштиқоқ санъатлари қоришиқ ҳолда келганига гувоҳ бўламиз:

Зиҳи тилинг «ана афсаҳ» тақаллумида фасиҳ,
Сен амлаҳ ўлдунг, агар дилраболар ўлди малиҳ.

“Амлаҳ” сўзи орқали бошқа бир ҳадис маъносига ишора қилинади. “Қисаси Рабғузӣй” да келтирилишича, бир кун Ойиша онамиз (р.а.) Пайғамбаримизга Юсуф (а.с.) чиройли бўлганми, Сизми, деган маънода савол беради. Пайғамбаримиз айтди: Биродарим Юсуф мендан гўзалроқ эди, аммо унинг ҳусни оламга фитна соларди. Мен ундан амлаҳ – малоҳатлироқман. Бинобарин, матлаъда икки ҳадиснинг маъноси сингдирилиб, сарвари коинотнинг икки муҳим жиҳати – гўзал нутқи ҳамда кўнгилларга таскин бериб, Худони ёдга соладиган малоҳати тилга олинган.

Кейинги байтдаги шоирона ўхшатма ҳам ислом тарихи ва ҳадиси шариф билан боғлиқ. Ислом дини келгунга қадар араблар жамияти башарият тарихидаги энг тубан, энг жоҳил жамият бўлган. Аллоҳ таоло томонидан охирзамон пайғамбари ана шу қавмдан танлангач, араблар энг олийнасаб қавм, ислом дини келиши асри башариятнинг энг саодатли асри сифатида тарихга кирди. Бу саодатли даврнинг бошланишини йнсоният асрлар давомида интизорлик билан кутди. Саодат асри эса Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг туғилишлари замонидан бошланган:

Тулуғи субҳи саодат юзунг сабоҳатидин,
Зиҳи камоли сабоҳат, зиҳи жамоли сабиҳ.

Ўтган бир юз йигирма тўрт минг пайғамбарнинг иккитаси – Хизр ва Исо Масиҳ алайҳимоссаломга хосияти муштарак мўъжиза насиб қилган. Хизр тириклик чашмасидан сув ичиб, мангуликка дахлдор бўлган бўлса, Исо Масиҳ дуоסי билан ўликлар ти-

рилган. Аммо уларнинг мўъжизалари бошқа пайғамбарларники каби хотамуланбиёнинг нубувват чирогидан бир қатим нур даражасидаги баҳрамандлик туфайли, холос. Негаки, бу зот замон нуқтаи назаридан бошқа пайғамбарлардан кейин туғилган бўлса-да, моҳият эътибори билан барчадан олдин яралган. Аллоҳ таоло илк яратган нарса нури муҳаммадий экан, демак, борлиқдаги барча гўзалликлар ва ажойиботлар, жумладан Хизр ва Масиҳ мўъжизалари аслида ушбу нурнинг ҳосиласидир:

*Хамирмойи жисмингдин ортқанни қазо
Ики бадада қилиб руҳ атади Хизру Масиҳ.*

Пайғамбаримизнинг энг улуғ мўъжизаларидан бири – Меърож кечасида осмонга кўтарилиб, Аллоҳ таоло билан бевосита дийдорлашганларидир. Меърож мўъжизаси содир бўлгандан кейин куфр ва имон чегараси аниқ бўлиб қолди. Бунга ишонмаган мушриклар у зотдан бошқа мўъжиза талаб қиладилар. "...Шунда ул зот ойни иккига бўлиб кўрсатдилар, ҳатто одамлар Ҳироъ тоғини ойнинг икки бўлаги орасида кўришди"¹. Ушбу ҳодисани Навоий қитъаларидан бирида ўзига хос маҳорат билан тасвирлаган. Навоий талқини бўйича, бу мўъжиза Аллоҳнинг инояти билан шунчалик осон амалга ошганки, ҳатто меҳмонсиз овқатланолмайдиган Иброҳим Халилуллоҳнинг дастурхонида ҳам нонни ушатиш бунчалик осонлик билан муяссар бўлган эмас:

*Муҳаммади арабий бармоғи ишорат ила
Сипехр хонида ой қурси ул сифат осон.*

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. 2-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б. 562.

*Ики ойирдики, бир нонни хони ичра Халил
Анингдек икки ушатмоқ эмасурур осон¹.*

Бу мўъжизаларни баён этишда мутафаккир шоир жуда назокат билан иш тутган. Ҳазалда пайғамбаримизнинг мўъжизалари ва муборак сийратларининг энг муҳим қирраларини ёритилишида фақат саҳиҳ ҳадисларга таянилган. Саҳиҳ ҳадисларнинг яна бир мўъжизавий хусусияти бор: араб тилида вов, ё, ҳамза каби иллатли – ўзгарувчан ҳарфлар негизда қурилган сўзларни турли маънода талқин қилиш мумкин. Фасоҳатли пайғамбаримиз араб тилининг ушбу нозик жиҳатини англаганлари учун ўз ҳикматларини баён этишда бирор марта ана шундай ихтилоф ва тушунмовчиликка сабаб бўладиган, негизда "хуруфи иллат" бўлган сўзларни қўлламаган эканлар. Бу ҳам сўз мўъжизасининг соҳиби томонидан намоён этилган яна бир мўъжизадир:

*Эрур каломеким, анда хуруфи иллат йўқ,
Қаю ҳадиски, сендин баёнға келди саҳиҳ.*

Умуман олганда, бутун бошли ғазалга саҳиҳ ҳадисларнинг маъно-моҳиятини сингдиришга ҳаракат қилган туркийғўй шоир учун Расулуллоҳ (с.а.в.) баъшариятни ҳақиқат ва саодатга ҳидоят қилувчи энг улуғ йўлбошчи, инсониятнинг энг мукаррам фарзанди бўлиши баробарида, сўз мулкида ҳам биринчи ва энг аъло муаллим, маънавий раҳнамо ва идеал ҳисобланган. Фасоҳат бобида пайғамбаримизга эргашган мутафаккир шоиримиз беш асрдан зиёд вақтдан буюн ўзбекча фасоҳат бобида миллатимиз муаллими бўлиб келаётир.

¹ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 6-том. Фавоид ул-кибар. – Т.: Фан, 1987. – Б. 511

**“ФИҒОНКИ, ТИЙРА КЎНГУЛ КУНЖИДА
НИҲОН РОЗИМ...”**

«Ғаройиб ус сифар», 102-ғазал

Баданға келмади то азми кўюнг айлади рух
Ки, рух шахсини ул ғамза айлади мажрух.

Ҳаётбахш эса ул хур аксидин бода,
Маҳалли ҳайрат эмас, хур аксидиндур рух.

Қизарди лолаву сарғарди субҳ хижлатдин,
Бу лолаларки, узорингда очти жоми сабух.

Вафоға ваъда қилиптур деб ўтма, эй қосид,
Худой учун, манга кайфиятин дегил машрух.

Ҳаёт ёр вислоидур, эй кўнгул, йўқ эса,
Сени фироқда фарз айлайинки, бўлдунг Рух.

Буюрма тавба яна, носиҳоки, муғбачалар
Ҳавоси қилди мени тавба тавбасида Насух.

Фиғонки, тийра кўнгул кунжида ниҳон розим
Пиёла шаъшаъасидин эл ичра топти вузух.

Басо кишики, иши масжид ичра банд ўлди,
Чу очти дайри фано эшигин, етишти футух.

Навоё, недин ул ғамза тийғ тортибдур,
Гар истамаски, кўнгул сайдин айлағай мазбух.

ЛУҒАТ

Ғамза – ишва, ноз билан қиё боқиш.

Хижлат – хижолат.

Узор – қизил ёноқ.

Жоми сабух – тонг чоғи ичиладиган шароб.

Қосид – элчи.

Машрух – батафсил шарҳлаш.

Носиҳ – насиҳатгўй.

Ниҳон роз – яширин сир.

Шаъшаъа – порлаш.

Вузух – ошкор бўлмоқ, аёнлашмоқ.

Футух – қушойиш, очилиш.

Мазбух – сўйилган.

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф

V-V- VV-- V-V- VV-

V-V- VV-- V-V- VV-

Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

НАСРИЙ БАЁН

• Рухим сенинг кўйинг томон йўл олгач, қайтиб та-
намга келмади. Ғамзаларинг руҳимнинг ўзига жароҳат
етказди.

• Ўша хурнинг акси тушгани боис шароб ҳаётбахш
бўлганидан ҳайратга тушмаслик керак, чунки хур сўзи
тескари ўқилса, рух ҳосил бўлади.

• Сабуҳий – тонг пайти ичилган бода ҳамда гулдек
ял-ял очилган қизил ёноқларингдан хижолат чекиб ло-
лалар кизариб, тонглар сарғайди.

• Эй хабар келтирувчи, ёр вафо қилишга ваъда берди, деб шундай ўтиб кетма. Худо ҳақки, бунинг кайфиятини менга багафсил шарҳлаб бер.

• Эй кўнгил, фироқда фариштага айлансанг ҳам, шунга билки, ҳақиқий ҳаёт – ёр висолидир.

• Эй насиҳатгўй, менга ортиқ тавба қил демагин. Мен тавбадан тавба қилишда Насух бўлганман.

• Фигонки, пиёланинг порлаб туришидан кўнглим кунжида яширин бўлган сиррим эл ичра аён бўлиб қолди.

• Жуда кўп кишиларнинг иши масжидда чигаллашганди, фано дайри эшигини очганда эса, уларга қушойиш етди.

• Эй Навоий, агар кўнгли сайд этганини қатл этишни истамаса, унда нега ёрнинг ғамзаси тиг тортибди?!

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазалда тараннум этилган муҳаббат жисм ва нафсга тааллуқли ҳодиса эмаслиги, бу муҳаббат шахват истакларидан холи, ҳол ва руҳият оламига дахлдор туйғу экани матлаънинг ўзидаёқ аниқ-равшан баён этилган. Муҳаббатга гирифтор руҳ, яъни жон бадан мулкани тарк этиб, ёр кўйини манзил туйиши мазмунидаги байтлар мумтоз адабиётимизда кўп учрайди. Жумладан, Саъдий Шерозийнинг машҳур “Эй сорбон...” ғазалида айна шу мазмундаги байтни учратамиз:

*Дар рафтани чон аз бадан гўянд ҳар навъе суҳан,
Ман худ ба чашми хештан дидам, ки чонам меравад.*

Таржимаси:

*Тарк этса ногоҳ танни жон, бул ҳақда бор турфа
гумон,
Мен ўз кўзим бирлан аён кўрдимки жоним борадур.*

Матлаъда “руҳ шахси” ибораси алоҳида изоҳ талаб қилади. Шахс сўзи бу ерда руҳнинг ўзи ҳамда жисм-бадан маъноларини ифода этган. Демак, руҳнинг танага қайтмаслиги сабабини икки хил – руҳнинг ўзи муҳаббат ўқидан жароҳат толган, ёхуд ёр ғамзаси руҳ тааллуқли бўлган жисмни ҳам мажруҳ этган, деб талқин қилиш мумкин. Иккала ҳолатда ҳам муҳаббат ошиқнинг жисму жонини қамраб олгани маъносини ифодалайди ва бу маънолар бир-бирини тўлдиреди:

*Баданга келмади то азми кўюнг айлади руҳ
Ки руҳ шахсини ул ғамза айлади мажруҳ.*

Иккинчи байтда тарди акс (тескари ўқиш) санъатини қўллаган ҳолда “руҳ” ва “хур” сўзларидан сўз ўйини яратилган. Бу сўз ўйини шунчаки шаклдош бўлмасдан, балки хур ва руҳнинг ботиний боғлиқлиги асосига ҳам мустаҳкам қурилган. Шоир васф этган бода хурлик – эркинлик туйғусини кучайтирувчи хосиятга эга. Бандалик – ҳақиқий хожа, яъни Аллоҳ таолодан ўзгага бўйинсунмаслик, қўлтабиатлик, лаганбардорлик, очкўзлик, манфаатпарастлик, иззатталаблик, манманлик, риёкорлик... каби хислатлардан, ўзига ўхшаган хом сут эмган банданинг истак-хоҳишларига мос яшашни шараф билиш иллатидан қутулиш демакдир. Нодон ва жоҳил киши ўзи хоҳламаса ҳам, бировнинг етовида яшашга маҳкум. Маърифатсиз, билимсиз кишилар ҳамиша ўзгалар томонидан бошқарилади, уларнинг мустақил фикри, дунёқараши бўлмайди. Худони таниган одам эса, дунёнинг барча ишларига диёнат ва ҳалоллик кўзи билан қарайди ва табиийки, нафс қулига айланишдан ҳазар қилади. Буларнинг барчаси хур акси туш-

ган бода, яъни илоҳий маърифат баракотидан ҳосил бўлиши мумкин:

*Ҳаётбахш эса ул ҳур аксидин бода,
Маҳалли ҳайрат эмас, ҳур аксидиндур руҳ.*

Учинчи байтда ташхис (табиат унсурларига инсонга хос бўлган хусусиятларни нисбат бериш усули) ва ташбихи музмар (яширин ташбих) санъатларининг қоришиқ ҳолда қўлланилиши натижасида янги фикр ва тоза тасвир яратишга эришилган. Тонг пайтидаги асфар – сариқ шароб таъсиридан ёрнинг чехраси қизариб, очилишидан хаттоки тонг ва лолалар ҳам хижолатда. Жами сабуҳ – тонг пайтидаги шаробни эргалабки ибодат маъносига ҳам тушуниш мумкин. Зеро, “Бани Исроил” сурасининг 78-оятига айтилгандек, “тонгдаги Қуръон қироати фаришталар ҳозир бўладиган вақтда содир бўлади”:

*Қизарди лолаву сарғарди субҳ хижлатдин,
Бу лолаларки, узорингда очти жоми сабуҳ.*

Тўртинчи байтда Навоийнинг ҳаёт ҳақидаги қатъий хулосаларидан бири ўз ифодасини топган. Инсон ёрдан айро тушган пайтида буткул покланиб, Руҳ – фариштага айланса ҳамки, ҳали ҳаёт нималигини билмаган бўлади. Кўнгил тириклиги – ёр висоли туфайлидир. Ёрнинг ризолигига эришиш, унинг муҳаббатига сазовор бўлиш, ҳузурида қурбат ва яқинлик ҳосил қилиш – тирикликнинг асл муддаоси шудир. Бунга ишқ гавҳаридан бенасиб фаришталар эришолмайди.

“Дуррат ул-воизин” асарида таъкидланишича, Одам Ато баданига энди жон ато қилинаётган пай-

тида акса уриб, ўрнидан туради ва ҳали кўзини очмасдан “алҳамдулиллоҳ” деб айтади. Аллоҳ таоло фаришталарга нидо қиладиким, кўринглар менинг суюкли бандамниким, ҳали мени кўрмасдан, менга ҳамд айтмоқда. Шу муҳаббаги ва садоқати туфайли унинг мақоми менинг ҳузуримда улуғдир.

*Ҳаёт ёр висолдур, эй кўнгул, йўқ эса,
Сени фироқда фарз айлайинки, бўлдунг Руҳ.*

Қуръони каримнинг тафсирларида берилишича, Насуҳ исмли гўзал бир йигит аёллар қиёфасида шонинг ҳарамига йўл топади. Узоқ йиллар унинг йигит эканидан кўпчилик беҳабар бўлиб, у ўзига хуш келадиган ишларни ҳарамда давом эттириб юрaveraди. Кунлардан бир куни маликанинг қимматбаҳо гавҳари йўқолиб қолади. Ҳарамдаги аёлларни саф торттириб, уларни навбат билан ечинтириб, гавҳарни қидиришга тушишганда, Насуҳ астойдил Аллоҳ таолога надомат чекиб тавба қилади. Аллоҳнинг қудрати билан сафда ундан олдин бўлган чўриларнинг биридан гавҳар топилиб, Насуҳ муқаррар ўлимдан омон қолади. Насуҳ тавбасига содиқ қолиб, умрининг охиригача бўйўлга қайтиб қадам босмайди. Ўшандан буён ҳақиқий тавба мақомини “Насуҳ тавбаси” деб ҳам юритишади.

Ишқ туфайли фаришталардан ҳам устунроқ мақомга эришган инсон ҳаётининг мазмунни ёр висоли экан, бу йўлда собит бўлиб, ҳеч қачон оғишмаслик ва тўхтамасликни ният қилган одам Насуҳга ўхшатилади:

*Буюрма тавба яна, носихоки, муғбачалар
Ҳавоси қилди мени тавба тавбасида Насуҳ.*

“Насойим ул-мухаббат” да айтилишича, Абдурахмон Жомийнинг порлоқ келажагини гўдаклигидаёқ башорат қилиб, дуолар қилган авлиё Мавлоно Фахриддин Луристоний дастлаб зоҳирий илмлар таҳсилга машғул эмиш. Доим хотирида ботин илми билан шуғулланиш ва тариқатга қадам қўйиш нияти бор эмиш. Бир куни китоб ўқишдан чарчаб, бирпас ёзилиш учун хужрасидан чиқиб сайр қилур чоғда бу фикр кўнглига келибдики, сен барибир бир кунмас-бир кун бу илмни тарк этиб, тариқатга юз буришни кўнглингга тугиб қўйгансан, ўша кун бугун бўла қолсин, дея хужрасига қайтиб бормабди. Китоб ва бошқа анжомларини ўша ерда қолдириб, Мисрда толиблар иршодига машғул бўлган Шайх Шайхуллох ҳузурига бориб, мурид тушибди...

Мадраса ва масжид аҳли суҳбатидан тополмаганини хонақоҳ ва аҳли ирфон ҳузуридан топган бундай валийсифат зотлар кўп бўлган. Ана шундай ибратли қисматларга ишора қилиб, Навоий ёзади:

*Басо кишики, иши масжид ичра банд ўлди,
Чу очти дайри фано эшигин, етишти футуҳ.*

Мақтаъда шоир ишқ ва ихлос, пок ният ва шунга муносиб амаллар одамни асил мақсадга етказиши мумкинлигини таъкидлаган ҳолда ғазалга якун ясайди. Бу фикр тасдиғини энг аввало мутафаккир шоир тимсолида кўришимиз мумкин.

“ҲАЛОЛ БЎЛДИ ХАРОБОТИ ИШҚ АҲЛИГА МАЙ...”

«Ғаройиб ус суғар», 103-ғазал

Кўнгулни муғбача олди, муғона тут ақдоҳ
Ки, йўқ салоҳ ила бўлмоғлиқ эмди бизга салоҳ.

Бир ой фироқида беҳудлуғ истарам, тўла тут,
Агар қилиб эсанг афлок жирмидин ақдоҳ.

Ҳалол бўлди хароботи ишқ аҳлига май,
Тутар биз аҳли вараъ, кимки они тутса мубоҳ.

Ҳаётбахш лабинг руҳ эмиштур, эй соқий,
Магарки вовини иълол этиб қилиб сен роҳ.

Йўқ эрса жисмда ул ҳосил айлаган қондин,
Ҳаким не учун ажзосини деди арвоҳ?!
Сабоҳ майкада боғлиғдуру хуморим тунд,
Таажжуб этманг, агар зикрим ўлса “ё, Фаттоҳ!”

Не эрди майкада ғавғоси, раз қизин гўё
Бу шом қилди Навоийга пири дайр никоҳ.

ЛУҒАТ

Ақдоҳ – қадаҳлар
 Салоҳ – тўғрилиқ
 Афлок – фалаклар, осмонлар
 Жирм – осмондаги юлдуз ва сайёралар
 Вараъ – тақво
 Мубоҳ – раво, яхши
 Йълол – араб тили сарфида унли ҳарфларни
 бир-бирига алмаштириш йўли билан турли хил феъл
 шакллари яшаш қоидаси
 Роҳ – шароб
 Ажзо – жузлар, таркибий қисмлар
 Сабоҳ – тонг
 Раз қизи – ток қизи; май

ҲАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани маҳбун мақсур

V-V- VV-- V-V- VV~

V-V- VV-- V-V- VV~

Мафоиун фаилотун мафоиун файлон

НАСРИЙ БАЁН

- Муғбача кўнглимни олди, энди менга муғона қадаҳлардан қуй. Энди биз тўғри, рисоладаги одамлардек яшай олмаймиз.
- Бир ой юзлининг фироқида беҳуд бўлиб, эсдан чиқаришни истаيمان. Осмон жисмларини агар қадаҳ қилгудек бўлсанг ҳам, менга тўлдириб тут.
- Ишқ хароботининг аҳлига май ҳалол бўлди, агар кимки бу ҳукмни тўғри деб билса, уни тақволи инсон деб ҳисоблаймиз.

- Эй соқий, сенинг ҳаётбахш лабинг аслида руҳ эмиш, фақат вов ҳарфини эълол қилиб роҳ дебсан.
- Агар шундай бўлмаса, жисмда шароб ҳосил айлаган қондан бўлган қисмларни ҳақим нега арвоҳ – руҳлар деб айтди?!
- Майхона тонг пайти эшиги ёпиқлигидан хуморим кучайган. Бинобарин, зикрим тонг пайти “ё, Фаттоҳ” бўлса, ажабланманг.
- Кеча майхонада шоду хуррамлик бўлди, гўё пири дайр Навоийга раз қизи – шаробни никоҳлаб бермиш.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Бу ғазалда арабча сўзлар ва иборалар бошқа ғазалларга қараганда кўпроқ қўлланилган. Қофия тизими тўлиқ арабча сўзлардан таркиб топган. Сабаби – туркий ва форсий тилларда сўзлар ҳойи ҳуттий ҳарфи билан тугалланмайди. Араб тили туфайли эски ўзбек тили ва алифбосига кирган бу ҳарфда ғазал айтиш учун арабча қофия тизимидан фойдаланишга зарурат бор.

Ғазалда шунингдек, ўзбек тилининг ўзига хослигини яққол намоён этувчи, туркона тафаккур ва яшаш тарзини ифодалайдиган, “Муҳокамат ул-луғатайн” да намуна тариқасида келтирган от ва феъллар, мақол ва идоиматик таъбирлар қўлланилмаган. Балки бу ғазалда илм ва мадраса аҳли орасида кенг истеъмолда бўлган арабий сўзларни шеърият тилига айлантириш ҳаракатини кўришимиз мумкин.

Ғазалнинг яна бир хусусияти – Ҳофиз Шерозийнинг қуйидаги ғазалининг ўзбекча таври ўлароқ битилганидир:

*Агар ба мазҳаби ту хуни ошиқ аст мубоҳ,
Салоҳи мо ҳама он аст, к-он турост салоҳ.*

(Маъноси: Агар сенинг мазҳабингда ошиқ қони ҳалол қилинган бўлса, сен тўғри деб билганинг биз учун ҳам буткул раводир).

Энди Навоийнинг матлаъини кўриб чиқайлик:

*Кўнгулни муғбача олди, муғона тут ақдоҳ,
Ки йўқ салоҳ ила бўлмоғлиқ эмди бизга салоҳ.*

Ҳофиз ғазалида ҳам арабий ибора ва сўзлар бош-қа ғазалларига қараганда кўпроқ қўлланилган. Навоий Ҳофизнинг ғазалидаги қофиядош сўзлардан фақат матлаъдаги қофияларни икки жойда қўллаган. Ҳофиз байтида ошиқ ўз иродасини ёрнинг иродасига мувофиқ тутиши муҳаббат қондаси ўлароқ талқин қилинган бўлса, Навоийнинг матлаъида бидоят ҳоли, яъни муҳаббат дардига энди гирифтор бўлган ошиқ кайфияти қаламга олинган. “Муғбача”, “муғона ақдоҳ” каби таъбирлар Ҳофизнинг аини ғазалида мавжуд бўлмаса-да, ҳофизона услубда кенг қўлланилган.

Иккинчи байтда Навоий устозига издошлик қилган ҳолда раддул-қофия (шеърда бир қофияни икки марта келтириш) санъатини қўллаган ҳолда, матлаъдаги фикрни янада ривожлантиради. Ой тўлган кунларда девоналарнинг хасталиги кўзгаёйди. Аммо “бир ой” ишқиға мубтало бўлган ошиқ фироқда шундай бир ҳолга келганки, агар тўнкарилган қадаҳга ўхшаган фалакни тўлдириб май тутсанг ҳам, бу жунун оташини пасайтиролмайди:

*Бир ой фироқида беҳудлуғ истарам, тўла тут,
Агар қилиб эсанг афлок жирмидин ақдоҳ.*

Май ислом аҳли учун қатъий ҳаром қилинганини биламиз. Лекин Навоий байтида ишқ хароботи аҳлига май ҳалол қилингани ҳақида сўз боради. Мажоз тилида май – Илоҳни маърифат этиш малакаси, ишқ хароботи – кўнглини илоҳий муҳаббат макон тутган зотлар ҳалқаси эканини биламиз. Ҳар қандай эътиқод, ҳар қандай билим асосида илоҳий муҳаббат бўлмаса, ундай билим ва эътиқод инсонга зарар келтиради, таассуб ва гумроҳликни кучайтиради. Шу сабабдан, илоҳий маърифат тимсоли бўлган майдан ичишни мубоҳ – яхши амал деб билган ҳамда бунга амал қиладиганлар ишқ аҳли наздида ҳақиқий тақводорлардир. Зотан, тақво ҳамда муҳаббатнинг шартлари бир хил – Парвардигорнинг розилигини қўлга киритиш, унинг буюрганига мувофиқ яшаш ва эътиқод қилиш демакдир:

*Ҳалол бўлди хароботи ишқ аҳлиға май,
Тутар биз аҳли вараъ, кимки они тутса мубоҳ.*

Кейинги байтда араб морфологиясининг бир қондасини усталик билан шеърда қўллаб, янги поэтик маъно яратишга эришилган. Араб сарфида иллат ҳарфлари(вов, ё, алиф, ҳамза)га ўхшаш ҳарфлар ўрнини алмаштириб ўқиш қондаси эълол деб айтилади. Соқийнинг ҳаётбахш лаби аслида руҳ (жон) бўлиб, эълол қондаси билан уни роҳ (май) дейиши – соқий, яъни илоҳий каломни етказувчи табаррук инсоннинг лабидан чиққан калом шароб каби сармаст ва жонбахш экани таъкидланган:

Ҳаётбахш лабинг руҳ эмиштур, эй соқий,
Магарки вовини иғлол этиб қилиб сен роҳ.

Олтинчи байт Ҳўжа Ҳофизнинг қуйидаги байти таъсирида битилган:

*Дари майхона бастаанд дигар,
Ифтихор, ё муфаттиҳ ул-абвоаб!*

Навоий Шероз ринди - Ҳофиздан ижодий ўзлаштирган маънога қуюқроқ тасвир ҳамда онг остига таъсир қилувчи жиҳатларни кўпайтирган ҳолда шундай бадийий либос кийдирадигани, энди уни фақат Навоийнинг маънавий мулки дейишимизга тўла асос беради:

*Сабоҳ майкада боғлиғдуру хуморим тунд,
Таажжуб этманг, агар зикрим ўлса "ё, Фаттоҳ!"*

**"ГУЛДЕК ЎЛ РОКИЪ КЕЧА,
БУЛБУЛ КИБИ БЕДОР СУБҲ..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 104-ғазал

Нега кўргузди совуғ оху сариғ рухсор субҳ,
Ғар ниҳоний меҳридин мендек эмас бемор субҳ?!!

Ғар ҳавойи бўлмаса мен телба янглиғ, бас недур,
Кўнглакин чок айлабон тоғ узра мажнунвор субҳ?!!

Меҳридин мендек ниҳоний тоза доғи бўлмаса,
Юзда невичун кавкаби ашкин қилур изҳор субҳ?!!

Дема шингарфий булут ҳар ён эрур қонлиғ момук,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ.

Ғам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт
Қим, анинг отин қўюптур гунбади даввор субҳ.

Қун шуой хатлариғармаски тутмиш мотамим,
Юзни анжум тирноғи бирла қилиб афгор субҳ.

Соқийё, тутқил сабуҳий бодаким, бу дайрдин,
Биз кетиб бу навъ толиғ бўлғуси бисёр субҳ.

Эй Навоий, истасанг баргу наво бу боғ аро,
Гулдек ўл рокиъ кеча, булбул киби бедор субҳ.

ЛУҒАТ

Нихоний – яширин, пинҳона
 Меҳр – қуёш
 Мажнунвор – телбаларча, девоналар каби
 Кавкаб – юлдуз
 Шингарфий – қизил
 Момуқ – пахта
 Шарор – учқун
 Гунбади даввор – айлана фалак
 Кун – қуёш
 Шуоий – нурли
 Анжум – юлдузлар
 Афгор – мажруҳ
 Сабухий – тонгги
 Толиъ – қуёшнинг уфқдан кўриниши, тонг отиши
 пайти

Барғу наво – йўл озиғи

Рокиъ – намозда эгилиб сажда қилган киши

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

- Қуёш пинҳон бўлганидан мендек бемор бўлмас, нега субҳ совуқ оҳ чекиб, ранги сарғайиб қолди?!
- Агар мен телба янглиғ ишқ дардига йўлиқмаган бўлса, нега тоғ устида мажнунлардек кўйлагини чок этиб турибди?!

• Қуёшнинг меҳридан мен каби яширин жароҳат доғлари кўпаймаган бўлса, нега субҳнинг юзида юлдузлардан кўз ёшлари зоҳир бўлибди?!

• Осмоннинг ҳар томонида қизил булут дема, улар аслида субҳнинг жароҳатлари устидаги қонли момик малҳамларидир.

• Ғам туни оҳим учқунлари уфққа ўт қўйди, фалак эса бунинг отини субҳ деб қўйибмиш.

• Қуёш нурлари эмас, балки менинг мотамимда тонг юзининг тирнагани изларидир.

• 7. Эй соқий, тонгги бодани келтирким, бу дунёдан биз кетгач, ҳал кўп тонглар отади.

• Эй Навоий, бу боғдан агар ўзингга керакли озик истасанг, кечаси гулдек бошинг саждага эгилган, тонгда эса булбул каби бедор бўл.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазалда ошиқнинг кайфияти, ташвишли талпинишлари ва азобу изтироблари ташхис санъати ёрдамида субҳ – тонг манзарасига ўхшатиш ҳолда ифода этилган. Навоий бу ғазалда ҳам ўз маслагига содиқ қолиб, ошқона ва орифона маъноларни мазмундор байтлар замирига маҳорат билан сингдирган.

Магълаъда тонг чоғи еладиган сарин шабада ҳамда куннинг ёришиб, ёруғлиқнинг заррин нурлари борлиқни музайян этгани билан ошиқнинг оҳ чекиб, ранги сарғайиб қолгани ўртасида мутаносибликни кўриб, бунга сабаб қилиб, тонг Қуёшнинг, ошқик қуёш талъатли ёрининг ҳижронида шундай ҳолга келган, деган хулосани яратади. Қуёш оламга чиққач, осмондаги Ой ва беҳисоб юлдузлар кўринмай қолиши, тунда нур таратаётган барча собиту сайёраларнинг

**"ЧУН ФАНО ДАЙРИГА КИРДИМ БОДА ТУТ,
ЭЙ ПИРИ ДАЙР..."**

«Ғаройиб ус сиғар», 105-ғазал

Рўзаву гул егтию ичмас ул ой гулгун қадах,
Не кўнгулхушлуқ била тортай мени маҳзун қадах.

Ё мени маҳрумға хунобайи ҳижрон бериб,
Ўзга маҳрамлар била ул ой чекар гулгун қадах.

Боре ҳар тақдир илаким, бор мени лабташнаға
Тутмас эрмиш захри ғамдин ўзга даҳри дун қадах.

Соқие, бу ғусса дафъи масту беҳудлуғдурур,
Тут шафақгун май тўла гар худ эрур гардун қадах.

Рўза ойин кўрмай илгингдин қадахни солмағил,
Лек ол байрам ҳилоли ҳам кўрунган тун қадах.

Жом эрур мен телбага қонлиғ кўзумнинг косаси,
Лолалар саҳрода бас, гар истаса Мажнун қадах.

Чун фано дайрига кирдим бода тут, эй пири дайр,
Зарф хоҳ эски сафол ўлсун, ва гар олтун қадах.

Юз қадах қилғил мурассаъким чекарсен жоми марг,
Ҳеч ким худ топмади Жамшиддин афзун қадах.

Эй Навоий, бизни ёд эткайму барқандон кун
Ичса жоми Жам тилаб сонийи Афридун қадах.

ЛУҒАТ

Гулгун – қизил, атиргул ранги
Хуноба – қонли ёш
Лабташна – чанқоқ
Даҳри дун – нокас дунё
Шафақгун – шафақ рангида, қизил
Илик – қўл
Ҳилол – янги ой
Вагар – ва агарнинг қисқартмаси
Мурассаъ – зийнатланган
Марг – ўлим
Афзун – ортиқ, кўп
Барқандон кун – рўза ойи кириш кун
Сонийи Афридун – иккинчи Фаридун

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Баҳор айёмида рамазон ойи келди, лекин ул ой гулранг қадахни ичмаяпти. Қандай қилиб мендай маҳзун хурсанд бўлиб, шароб ичайин?!

• Ё мени маҳрум қилиб, ҳижрон кўз ёшлари билан сийлаб, бошқа яқинлари билан майхўрлик қилмоқдами?

• Нима бўлмасин, шуниси аниқки, бу нокас дунё кўлимга ғусса захрига тўла бўлган қадахдан ўзгасини тутмас.

• Эй соқий, бу ғуссани даф қилишнинг чораси – хушини йўқотгунча маст бўлишдир. Шунинг учун менга фалак косасини қадаҳ қилсанг ҳам, қизил шаробга тўлдириб бер.

• Рўза ойини кўрмай туриб, қўлингдаги қадахни қўйма, шунингдек, ҳайит кечаси янги ой кўринганда ҳам қадахни қўлингга ол.

• Мен телбага қонли кўзимнинг косаси жомдир. Зотан, Мажнун агар истаса, саҳродаги лолалар унга қадах бўлади.

• Эй пири дайр, мен фано дайрига кирсам, эски сафолдами ёки олтин қадахдами – фарқи йўқ, менга бода тут.

• Агар юзта қадахни олтин ва жавоҳир билан зийнатласанг ҳам, охир-оқибат ўлим шарбатини тотгайсан. Бу дунёда ҳеч ким Жамшиддан ўтиб жом ясатмаган эди. Аммо шу жом ҳам Жамшидни ўлимдан қутқармади.

• Эй Навоий, барқандон кунда шавкатида иккинчи Фаридун ҳисобланган султон қўлига Жамшид жомини олганда бизни ҳам ёд этармикан?!..

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазал “сонийи Афридун” – Султон Хусайн Бойқаро мадҳида битилган. Дастлабки уч байт мазмунидан шоир ўз султони билан анчадан бери мулоқот қилмаётгани ва бундан маҳзун ва мушавваш эканлиги ойдинлашади. Кези келганда бир нуктага эътибор қаратишни лозим деб топдик: Султон Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ўртасидаги муносабат ҳақида шўролар замонидаги нотўғри қараш, яъни улар ўртасидаги гоҳи ошкор, гоҳи пинҳона зиддият ва ихтилоф борлиги ҳақидаги афсонасимон гапларга барҳам беришда ҳаддан ошиб, бошқа бир хатога йўл

қўймоқдамиз. Охирги йиллардаги тадқиқотларда бу икки зотнинг муносабатларини ҳаддан зиёд идеаллаштириб, икки авлиё ўртасидаги бирдамлик ва яқдиллик даражасига чиқариб қўйганмиз. Ҳолбуки, қайси давр ва қайси тузумда бўлмасин, агар ҳукмдор кимнингдир раъйига қараб иш тутадиган инсонга айланса, унинг ҳокимияти албатта таназзулга учрайди. Қолаверса, сиёсий ҳаёт талаблари бундай ҳолатга йўл қўймайди. Бу хулосалар қайсидир назарийчи ва сиёсатшуноснинг китобларидан олинган эмас, балки донишманд вазир ва мутафаккир шоиримизнинг ўзи безавол “Ҳамса” ва бошқа шеърий, насрий асарларида бу ҳақда жуда кўп таъкидлаб ўтган. Масалан, “Бадоеъ ул-васат” даги қитъаларнинг бирида шоҳни қуёшга ўхшатилиш сабабларини бирма-бир санаб, охирги байтда подшоҳ ўз мулозимларини гоҳида яқин олиб, гоҳида ўзидан узоқлаштиришини Ерга баъзида яқин келиб, бедариг нур сочса, баъзида олам аҳлини дийдорига зор қиладиган қуёшга ўхшатади:

*Чун қуёшқа будурур ҳолат, ажаб йўқ, шоҳ ҳам
Бўлса ўз тобиғларидин гаҳ рамида, гоҳ ром.*

Иккинчи мулоҳаза – мазкур ғазал-мадҳия “қадах” радифида битилган. Султон Хусайн Бойқаро кўп теурийзода мирзолар каби шаробга муккасидан кетгани, бу ҳолат эса Навоийни доимо таъвишга қўйгани, саройдаги шаробхўрликка имкони бори-ча қарши курашгани манбаларда қайд қилинган. Айниқса, “Муншаот” даги мактубларида бир неча марта турли шакл ва оҳангларда султонни шаробхўрликдан қайтариш, жиллақурса, бу нохуш одагни камайтиришни илтимос қилганига шохид бўламиз.

Чоғирни барча ёмонликларнинг боши эканлигига амин бўлган ва ҳамиша майхўрликни ўтқир ташбихлар билан танқид қилган шоир рўза айёми етганида ой каби бечораларнинг тунларини мунавар этувчи ёри май ичмаётганидан маҳзун ва малул. Ҳижронда қолганидан “ул ой” уни ҳамдамликдан маҳрум қилган бўлса-да, бошқа маҳрамлари билан шароб ичаётгани мумкинлиги ҳақидаги гумон ҳам унинг ич-этини кемираётган бўлиши мумкин. Иккала ҳолатда ҳам лирик қаҳрамонга осон тутиб бўлмайди – подшоҳнинг дийдоридан бенасиблик бир ғам бўлса, унинг сарой аҳли билан майхўрлик қилиши дард устига дарддир. Дўст дийдорининг обиҳаётидан баҳраманд қилиш ўрнига фалак унга ғусса тўла жом тутган:

*Боре ҳар тақдир илаким, бор мени лабташнага
Тутмас эрмиш заҳри ғамдин ўзга даҳри дун қадаҳ.*

Бу ғуссадан қутулмоқлик, салтанат ва раиятнинг ташвишларидан халос бўлиш учун “масту беҳудлуг керак”. Бу мастликка чоғир ичиш билан эришиб бўлмайди, балки фалак жомига тўлдириб турган шаробдан ичиш, яъни олам тузилишининг ҳикматини англаш лозим. Илоҳий ҳикматни мантиқ таърозиси билан ўлчаб бўлмайди. Шу сабабли, ўтқинчи ишларнинг ташвишини тортиб, қайғуга банди бўлиш ўрнига ҳикмат ва маърифат бодасидан сархуш бўлмоқлик авло:

*Соқие, бу ғусса дафъи масту беҳудлугдур, ур,
Тут шафақсун май тўла гар худ эрур гардун қадаҳ.*

Кейинги байтларда рамазоннинг кириши ҳамда ҳайит кунини албатта шароб билан нишонлаш, кўз

косасини шароб жомига айлантириш орзуси, фано дайрида дайр пирининг қўлидан қадаҳ олиш ниёти – буларнинг барчаси шоир васф этган қадаҳда спиртли ичимлик эмаслигидан далолат беради. Маърифат ва фано бодаси – инсоннинг инсонийлик мақомини эслатувчи, бошқа ғам-ташвишлардан форигъ этувчи, кўнгилни юмшатиб, дунё молига безътибор бўлишни ўргатувчи, муҳаббат оташини кучайтирувчи маънавий бода. Энг асосийси, бу қадаҳдаги шароб албатта ўлим шарбатини тотгувчи инсон умр деган бебаҳо неъматни Жамшиддек айшу ишратга сарф этмасдан, охираг тадориғини кўриши кераклигини эслатади:

*Юз қадаҳ қилғил мурассаъким чекарсен жоми марг,
Ҳеч ким худ топмади Жамшиддин афзун қадаҳ.*

Матлаъда қайд қилинган “барқандон кунни” алоҳида изоҳни талаб қилади. “Тарихи Байҳақий” га кўра, ўрта асрлар Ҳуросонида рамазон ойи киришидан бир кун олдин, яъни шаъбоннинг сўнгги кунинда барқандон байрамини нишонлаш удуми бўлган. Мазкур байрамнинг асл негизи маълум эмас. Ушбу кунда мусулмонлар барча гуноҳлардан тавба қилган ҳолда рамазонни ноз-неъматга тўла дастурхон билан кутиб олишаркан. Мусулмон мамлакатларида яшайдиган ғайридинлар эса, ушбу кунни шаробхўрлик билан ўтказиб, кейин бир ой давомида рамазон ойининг хурмати учун улар ҳам шароб ичмас экан. Кейинчалик бу одат саройга ҳам йўл топиб, кўп султон ва амирлар ўз даргоҳида барқандон кунини шундай шаробхўрлик мажлисларини ўтказишган. Алишер Навоий ана шундай хунук одатлар ва бидъатларнинг олдини олиш мақсадида шоирона лутф

билан мадҳ этилган шоиртабиат дўстидан қабул
ижозатини сўраган бўлса, ажабмас:

Эй Навоий, бизни ёд эткайму барқандон кун
Ичса жоми Жам тилаб сонийи Афрудун қадах.

**“ФАЙЗ ШАҲРИСТОНИ САЙРИҒА ТОПАР
ДАРВОЗА РУҲ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 106-ғазал

Эй манга жонбахш гулбарги тарингдин тоза руҳ,
Тоза-тоза ҳар бири шавқин солиб овоза руҳ.

Руҳи маҳз ул тозаву тар сарви раънодек қадинг,
Не ажаб бўлса равон бўлғанда элга тоза руҳ.

Кўйи гардидин ўлук жон топса тонг йўқ, негаким
Туфроғ ўлди кўйида беҳадду беандоза руҳ.

Бўлғуси жонон киби бўлса мужассам суврати,
Хулла кийса суртубон жаннат гулидин ғоза руҳ.

Чиқти жондин пайкар айлаб нозу ҳусн изҳор этиб,
Зор ул пайкарга жон, волиҳ бу ҳусну ноза руҳ.

Шавқ тийғи бирла солиқ айласа кўнглини чок,
Файз шаҳристони сайриға топар дарвоза руҳ.

Эй Навоий, шукрим, йўл топти жонон кўйига
Ҳажр шоми зулматида йўлни оза-оза руҳ.

ЛУҒАТ

Тоза-тоза – янги-янги, хилма-хил
Тонг йўқ – ажабмас
Ҳулла – ҳарир кўйлак
Ғоза – юзга суртадиган қизиллик
Пайкар – жисм
Волиҳ – шайдо, мафтун
Солик – тариқат йўловчиси

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

НАСРИЙ БАЁН

• Янги очилган гул япроғидек гўзал ва жон бағишловчи лабларингдан руҳим тозаради. Лабларинг шавқидан жоним янги-янги овозалар солмоқда.

• Сарви раънодек қаддинг тоза ва беғуборликда айна руҳнинг ўзидир. Бу сарвнинг қадди равонлигидан элга янги жон кирса, не ажаб?!

• Кўйининг гардидан ўлик жон топса ажабмас, негаки унинг кўйида ҳад-ҳисобсиз жонлар тупроқ бўлди.

• Агар руҳ жаннат гулидан юзига қизиллик суртиб, ҳарир кўйлак кийиб сурати жисм шаклига кирса, жононга ўхшаб қолади.

• Ёр жондан ўзига жисм – пайкар ясаб, ўз хусни ва нозини изҳор этиб чиққани боис бу пайкарга жоним

зор бўлиб, унинг бу хусн ва нозига шайдо бўлибди.

• Агар солиқ шавқ тиғи билан кўнглини чок этса, руҳ файз шахристонига олиб борувчи дарвозани топади.

• Эй Навоий, шукрлар бўлсинки, руҳ ҳижрон шоми зулматида адаша-адаша оқибат жонон кўйига йўл топди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Руҳият олами, жон, руҳ, қалб, сир... инсоннинг боғиний оламига тегишли бўлган бу тушунчалар ҳақиқат ақл соҳиблари диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Мана шу оддий кўз билан кўринмас ва ҳар бир қадамда борлигидан хабар берувчи бу синопат тўғрисидаги қарашлар ва ақидалар борасида дунёдаги жамийки таълимотлар, ғоя ва қарашлар ихтилофга борганлар. Худосизлар руҳни инкор этиб, художўйлар руҳ борлигини эътироф этар экан, улар руҳ ҳақида турлича қарашларга эгадирлар.

Руҳ араб тилида жон, раҳмат ва мағфират, Қуръони карим, Жибрил алайҳиссалом, ғайб оламига тегишли маъноларни идрок этувчи ва раббоний илмларни ўрганувчи инсоний руҳ маъноларини англатади. Истилоҳ сифатида айниқса, исломгача нозил бўлган динлар доирасида турлича талқин қилинган руҳ ҳақида Қуръони каримнинг “Исро” сурасидаги 85-оятда мусулмонларга аниқ кўрсатма нозил бўлди: (“Эй Мухаммад алайҳиссалом), Сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Руҳ Ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир. Сизларга жуда оз илм берилгандир”.

Ана шу ҳукмга амал қилган ҳолда бу масалада чуқурлашмасдан, руҳнинг Навоий ғазалидаги шойрона талқинларига диққат қаратамиз.

Матлаъда ёрнинг "гулбарги тари" – лабидан чиқаётган сўзлардан ошиқнинг руҳи тозариб, покланиб олиши ҳақида сўз боради. Бу сўзлар илоҳий калом, пайғамбаримиз ҳадислари, пир – комил инсон талқин қилган ҳикматлар, ёҳуд ёрнинг сўзлари бўлиши мумкин. Мазкур калом ўзида жон бағишловчи, руҳни қайта тирилтирувчи хосиятга эга. Кимнинг лабидан тўкилганидан қатъи назар, бу калом асл манба – Парвардигорнинг "Бўл!" деган амрининг хосиятидан файзиёб бўлган. Шунинг учун, Илоҳий амр туфайли яралган руҳ ёрнинг жонбахшлик хосиятини асраб қолган сўзларидан шавқи янада кучаяди:

*Эй манга жонбахш гул барги тарингдин тоза руҳ,
Тоза-тоза ҳар бири шавқин солиб овоза руҳ.*

Унсу улфат топиш ҳам – руҳга боғлиқ ҳодиса. Ҳадиси шарифда таъкидланганидек, руҳлар жисмлар олами яралишидан олдин айримлари ўзаро улфат ва яқин бўлишган. Жисм оламига нозил бўлган руҳлар азалда ошно тутинган руҳларни топгунга қадар эгасига тинчлик бермайдди. Мажнуннинг ишқи айнан Лайлига тушиши, Чин шахзодаси Фарҳод қалбини минглаб қақирим узоқликдаги армани малика – Ширин забт этиши ҳам шунчаки тасодиф ё тақдир ўйини эмас. Бу ишқ, бу унсу улфат азалий ҳодиса бўлгани сабабли, руҳий яқинлик, ботиний висол пайдо бўлганда дийдор чоғи руҳ яйрайди, покланиб, тозаради, яшнайдди:

*Руҳи маҳз ул тозаву тар сарви раънодек қадинг,
Не ажаб бўлса равон бўлганда элга тоза руҳ.*

Жононнинг кўйида сон-саноксиз жонлар тупроққа айланганлиги сабабли, гарди ҳам марҳумларга жон бағишлаш хосиятига эга. Тарихга назар ташласак, энг катта хунрезликлар, энг беҳисоб қурбонлар Худонинг номидан амалга оширилади. Ҳақ ҳам, ноҳақ ҳам ўзини Худонинг амрини бажарётган қилич деб ҳисоблайди ва энг ажабланарлиси, қайсидир маънода иккала томон ҳам тўғри фикр юритади. Худонинг изн-ихтиёрисиз бир япроқ ҳам дарахт шохидан узилмас экан, бу хунрезликлар унинг ихтиёридан ташқарида бўлармиди?!.. Шунинг учун, Унинг иродасига мувофиқ кўйидаги биргина гардидан яралган Исо алайҳиссалом кўршапалакка жон бағишлай олади, Сомирий каби сеҳргарларнинг бузоғи тирик жондек овоз чиқаради, бир томчи манйига руҳ ато этилгач, энг мукаррам зот – ҳазрати Инсон бунёд бўлади:

*Кўйи гардидин ўлук жон топса тонг йўқ, негаким
Туфроғ ўлди кўйида беҳадду беандоза руҳ.*

"Кашф ул-маҳжуб"да келтирилишича, тасаввуф шайхларидан руҳ ҳақида энг кўп сўзлаган Абубакар Воситий бўлиб, жумладан, шундай деган экан:

"Руҳлар ўнга мақомда қоимдурлар. Биринчиси, ихлос аҳлининг жонларидирким, зулматда қолиб, нима қилишларини билолмайдилар; иккинчиси – тақводорлар руҳи дунё осмонларида ўз яхши аъмоллари ва тоатларининг қуввати билан юксалтганлар; учинчиси, муридларнинг руҳи тўртинчи фалакда сидку садоқат лаззати ва ўз амалларининг соясида фаришталар билан биргадирлар; тўртинчиси, ҳадис ва суннат тобеларининг руҳи Арш қандилларининг нурларига чулғаниб, емаклари – илоҳий раҳмат ва ичмаклари – илоҳий лутф ва қурбат (яқинлик)дир;

бешинчиси – вафо аҳлининг руҳидирким, сафо пардаси ва истифо (танланган) мақомида тараб ва шодлиқдадирлар; олтинчи мақом – шаҳидларнинг руҳидирким, жаннат боғларидаги қушларнинг қаноти узра ҳар ён ки истасалар учиб юрадилар; еттинчи мақом – муштоқларнинг руҳидирким, сифатлар пардасида адаб бисоти узра юксалмишлар; саккизинчиси – орифлар руҳларидирким, қудсийлик ҳазратида кеча-кундуз Аллоҳнинг сўзларини эшитгайлар ва жаннат-у дунёдаги маконларини кўриб тургайлар; тўққизинчиси – дўстларнинг жамол мушоҳадаси ва кашф мақомида масту мустағрақ бўлмишлар. Улар Ундан бошқани билмаслар ва бошқа ҳеч нарс билан ором топмаслар. Ўнинчи мақом – ул дарвешларнинг мақомидирким, фано кўйида қарор топмишлар ва ёмон сифатлари яхшига табдил бўлиб, ҳоллари ҳаммаша яхши томонга ўзгариб, тараққий топмиш. Машоҳиднинг кўпчилиги бу руҳлар турли сура ва сиймода намоён бўлмиш” (“Кашф ул-махжуб”, 340-бет). Воситийнинг ушбу таснифини ғазалга татбиқ этадиган бўлсак, тўртинчи байтда жононнинг кўйи тупроғига айланган руҳлар, яъни ишқ шаҳидининг дийдор жаннатдаги кайфияти образли тасвир этилган. Навоий талқинига кўра, ишқ кўйида шаҳид кетган ошиқнинг руҳи жононнинг сувратига ўхшаш бўлади. Бошқача айтганда, ёрнинг сифатлари ошиқнинг руҳиятини буткул ўзгартириб, ўзига мувофиқ айлаганидан кейингина ишқ шаҳиди мақомига эришиш мумкин:

*Бўлғуси жонон киби бўлса мужассам суврати,
Ҳулла кийса суртубон жаннат гулидин ғоза руҳ.*

Одатда руҳ ва жонни бир нарс деб тасаввур қилишга ўрганганмиз. Жумладан, “ҳикмат аҳли (фай-

ласуфлар) руҳ ва жоннинг ўртасида фарқ қўймайдилар ва иккаласини “нафси нотиқа” деб атайдилар” (“Истилоҳот”, 70-бет). Лекин кўйидаги байтда жон бошқа, руҳ бошқа нарс экани маълум бўлади:

*Чикти жондин пайкар айлаб нозу ҳусн изҳор этиб,
Зор ул пайкарга жон, волиҳ бу ҳусну ноза руҳ.*

Азизиддин Насафийнинг ақидасига кўра, “Агар ушбу руҳий мартабалар касбий – ўзлаштирма бўлганида эди, кимки кўпроқ ўзлаштирса, унинг мақоми олийроқ бўларди. Ориф валийлар мақомини эгалларди, валий ўзлаштириш орқали набийлар мақомини эгалларди. Бошқа мақомларни ҳам шундай деб ҳисобла. Аммо бу мақомлар ўзлаштирадиган эмас, балки белгилаб берилган мақомлардир”. Шунинг учун ҳам, юқоридаги байтда руҳи олийроқ мақомда бўлган кишининг мартабаси ва Ҳақ олдидаги мақоми бошқа жонлар ва руҳларнинг зорлиги ва волиҳлигига сабаб эканлиги образли тилда баён этилган.

Абдураҳмон Сулламий айтганидек, “муҳаббат шавқни вожиб этади, шавқ эса унсни, кимдаки шавқ ва унсият бўлмаса, билсинким, ул муҳаббат аҳлидан эмас”. Шавқжўнглининг илоҳий файздан баҳраманд бўлишига, руҳоний сулукда жононга етишишга, адашмасликка сабаб бўлади. Жонон кўйига етишиш эса, яшашдан асосий муроддир. Бу неъмат учун ҳар қанча шукрона айтсанг, арзийди:

*Шавқ тийғи бирла солиқ айласақўнглини чок,
Файз шаҳристони сайрига топар дарвоза руҳ.*

*Эй Навоий, шукрким, йўл топти жонон кўйига
Ҳажр шоми зулматида йўлни оза-оза руҳ.*

**“АДАБ ЭРМАСДУРУР ҚИЛМОҚ ҲАР ИШНИ
МУДДАО ГУСТОХ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 107-ғазал

Гадойи фақр ила сўз айта олмас подшо густох,
Шаҳ оллинда нечуким, дам ура олмас гадо густох.

Не қувват бирла шаҳ густох сўзлашгай анинг бирла
Ки, ваҳм этгай бошиға соя солмоқтин ҳумо густох.

Уруж истар эсанг бу дайр ичиндафоний ўлғилким,
Малак узра қадам босиб ўтар аҳли фано густох.

Бало ичра далер урма қадам то ошиқ ўлмайсен,
Самандар бўлмағунча кирса бўлмас ўт аро густох.

Не муҳриқ водий эрмиш ишқ кўйи даштиким, улён
Ўта олмас самум ўлмоқ ҳаросидин сабо густох.

Шужоат бирла кирмак кулбайи фақр ичра
бўлмаским,
Бу вайронни қила олмас ватан ҳар аждаҳо густох.

Чу топмас ҳар неким, тақдирдур, бу дайр аро тағйир,
Адаб эрмасдурур қилмоқ ҳар ишни муддао густох.

Не нозук ҳўйи бор ул дилрабонингким, ниёз аҳли,
Шикоятқа не етгайким, дейолмаслар дуо густох.

Навоий ишқ истиғносини то англади ваҳким,
Қила олмас фиғон фориг, чека олмас наво густох.

ЛУҒАТ

Гадойи фақр – дарвеш, тариқатдаги киши
Густох – адабсиз, андишасиз, бетакаллуф; кўрқ-
мас

Ваҳм этмоқ – кўрқмоқ
Ҳумо – афсонавий қуш; давлат қуши
Уруж – юксалиш
Малак – фаришта
Далер – кўрқмас, ботир
Самандар – ўтда ёнмас афсонавий махлуқ
Муҳриқ – алангали
Самум – иссиқ шамол, гармсел
Сабо – тонгги экин
Шужоат – ботирлик, жасорат
Тағйир – ўзгариш
Ниёз – эҳтиёж
Истиғно – ҳожатсизлик
Фориг – бемалол, эркин

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Ҳажажи мусаммани солим
V --- V--- V--- V---
V --- V--- V--- V---
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

НАСРИЙ БАЁН

- Тиланчи гадо шох олдида бемалол сўзлай ол-
маслиги каби, подшоҳ ҳам фақр йўлидаги дарвеш-
нинг ҳузурида бетакаллуф гапиролмайди.
- Бошига давлат қуши – ҳумо соя солишдан

қўрқиб турган одамнинг хузурида шоҳ қайси қувват билан бемалол гаплаша олади?!

- Бу дайр – дунё ичра юксалишни истар эсанг, фаний бўлгил. Фано аҳли фаришталар устидан ҳам хотиржам ўтиб бораверадилар.

- Ошиқ бўлмагунча балолар гирдобига ботирлик билан қадам қўйма. Самандар бўлмагунча олов ичига бемалол кириб бўлмайди.

- Ишқ дашти қандайин алангали водий эмишки, тонгги сабо самум – гармсел бўлиб қолишидан қўрқиб, у томонга ўтолмайди.

- Фақр кулбасига шижоат – ботирлик билан қириб бўлмас. Бу вайронани дуч келган ҳар аждаҳо ўйламасдан ватан қилолмайди.

- Бу дунёда нимаики тақдир қилинган бўлса, ўзгартириб бўлмайди, шунинг учун ҳамма нарсани ҳам дуо қилиб сўрайвериш одобдан эмас.

- Ул дилрабонинг феъл-хўйи шу қадар нозикки, муҳтожлар шикоят қилиш у ёқда турсин, такаллуфсиз дуо ҳам қила олмайдилар.

- Навоий ишқ ундан эҳтиёжсизлигини англагач, бемалол фиғон ҳам қилолмас, густохлик билан нола ҳам чекмас.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Мазкур ғазалда ҳам дарवेशона маънолар шоирона кайфият билан омухта ҳолатда берилган. Девоннинг юзинчи рақамли ғазалида шоҳларнинг дарवेशларга муҳтожлиги (Фақр аҳлига подшо муҳтож...) баён этилган бўлса, бунда шоҳлар дарवेशлар хузурида бошқалар билан бўлгани каби муомала ва муносабатда бўлолмаслиги очиқланган. Тасаввуф намоёндалари ҳаётдан ҳикоя қилувчи манокӣб ва тазкираларда бу фикрни қувватлантирувчи мисол-

лар талайгина. Жумладан, “Насойим ул-муҳаббат” таъкирасида Бобо Ҳасан Турк номли мажзуб (илоҳий ишқ жазбаси етганидан девонасифат бўлган) дарवेश ҳаётидан ажиб бир воқеа келтирилган. Бобо Ҳасан Турк қишнинг бир кечаси жазба етган ҳолида ҳамомнинг гўлаҳида исиниши учун гўлаҳчидан руҳсат сўрайди. Гўлаҳчи кўнмай уни ҳайдаб солади. Бобо Ҳасан уни бир мушт уриб, ўлдириб қўяди. Хабар давр подшоҳи – Шохрух Мирзога етиб боради. “Шохрух Мирзо сўрубдурки, Бобо, сени дейдурларки, биравни ўлдурубсен? Андоқмудур? Дебдурки, ҳов, андоқдур. Мирзо сўрубдурки, не учун ўлдурдунг? Дебдурки, мунчани сен ўлдурдунг, биравни дағи мен ўлдурдум”. Шохрух Мирзо бу гапдан кейин хомуш тортиб, даъвогарларни дият (қон пули) олишга кўндириб, ўз ҳисобидан тўлаб юборади. Бобо Ҳасанни эса ўз ҳолига қўяди.

Манбаларга кўра, Шохрух Мирзо тасаввуф аҳлини унчалик хуш кўрмасди. Ҳатто Шайх Сойиниддин Турка деган бир тасаввуф назариётчиси ўзи ёзган китобдан тониб, бу китобни Шохрух Мирзо замонидан анча олдин ёзгани мазмунида раддия берган экан. Маълум бўладики, бу даврда тасаввуф мавзусида китоб ёзиш расман манъ этилган. Шундай қалтис пайтда ҳам кўрқмасдан гапирган Бобо Ҳасан султонни ҳақ гаплари билан навбатдаги ҳарбий юришдан қайтариб, ноҳақ қон тўқилишининг олдини олган.

Султон Ҳусайн Бойқаро замонига келиб, вазият тубдан ўзгаради. Устозимиз Нажмиддин Комилов таъкидлаганларидек, “Ҳиротда тасаввуфнинг турли тоифадаги тариқати амал қилган, кишилар хоҳлаган, кўнгли чопган шайхга мурид тушган. Бундай эркин танлаш Ҳирот маънавиятининг икки буюк пешвоси – Жомий ва Навоийда ҳам кўзга ташланади”. Султон

Хусайннинг табиятан дарвешликка мойиллиги ҳам бундай эркин муҳит яралишида муҳим омил ўйнаганини алоҳида таъкидлаш керак. Шунинг учун, Навоийнинг қуйидаги сатрларини шунчаки муболағали тавсиф эмас, балки воқеликнинг бадий ифодаси ўлароқ қабул қилиш мақсадга мувофиқ:

*Гадоий фақр ила сўз айта олмас подшо густох,
Шаҳ оллинда нечукким, дам ура олмас гадо густох.*

*Не қувват бирла шаҳ густох сўзлашгай анинг бирла,
Ки ваҳм этгай бошига соя солмоқтин ҳумо густох.*

Учинчи байтда уруж – юксалиш ҳақида сўз боради. Уруж – меърож сўзи билан ўзақдош. Сўфийлар талқинига кўра, меърожда охирзамон пайғамбари ҳам жисман, ҳам руҳан Ҳақ таоло ҳузурига юксалган бўлса, чин ихлос билан адо этилган ҳар бир намоз ва ибодат мўминнинг руҳий меърожидир ("Қашф ул-махжуб", 339-бет). Инсонни фаришталардан ҳам юксакроқ мақомга эриштирадиган нарсаси – Аллоҳ таолонинг ўзини кўрмасдан, қудрати ва нишонларини мушоҳада этиб, Унга чин ихлос ва муҳаббат билан қўйган эътиқодидир:

*Уруж истар эсанг бу дайр ичинда фоний ўлғилким,
Малак узра қадам босиб ўтар аҳли фано густох.*

Бу мақом ва мартабага эришиш учун фақат эътиқод ва билимнинг ўзи камлик қилади. Муҳаббат ва иштиёқ оловида тобланган маърифат, синовлардан ўтган чин ихлос соҳиби бўлган кишигина намоз пайтидаги қалб ҳузурига эриша олади. Жомийнинг "Силсилат уз-заҳаб" достонидида келтирилишича, та-

риқат йўлига энди кирган мурид намоз пайтидаги ҳушув ва ҳузув (кўнгилда Ҳақ таолонинг қўрқуви ва муҳаббатидан бошқа нарсаси йўл топмаслик ҳолати) ни тополмай, бир неча марта намозини бузиб, қайта ўқишга киришади. Пири буни сезиб, танбех беради ва айтадики, йўлнинг охирида ҳосил бўладиган нарсани аввалбошда талаб қилиш ақлсизликдир. Ишқ даштидаги ўз имконидан ортиқ бўлган балоларни талаб қилиш – самандарлик хислатини касб этмай туриб, оловга оёқ қўйиш билан баробар:

*Бало ичра далер урма қадам то ошиқ ўлмайсен,
Самандар бўлмағунча кирса бўлмас ўт аро густох.*

Ишқ водийсининг оташи шунчалик шиддатлики, тонг чоғи эсадиган сабо ҳам у томонга ўтса, самум – гармселга айланиши хавфи бор. Мажоз тилида сабо – хушхабар, ёрнинг лутфу марҳаматидан мужда, самум эса ёрнинг итoblари ва ишқ балоларини англатади. Демак, сабодек ёқимли ва жонга ҳузур бағишловчи бир хушхабар ҳам ишқ ўтининг шиддатидан самумдек ҳалокатли бўлиши мумкинлигини андиша қилиб, ёр ўз ошиғига хабар жўнатмаяпти экан. Ишқ даштида ёрдан бир мужда келмаслиги ҳам меҳрибонликнинг бир кўриниши эмиш:

*Не муҳриқ водий эрмиш ишқ кўйи даштиким, ул ён
Ўта олмас самум ўлмоқ ҳаросидин сабо густох.*

Ганж – хазинани одатда ҳеч ким яшамайдиган вайроналарда қўмилиши ҳақида олдинги шарҳларда айтиб ўтгандик. Олтиннинг яна бир хосияти – илонлар қўмилган хазиналарни тез топиб, уни қўриқлаб ётишаркан. Хазинани қўлга киритмоқчи бўлган одам

жасорат кўрсатиб, олдин бу кўрикчи, яъни аждаҳога айланган илонни ўлдириши лозим бўлади. Аммо фақр кулбасида яширинган хазинани жасорат ва бо-тирлик билан эмас, балки қалби синиқлик, ризо, қа-ноат ва шукроналик, тавозе ва адаб билан қўлга кири-тиш мумкин. Бу кулбага густохлик билан қадам қўйиб бўлмас. Машойих айтганларидек, тасаввуф – жумла одобдир:

*Шужоат бирла кирмак кулбайи фақр ичра
бўлмаским,
Бу вайронни қила олмас ватан ҳар аждаҳо густох.*

Кейинги байтларда “гадойи фақр”ларга хос бўл-ган хислатлар – ҳар неки келса, тақдирдан рози бў-лиш ҳамда инон-ихтиёрини буткул Ҳақ таоло иро-дасига мувофиқ этиш ҳақида сўз боради.

“Насойим ул муҳаббат”да берилишича, бир куни Хожани жаҳон Абдулҳолиқ Гиждувоний хузурида бир дарвеш деди:

– Агар Худованд таоло менга жаннат ва дўзахдан қайси бирини танлаш имконини берса, мен дўзахни ихтиёр қиламан. Чунки мен ҳеч қачон нафсим муро-ди билан яшамагаймен. Бу ҳолда жаннат нафс муро-дидир ва дўзах – Ҳақ муроди.

Ҳазрат Хожа дарвешнинг сўзини рад қилиб, деди-лар:

– Бандага ихтиёр билан нима иши бор, ҳар қаён бор деса, борурмиз ва қаёнда бўл, деса, бўлурмиз. Бандаликнинг шартини ушбуди, сен айтганингча эмас.

Мазкур байтларни Абдулҳолиқ Гиждувоний ғоя-ларининг шоирона ифодаси десак, адашмаймиз. Зо-тан, орифона ғазалларда Алишер Навоий энг авва-

ло, нақшбандийлик ғояларидан илҳомланган ва ўз-ирфоний қарашларини шу таълимот асосида қурга-нига ушбу байтлар ҳам асос бўла олади:

*Чу топмас ҳар неким, тақдирдур, бу дайр аро тағйир,
Адаб эрмасдурур қилмоқ ҳар ишни муддао густох.*

*Не нозук хўйи бор ул дилрабонингким, ниёз аҳли,
Шикоятқа не етгайким, дей олмаслар дуо густох.*

*Навоий ишқ истиғносини то англади ваҳким,
Қила олмас фиғон фориғ, чека олмас наво густох.*

**“КЎНГУЛ ФАНО КУЧИДИН ЗҶҶРИ БОЗУ
ИСТАРКИМ...”**

«Ғаройиб ус сифар», 108-ғазал

Баҳор сенсиз ўлуптур манга ажаб дўзах,
Қизил гул анда ўту оқ шукуфалар дур ях.

Баҳор сенсиз агар дўзах ўлса тонг эрмас,
Биҳишт ичинда лиқо бўлмаса, эрур дўзах.

Хаёли хайли кўзумга келургадур гўё,
Юзумки йўл-йўл ўлуптур сиришқдин рах-рах.

Ғариб келмади ширин лабингга аччиғ сўз,
Эмас ғариб чучук мева бўлса хоста талх.

Кўнгул фано кучидин зўри бозу истарким,
Вужуд панжасини англамиш бағоят шах.

Навоий эғни ялангдур демангки, бордур анга
Фано ҳасири, бало хораси насиж ила нах.

Магар шах ашхаби оллинда пайк бўлди сипеҳр
Ки, қилмиш ўн кечалик ойни эғнида ночах.

ЛУҒАТ

Шукуфа – дарахт гули
Биҳишт – жаннат
Лиқо – дийдор
Хайл – қўшин
Сиришк – кўз ёши
Рах-рах – тарам-тарам, ажинлар
Хоста – данак
Зўри бозу – биллак кучи
Шах – қотган
Ҳасир – бўйра
Хора – харсанг тош
Насиж – тўқилган матоҳ
Нах – нозик мато
Ашҳаб – от
Пайк – элчи
Сипеҳр – фалак, осмон
Ночах – ойболта

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф
V-V- VV-- V-V- VV-
V-V- VV-- V-V- VV-
Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

НАСРИЙ БАЁН

- Сенсиз менга баҳор ажаб бир дўзахга айланибди
– гуллари ўтдек ёндирса, оқ ғунчалари муздек совуқ
забтига олдиради.

• Баҳор сенсиз дўзахга ўхшаса, ажаб эмас, зотан жаннатда ҳам висолинг бўлмаса, дўзахнинг айна ўзидир.

• Кўз ёшларимнинг излари юзимда йўл-йўл бўлиб, гўё ҳаёлинг қўшини кўзимга келишига йўл очди.

• Ширин лабингдан аччиқ сўз чиқиши ажаблаларли эмас. Зотан, ширин меванинг данаги одатда аччиқ бўлади.

• Кўнгил вужуд панжасининг қотиб қолган, нотавонлигини билгач, фано кучидан мадад истамоқда.

• Навоийни эгни яланг (кийимсиз) деманг, унга фано бўйраси палос, бало харсанг тоши эса юмшоқ ёстиқдек бўлган.

• Фалак бу кеча гўё шохнинг оти олдидан ўн кечалик ойни қўлида болтадек ушлаб пўшт-пўшт айтиб келувчи хабарчи бўлди.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Алишер Навоийнинг “Муншаот” асаридаги мактубларнинг асосий қисми Султон Хусайн Бойқарога юборилганини биламиз. Бу мактублар ўзбек мумтоз насрининг энг сара намуналари бўлиш баробарида, икки маслакдош дўст, икки давлат таянчи, икки ижодкорнинг муносабатлари ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

“Муншаот”нинг дастлабки тўрт мактуби тўрт фаслнинг тасвирига бағишланган. Жумладан, биринчи мактубда муаллиф Наврўз айёмида бошига тоғ сайри ҳавоси тушиб, у ерда гўзал бир масканни топгани, аммо бу хушхаво маскан дўст дийдорисиз дўзахнинг айна ўзи эканини қайд қилиб, дийдор умидида қуйидаги сатрлар билан шохни таклиф

қилади: “Ва лекин ул баҳори ҳаёт суҳбатидин айру лаола аҳбоб жонига доғ ўртагали шуълае ва ҳар қатра асҳоб ҳаёти шамъини ўчургали Дажлае эрди. Густохлик юзидин фалонни қуллуққа ййборилди, агар кўҳнавард ашҳабни қулла азиматиға сурулса ва анинг хоро шикоф тувоғидин секриган ўт била барқ ламъасидек мунтазирлар кўзларин ёрутулса, тоғдин кўёш чиққондек бўлғай ва баҳордин гул очилғондек кўрунғай”.

Таҳлил қилинаётган ғазал ҳам худди шу муносабат билан ёзилгани сабабли, мазкур мактубнинг шеърӣ давомига ўхшайди. Чунки бунда ҳам баҳор фасли дўст дийдорисиз дўзахдан нишон беради, очилган атиргуллар бозиллаб турган чўғдек қалбини ўртаса, оппоқ гуллаган дарахтлар музтоғлардек кўнгилни бу манзара томошасидан совутади. Қолаверса, қиёмат куни ҳам мўминларнинг умиди – Ҳақ таоло жамолини кўриш. Агар илоҳий жамол жаннатда ҳам кўриниш бермаса, жаннатнинг дўзахдан фарқи қолмайди. Соғинч ва муштоклик, ҳижрон ва айрилиқ азоби ҳар қандай жаҳаннам қийноқларидан ҳам аламли:

*Баҳор сенсиз йлутур манга ажаб дўзах,
Қизил гул анда ўту оқ шукуфалардур ях.*

*Баҳор сенсиз агар дўзах ўлса тонг эрмас,
Бихишт ичинда лиқо бўлмаса, эрур дўзах.*

Учинчи байтда гўзал шоирона тасвирга дуч келамиз: дийдорга мушток ва интизор бўлган лирик қаҳрамон дўстининг ҳаёлини кўз ўнгида жонлантриш учун ҳаракат қилмоқда. Тинмай оқаётган кўз ёшлари эса тарам-тарам бўлган ажинлардан оқиб тушиб, гўёки унинг ҳаёли келиши учун йўл очмоқда:

*Хаёли хайли кўзумга келургадур гўё,
Юзумки йўл-йўл ўлуттур сиришкдин рах-рах.*

Тўртинчи байт ширин лаб ва аччиқ сўз тазоди асосида қурилган. Бу тазод мумтоз адабиётда жуда кўп қўлланилган. Жумладан, Ҳофиз Шерозий машҳур "Агар он турки шерозий..." ғазалида бу маънони қуйидагича ифодалаган:

*Агар дашном фармой в-агар нафрин, дуо гўям,
Чавоби талх мезебад лаби лаъли шакархоро.*

(Таржимаси:

*Агар дашном берарсан ёки қарғарсан, дуо қилгум,
Ширин лабларга аччиқ сўз берар пардозу орони.)*

Шерозлик ринддан илҳомланган хиротлик турк айлани шу маънога янги тасвир воситалари, янги маънавий санъатлар ёрдамида бутунлай бошқача ранг ва тус берган. Кўклам тасвирига мос ҳолат ва кайфиятни вужудга келтириб, анъанавий тимсоллар замирида бадий – нодир бир манзарани чиза олган. Икки марта қўлланилган "ғариб" сўзи биз ўрганиб қолган мусофир маъносидамас, балки янги, ажиб, нодир каби маъноларни ифодалаб, тажнис ҳодисасини вужудга келтирган. Аччиқ данакли мева ширин бўлиши ҳақидаги далил (хусни таълил санъати) орқали бу аччиқ сўзлар ёрнинг лабини янада ширинроқ қилишига нозик ишора қилинганки, бу ҳам шоирнинг маҳоратидан дарак беради:

Ғариб келмади ширин лабингга аччиғ сўз,
Эмас ғариб чучук мева бўлса хоста талх.

Кейинги икки байтда шоир ўзи энг яхши кўрган мавзу – фано бўлиш ҳақида сўз юритади. Кўнгилнинг маънавий сулуки ва руҳоният оламидаги юксалишларида жисмоний қувват етарли эмас. Нафсни поклаш йўлидаги риёзатларни чекиш учун жисмоний қувватдан кўра руҳий қувват кўпроқ асқотади. Бунинг учун инсон ўзидаги такаббурлик, манманлик, ёлғон, риёкорлик, ҳасад, ширк, лаганбардорлик, ғофиллик... каби ёмон хислатлардан холи бўлиб, тавозе, садоқат, мухаббат, қаноат, маърифат, раҳмдиллик, бағрикенглик каби хислатларни тарбиялаши керак. Худони бир лаҳза ҳам ёддан чиқаришга йўл қўймайдиган ҳамда Аллоҳдан ўзга кишидан таъма умидини узган, ўзини тупроқдан ҳам паст ҳисоблаб, хокисорликдан олам босиб ўтадиган ерга айланган зотлар ўзгаларнинг мол-дунёси, куч-қувват, амал ва мансаб-мартабаси ҳам эпломмаган эътибор ва эҳтиромга сазовор бўлади. Қолаверса, одил султонлар ҳам кўпроқ бечора ва мискинларга шафқат ва мурувват кўрсатадилар. Бинобарин, Навоий ёрнинг дийдорига фақат ўзининг фонийсифатлиги ва балокашлиги туфайли ҳақли эканини таъкидлайди:

*Навоий эгни ялангдур демангки, бордур анга
Фано ҳасири, бало хораси насиж ила нах.*

Тахаллусдан кейинги байтда баҳорни байрамга айлантирган, дийдорига муштоқ этган зот – Султон Ҳусайн дўстнинг даъватини ижобат қилиб, кечаси қадам ранжида қилгани тасвирланади. "Ночах" – ўзбек тилида ойболта дегани. Ўн кунлик ойни султоннинг йўлини бўшашиб бораётган тун ясовули қўлидаги ойболтага ўхшатиб, ҳам ташбиҳи музмар (яширин ташбиҳ) ва ҳам ийҳом санъатининг гўзал намунасини яратган:

Магар шаҳ ашҳаби оллинда пайк бўлди сипехр
Ки, қилмиш ўн кечалик ойни эгнида ночах.

Умуман, Навоий қайси мавзуда қалам тебратмасин, бадият масаласи ҳамиша бирламчи мезон бўлиб қолаверган. Мазмунига кўра ғазал-даъватнома бўлган ушбу асар ҳам шунчаки ёзилган эмас. Бундаги фалсафий-ирфоний маънолар, руҳий-психологик кечинмалар, автобиографик унсурлар шундай қоришиқ келтирилганки, истаган маънода таҳлил ва таъвил қилиш мумкин. Энг муҳими, бу ғазал бадий-эстетик завқни ошириб, дидни нозиклаштиради. Бадий асар яратишдан ҳам асосий мақсад шу.

**“ЭЙ НАВОИЙ, ПАНД ЭШИТ,
ЁР ИСТАМА БИСЁР ШҲХ...”**

«Ғаройиб ус сугар», 109-ғазал

Тонг эмастур, бўлса ҳар сарви парирухсор шўх,
Лек эрур сарви парируём менинг бисёр шўх.

Гар менинг шўхи ситамкорим паризод ўлмаса,
Мумкин эрмас одамий бўлмоғлиғ ул миқдор шўх.

Турмаса қон бу кеча кўксум шикофидин, не тонг
Ким, эрур кўнглумга кирган чобуки айёр шўх.

Ваҳ, не тонг ҳар лаҳза бетоқатлиғимким, дилбарим
Бовужуди хусн, ҳам ширин эрур, ҳам бор шўх.

То етишгай жонга еткурган кўнгулга юз бало,
Шукр этарменким, насиб ўлмиш манга дилдор шўх.

Шўхлардин туз қадам қўймоқ чу келмас, воқиф ўл
Ким, ситамгар чобукедур чархи кажрафтор шўх.

Гар десангким, жонга етмай ҳар замон бир жаврдин,
Эй Навоий, панд эшит, ёр истама бисёр шўх.

ЛУҒАТ

Парирухсор – соҳибжамол, чехраси париларники-
дек гўзал

Ул миқдор – унчалик

Шикоф – тешик

Не тонг – не ажаб

Туз – тўғри

Воқиф – огоҳ

Чобук – чаққон

Панд – ўғит, насиҳат

ҒАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Сарвиқомат паричеҳралар шўх бўлишса, ажаб-мас, аммо менинг гўзалим жуда ҳам шўх.

• Менинг золим шўхим паризод экани шубҳасиз, чунки одам боласи бунчалик шўх бўлиши мумкин эмас.

• Бу кеча кўксим жароҳатидан қон тўхтамай оқса ажабмас. Негаки кўнглимга кирган ул чобуки айёр жуда шўхдир.

• Ҳар лаҳзада бетоқат бўлишимга ажабланманг. Менинг ёрим ҳам гўзал, ҳам ширинсўз ва ҳам жуда шўх бир дилбар.

• Жону кўнглимни юз балога гирифтор этса ҳам менга шўх бир дилдор насиб этмиш деб шукр қиламан.

• Шўхлар ҳеч қачон тўғри қадам қўймайдилар, эгриқадам фалақдан огоҳ бўлким, аслида, золим ва ситамгар бир чобукдир.

• Эй Навоий, ҳар замон етажак жабру жафолар дастидан жонингдан тўймоқни истамасанг, ўғитимга қулоқ солиб, жуда шўх бўлган ёринг бўлишини орзу қилма.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ғазални мажозий муҳаббат тараннуми сифатида баҳолаш мумкин. Унда маҳбуба сарви парирўй, шўхи ситамкор, чобуки айёр, ширин ва шўх дилбар, дилдор каби истиоралар билан сифатланади. Бу истиоралар радиф вазифасини бажарган шўх сифатининг турли қирраларини очишга хизмат қилган.

Алишер Навоий кундалик ҳаётда табъи ҳазил-мутойибага мойил шахс сифатида танилган. Замондошлари Хондамир, Зайниддин Маҳмуд Восифий, Мирзо Бобур асарларида Навоийнинг мутойибаларига алоҳида ўрин ажратишган. Қолаверса, шоирнинг ўзи ҳам суҳбатдошларидаги юмор ва қулуга мойил хислатларини қадрлаб, буни алоҳида таъкидлаган. Жумладан, энг яқин кишилари ҳақида ёзган учта хотира- биографик асарнинг икkitасида ("Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад", "Ҳамсат ул-мутаҳаййирин") мутойибаларга алоҳида ўрин берилган. "Мажолис ун-нафоис" да замондош шоирлар зикрига бағишланган бобларда шўхтабълик хислати алоҳида таъкидланган: "Мавлоно Ховарий – самарқандлиғдур ва дарзигарликка (тикувчилик)

Магар шаҳ ашҳаби оллинда пайк бўлди сипехр
Ки, қилмиш ўн кечалик ойни эғнида ночах.

Умуман, Навоий қайси мавзуда қалам тебратмасин, бадият масаласи ҳамиша бирламчи мезон бўлиб қолаверган. Мазмунига кўра ғазал-даъватнома бўлган ушбу асар ҳам шунчаки ёзилган эмас. Бундаги фалсафий-ирфоний маънолар, руҳий-психологик кечинмалар, автобиографик унсурлар шундай қоришиқ келтирилганки, истаган маънода таҳлил ва таъвил қилиш мумкин. Энг муҳими, бу ғазал бадий-эстетик завқни ошириб, дидни нозиклаштиради. Бадий асар яратишдан ҳам асосий мақсад шу.

**“ЭЙ НАВОИЙ, ПАНД ЭШИТ,
ЁР ИСТАМА БИСЁР ШҲХ...”**

«Ғаройиб ус сиғар», 109-ғазал

Тонг эмастур, бўлса ҳар сарви парихсор шўх,
Лек эрур сарви парирўюм менинг бисёр шўх.

Гар менинг шўхи ситамкорим паризод ўлмаса,
Мумкин эрмас одамий бўлмоғлиғ ул миқдор шўх.

Турмаса қон бу кеча кўксум шикофидин, не тонг
Ким, эрур кўнглумга кирган чобуки айёр шўх.

Ваҳ, не тонг ҳар лаҳза бетоқатлиғимким, дилбарим
Бовужудди ҳусн, ҳам ширин эрур, ҳам бор шўх.

То етишгай жонга еткурган кўнгулга юз бало,
Шукр этарменким, насиб ўлмиш манга дилдор шўх.

Шўхлардин туз қадам қўймоқ чу келмас, воқиф ўл
Ким, ситамгар чобукедур чархи кажрафтор шўх.

Гар десангким, жонга етмай ҳар замон бир жаврдин,
Эй Навоий, панд эшит, ёр истама бисёр шўх.

ЛУҒАТ

Парирухсор – соҳибжамол, чеҳраси париларники-
дек гўзал

Ул миқдор – унчалик

Шикоф – тешик

Не тонг – не ажаб

Туз – тўғри

Воқиф – огоҳ

Чобук – чаққон

Панд – ўғит, насиҳат

ҲАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V-

-V-- -V-- -V-- -V-

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

НАСРИЙ БАЁН

• Сарвиқомат паричеҳралар шўх бўлишса, ажаб-
мас, аммо менинг гўзалим жуда ҳам шўх.

• Менинг золим шўҳим паризод экани шубҳасиз,
чунки одам боласи бунчалик шўх бўлиши мумкин
эмас.

• Бу кеча кўксим жароҳатидан қон тўхтамай оқса
ажабмас. Негаки кўнглимга кирган ул чобуки айёр
жуذا шўхдир.

• Ҳар лаҳзада бегоҳат бўлишимга ажабланманг.
Менинг ёрим ҳам гўзал, ҳам ширинсўз ва ҳам жуذا
шўх бир дилбар.

• Жону кўнглимни юз балога гирифтор этса ҳам
менга шўх бир дилдор насиб этмиш деб шукр қила-
ман.

• Шўхлар ҳеч қачон тўғри қадам қўймайдилар,
эгриқадам фалақдан огоҳ бўлким, аслида, золим ва
ситамгар бир чобукдир.

• Эй Навоий, ҳар замон етажак жабру жафолар да-
стидан жонингдан тўймоқни истамасанг, ўғитимга
қулоқ солиб, жуذا шўх бўлган ёринг бўлишини орзу
қилма.

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

Ҳазални мажозий муҳаббат тараннуми сифати-
да баҳолаш мумкин. Унда маҳбуба сарви парирўй,
шўҳи ситамкор, чобуки айёр, ширин ва шўх дилбар,
дилдор каби истиоралар билан сифатланади. Бу ис-
тиоралар радиф вазифасини бажарган шўх сифати-
нинг турли қирраларини очишга хизмат қилган.

Алишер Навоий кундалик ҳаётда табъи ҳа-
зил-мутойибага мойил шахс сифатида танилган.
Замондошлари Хондамир, Зайниддин Маҳмуд Воси-
фий, Мирзо Бобур асарларида Навоийнинг муто-
йибаларига алоҳида ўрин ажратишган. Қолаверса,
шoirнинг ўзи ҳам суҳбатдошларидаги юмор ва
кулгуга мойил хислатларини қадрлаб, буни алоҳи-
да таъкидлаган. Жумладан, энг яқин кишилари
ҳақида ёзган учта хотира-биографик асарнинг ик-
китасида (“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Ҳамсат
ул-мутаҳаййирин”) мутойибаларга алоҳида ўрин
берилган. “Мажолис ун-нафоис” да замондош шoir-
лар зикрига бағишланган бобларда шўхтабълик хи-
слати алоҳида таъкидланган: “Мавлоно Ховарий –
самарқандлиғдур ва дарзигарликка (тикувчилик)

мансуб эрди. Бадихани равон айтур эрди ва табъи хейли шўх эрди”.

Шу билан бирга Навоий ҳазил-мутуойибада ҳаддан ошмаслик, мутуойибалар ҳамиша одоб доирасида бўлиши тарафдори бўлган¹. Аммо ғазалда шоир ўзининг ёрини васф этаркан, уни “бисёр шўх” экани, бу даражадаги шўхлик одам боласи қўлидан келмаслигини мамнун ва мафтун ўлароқ алоҳида қайд этади:

*Тонг эмастур, бўлса ҳар сарви парирухсор шўх,
Лек эрур сарви парирўюм менинг бисёр шўх.*

*Гар менинг шўхи ситамкорим паризод ўлмаса,
Мумкин эрмас одамий бўлмоғлиғ ул миқдор шўх.*

Маълум бўладики, бу “шўх”лик, аслида, паризод наслидан бўлган, ғайб оламига тегишли илоҳий бир хилқатнинг сифати экан. Ирфоний манбаларда шўхлик сифати одатда илоҳий жазба ғалабаси ҳамда ғайбий илтифотларга нисбатан қўлланилган. Хўш, жазбанинг ўзи нима? Устозимиз Нажмиддин Комилов жазбани сўфийлик истеъдоди сифатида баҳолаб, жумладан, шундай деганлар: “Жазба – бу инсондаги алоҳида илоҳсеварлик майли, руҳий ва тафаккурий-шуурий бир таважжуҳдир... Жазба – тортиш, Ҳақнинг бандаларига ва бандаларнинг Ҳаққа интилиши, иродани Илоҳга боғлайдиган дард. У кўнгилни бетоқат этиб, факру фано йўлига етаклайверади. Жазба қанча кучли бўлса, солиқ шунча тез тариқат одобини ўзлаштириб, қалб кўзи

¹ Ушбу масала бўйича батафсил маълумот олишни хоҳловчилар таниқли олим А.Абдуғафуровнинг “Навой сатираси” (“Фан”, 1996) китобига мурожаат қилишлари мумкин.

очилади, ҳолга киради” (Н.Комилов, “Тасаввуф”, 33-бет).

Бу таърифдан маълум бўладики, ғазалда таърифланган маҳбубанинг шўхликлари илоҳий муҳаббат дардини кучайтириш ва кўнгилни поклаш учун бир восита. Бу шўхнинг кўнгилни макон тутиши ҳамда чок бўлган сийнадан қон оқишининг тўхтамаслиги ҳам шу дарднинг ғалаёни, иштиёқнинг зўрайишидан нишона:

*Турмаса қон бу кеча кўксум шикфидин не тонг
Ким, эрур кўнглумга кирган чобуки айёр шўх.*

Кейинги икки байтда шўхтабъ ёрга дилбар ва дилдор истиоралари нисбат берилган. Бу сифатлар сиртдан бир-бирига яқин бўлса-да, ирфоний тилда бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди. Фахридин Ироқий талқинига кўра, дилбарлик – кўнгилда муҳаббат дарди, андуҳ ва ғуссани кўпайтирувчи, бепарволиги, истиғноси билан солиқни қабз ҳолига тушириш бўлса, дилдорлик – ошиқ кўнглида сурур, умид ва муҳаббат туйғуларини кучайтирувчи, меҳрибонлиги ва ғажўрлиги билан солиқни баст ҳолига тушириш демакдир. Шунинг учун ошиқ ўз шўхининг дилбарлигидан бетоқатлиги ошиб кетса, дилдорлиги юз тутган чоғларда кўнгилга юз бало юзланса-да, бу балоларни шукроналик билан қабул қилади:

*Ваҳ, не тонг ҳар лаҳза бетоқатлиғимким, дилбарим
Бовужуди хусн, ҳам ширин эрур, ҳам бор шўх.*

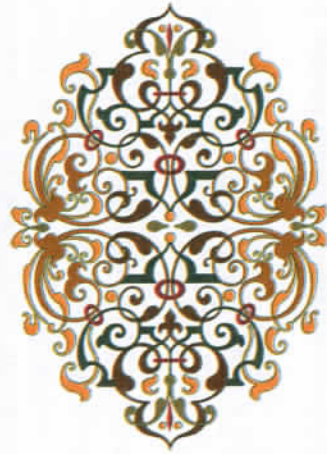
*То етишгай жонга еткурган кўнгулга юз бало,
Шукр этарменким, насиб ўлмиш манга дилдор шўх.*

Мавъиза оҳангидаги олтинчи байтда шўх сифати салбий оҳанг касб этади. Бу байтда шўх сўзи бета-йинлик, тутуриқсизлик, алдоқчилик каби хусусиятларни ҳам ўзида жамлаши мумкинлиги билвосита кўрсатиб ўтилган. Шу орқали шоир бир сўзнинг ҳам ижобий, ҳам ирфоний-фалсафий, ҳам салбий маъноларини бир ғазалда ифодалаш маҳоратини намойён этган:

*Шўхлардин туз қадам қўймоқ чу келмас, воқиф ўл
Ким, ситамгар чобукедур чархи кажрафтор шўх.*

Хулоса қилувчи мактаъда шоир ўзига “ёр иста-ма бисёр шўх” деб ўғит беради. Шўхни қайси маънода қабул қилсак ҳам бу ўғит аини ҳақиқат бўлиб чиқаверади: ахлоқ нуқтаи назаридан шўхтабълик ҳаддан ошса, эътибор ва эҳтиром, виқор йўқолади; ирфон нуқтаи назаридан шўхлик – илоҳий жазба кучайса, солиқ мажнунсифат бўлиб, жамият уни қабул қилмай қолади:

*Гар десангким жонға етмай ҳар замон бир жаврдин,
Эй Навоий, панд эшит, ёр истама бисёр шўх.*

“ВАҲКИ, ҲИЖРОН ШАРБАТИДИН БИЗГА БЎЛДИ КОМ ТАЛХ...”

«Ғаройиб ус сиғар», 110-ғазал

Ваҳки, ҳижрон шарбатидин бизга бўлди ком талх,
Ҳар киши заҳр ичса бўлғай ком анга ноком талх.

Ҳажр етса май била дедим овунғаймен, валеқ
Ёрсиз бор эрмиш ичмақ бодайи гулфом талх.

Шоми ҳажримдин не оғаҳ улки ҳижрон тунлари
Тонгға тегру тўкмади шўробани бир шом талх.

Шарбати сабр отини тутмангки, бир ой ҳажридин
Оғзима ҳайвон зулолин айламиш айём талх.

Оғзидин аччиғ сўз айтиб зоҳир этса заҳри чашм,
Айб эмастур писта шўру тонг эмас бодом талх.

Жоми ҳижрон чекқали билдимки, жавринг саъб
эмас,

Май неча талх ўлса, кўрмас они заҳр ошом талх.

Носабур ўлмас кўнгулга етса хуноби фиروق,
Не учунким талх май ичкандин ўлмас жом талх.

Умр шахди бас чучукдур, лекин охир қилмаса
Марг заҳри бирла они даҳри нофаржом талх.

Васл жомидин Навоий элга бўлди баҳра нўш,
Ваҳки, ҳижрон шарбатидин бизга бўлди ком талх.

ЛУҒАТ

Ком – ҳалқум
 Ноком – ноиллож
 Гулфом – қизил, гул рангида
 Тегру – -гача
 Шўроба – шўр сув; маж.:йиғи
 Ҳайвон зулоли – ҳаёт суви
 Саъб – қийин
 Захрошом – заҳар ютувчи
 Носабур – сабрсиз
 Ҳуноб – қонли ёш
 Шаҳд – асал, ширинлик
 Даҳр – дунё
 Нофаржом – фоний
 Баҳра – насиб
 Нўш – ҳаёт суви

ҲАЗАЛ ВАЗНИ

Рамали мусаммани маҳзуф

-V-- -V-- -V-- -V--
 -V-- -V-- -V-- -V--

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

НАСРИЙ БАЁН

- Эвоҳ, ҳижрон шарбатидан бизнинг оғзимиз аччиқ бўлди. Кимки заҳар ичса, унинг оғзи истаса-истамаса аччиқ бўлади.
- Ҳижрон пайти май билан овунгайман дегандим. Аммо ёрсиз ичилган қизил шароб ҳам аччиқ бўларкан.

- Ҳижрон кечалари шомдан тонггача аччиқ кўз ёш тўкмаганлар менинг ҳижрон шомидоғи ҳолимадан қандай огоҳ бўлсин?!

- Сабр шарбатини зинҳор тилга олмангки, бу фурсатда бир ой ҳижронидо оғзимга ҳагто ҳаёт суви аччиқ таъм бермоқда.

- Оғзидан аччиқ сўз чиқиб, заҳарли нигоҳ ташлашлари айб эмас. Ахир, кўпинча писта – шўр, бодом- аччиқ бўладику?!

- 6. Ҳижрон бодасини ичиб, шуни билдимки, жавру жафоларингни чекиш унча қийин эмас экан. Заҳар ичиб юрган кишига шаробнинг аччиқлиги билинмайди.

- Кўнгилга фироқда тўкилган қонли ёшлар етиб боргач, ортиқ тоқатсизланмайди. Чунки аччиқ май ичгангандан сўнг кейинги жомлар аччиқлиги билинмайди.

- Умр – асалдек ширин, лекин уни барибир бу фони дунё ажал заҳри билан аччиқ қилади.

- Эй Навоий, эл висол шаробидан баҳраманд бўлиб, гўё қайта тирилди. Эвоҳ, ҳижрон шарбатидан бизнинг оғзимиз аччиқ бўлди.

ҲИҶРОН ВА ИЗОҲЛАР

Мавлоно Жомийнинг "Фотиҳат уш-шабоб" девонидан куйидаги матлаъ билан бошланадиган "талх" радифли ғазал жой олган:

Эй бе лаби туам ба даҳон қанди ноб талх,
 Дар коми чом бе лаби лаълат шароб талх.
 Таржимаси:

Эй, қанд лабларингсиз эрур комда тахир
 Ҳам лаъл лабларингсиз у май жомда тахир.

Устозининг ушбу ғазалига жавоб ёзган Навоий ғазал вазни ва қофиясини ўзгартиради: Жомийнинг ғазали музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида бўлса, Навоийнинг жавобияси рамали мусаммани маҳзуфда битилган. Равий ҳарфи Жомий ғазалида “бе” ҳарфи бўлса, Навоий ғазалида “мим” ҳарфи равий ҳарфи вазифасини бажарган. Шунинг баробарида, Навоий томонидан ғазалнинг умумий руҳи ҳамда радифни сақланган ҳолда “талх” ғазалининг “туркона тавр”и яратилган:

*Ваҳки, ҳижрон шарбатидин бизга бўлди ком талх,
Ҳар киши заҳр ичса бўлғай ком анга ноком талх.*

Жомийнинг ғазалида тазод санъати унсурлари етакчилик қилади. Жумладан, унинг ғазали матлаъида қанд билан ёрнинг лаби қарама-қарши қўйилиб, талх сифатига урғу берилган ҳолда ёр лабининг ширинлигига ишора қилинади. Навоий ғазалида эса, барча маъно ва мазмунлар, тасвир ва ўхшатишлар радиф вазифасини бажараётган талх сўзининг маъно меҳвари атрофида айланади. Матлаъда хусни таълил ёрдамида ҳижрон “шарбат”и заҳардек қаттол эканлиги айtilган бўлса, кейинги байтда ёрнинг ҳижронидида ичилган ширин шароб ҳам аччиқ туюлиши таъкидланган:

*Ҳажр етса май била дедим овунғаймен, валеқ
Ёрсиз бор эрмиш ичмак бодайи гулфом талх.*

Ҳижроннинг аччиқ азобларини ҳамма ҳам ҳис этавермайди. Ҳижрон – шунчаки айрилиқ, кимнидир бир муддат кўролмай қолиш, оддий соғинч эмас. Ҳолбуки, соғинч ва дийдор талабининг ҳам

ўзига яраша қийноқ ва азоблари бор. Ҳаётдаги таъинч нуқтасини йўқотган, яшашга мазмун бағишлаб турган умидидан мосуво бўлган, бутун вужуди билан талпиниб турган жойида рад этилган инсонгина ҳижрон азобини билади, айрилиқнинг ниҳоясиз шомлари кўнглидаги орзу ва умид чироқларини сўндиргач, аччиқ-аччиқ кўз ёш тўкишдан бошқа чораси қолмаган бечоралар бу дардни жондан ҳис қилишади:

*Шоми ҳажримдин не оғаҳ улки ҳижрон тунлари
Тонгға тегру тўкмади шўробани бир шом талх.*

Ҳижрон шарбатини тотган кишига сабрнинг аччиқ шарбати ҳам фойда бермайди. Сабр, “Маҳбуб ул-қулуб”да зикр этилганидек, “ошиқларга маразедур қотил ва беморларга заҳредур ҳалоҳил... Йўли бодиясида зулумоти офат, Хизрдек ани қатъ қилгонга баҳра зулоли ҳаёт”. Ишқ аҳли учун қаттол дардга ўхшаган сабр шарбатини тотган киши оқибат Ҳизр чашмасига етмоғи мумкин, аммо ойдайдигўзал ёрнинг ҳижронидида ҳатто оби ҳаёт ҳам ошиқнинг оғзига ўлим шарбатидек аччиқ таъм бермоқда. Қолаверса, ҳижронда ўтадиган абадий ҳаётдан не наф?! Бундай ҳаётдан ўлим афзал эмасми?!

*Шарбати сабр отини тутмангки, бир ой ҳажридин
Оғзима ҳайвон зулолин айламиш айём талх.*

Ёр висолисиз яшашдан кўра ўлимни афзал билган шоир бу ғояни янада ривожлантириб, қуйидаги байтда ҳаёт ва ўлим ҳақидаги фалсафий қарашларини баён этади:

*Умр шахди бас чучукдур, лекин охир қилмаса
Марг захри бирла они дахри нифаржом талх.*

Бу маънолар Шайх Саъдийнинг ғазалида қуйи-
дагича баён этилган:

*Бечора одамий, ки агар худ ҳазор сол
Муҳлат биёбад аз ажалу комрон шавад..*

*Ҳам оқибат чу навбати рафтан ба вай расад,
Бо сад ҳазор ҳасрат аз ин жо равон шавад.*

(Мазмуни: Шўрлик одамий зот минг йил яшаб, ўз
мақсадига эришган чоғда ҳам, бир куни кетиш нав-
бати етганда, юз минг ҳасрат билан бу дунёни тарк
этади).

Мақтаъда Навоий раддул-матлаъ санъатини
қўллаб, матлаъдаги биринчи мисрани ғазалнинг
сўнгида айнан келтирган. Биринчи байтда ҳижрон
шарбатидан тотган ошиқ ўлим талвасасига тушган
кишидек оғзи аччиқ бўлгани баён этилганлигини
қайд этиб ўтдик. Мазкур ҳолат ва кайфият ғазал-
да байтма-байт тадрижий равишда кучайтирилиб,
мақтаъда бу ҳолат ишқ аҳли ичра фақат Навоийга
хос эканлиги таъкидланади. Навоий ҳам эл қато-
ри висол жомидан баҳраманд бўлиши мумкин эди,
аммо унга бошқа шарбат – ҳижрон шарбати насиб
этган. “Риёз ус-солиҳин”да келтирилишича, фа-
ришталар Ҳақ таолодан Одам болаларининг азиз ва
мукаррам эканлигининг сабабини сўраганида Ал-
лоҳ таоло “бу бандаларимнинг тотган ҳижрон шар-
бати уларни бу мақомга кўтарди”, деб жавоб берган
экан. Шу сабабдан бўлса керак, Навоий элнинг ви-

сол шарбатидан кўра, оғзини аччиқ қилган ҳижрон
шарбатини афзал билиб, фикрини қуйидагича ҳуло-
салайди:

*Васл жомидин Навоий элга бўлди баҳра нўш,
Ваҳки, ҳижрон шарбатидин бизга бўлди ком талх.*

МУНДАРИЖА

56-ғазал. Сўзи ҳажринг ичра ҳар дам заъфлиғ жисмим ёниб	3
57-ғазал. Хаста жоним заъфин англа, кўнглум афғонин кўруб	9
58-ғазал. Кўз ёшим бўлди равон бир наргиси жоду кўруб	16
59-ғазал. Ўлукни тиргузур лаълинг Масиҳосо калом айлаб	23
60-ғазал. Қон ёшим йўлунгда томмайдур кўзум гирён бўлуб	30
61-ғазал. Кимса ёри бирла хуштур гам дейишиб мунграшиб	36
62-ғазал. Кезармен кўйида йиллар назар ҳолимга солғай деб	43
63-ғазал. Дам-бадам жоми тараб ғайр ила ул моҳ чекиб	48
64-ғазал. Не махласим бор анинг ишқидин канора қилиб	54
65-ғазал. Ул ой қасдима тийғи буррон чекиб	61
66-ғазал. Чобукум рахш уза ҳижрон йўлида пўя қилиб	67
67-ғазал. Мендин ул чобукнинг, эй пайки сабо, майдонин ўп	73
68-ғазал. Зулфу юздин сунбулунгни гул уза тарқатма кўп	79
69-ғазал. Қасри жоҳингга сипеҳр авжиде айвон бўлди тут	86
70-ғазал. Эй кўнгул, ул аҳди ёлгон меҳр шартин қилди тут	94
71-ғазал. Кел-кел, эй қурбон кўнгул, ул қоши ё меҳрин унут	99
72-ғазал. Оҳким, ул ошно бегона бўлди оқибат	105
73-ғазал. Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот	112
74-ғазал. Тийра кулбамга кириб, жоно, ўлумдин бер нажот	119
75-ғазал. Кўзум учарки, ҳумоюн юзунгни кўргай бот	125
76-ғазал. Эй кўнгул, ёр ўзгалар домига бўлди пойбаст	131
77-ғазал. Субҳ эрур соқию мен махмурмен, сен майпараст	138
78-ғазал. Жунун тоши уруб ҳар ён янги доғимни афғор эт	144
79-ғазал. Вужудум ўртадинг, эй ишқ, эмди тарким тут	150
80-ғазал. Кўнглум олди бир парипайкар малаксиймо йигит ..	157
81-ғазал. Маст чиқти яна ул қотили бебок йигит	164
82-ғазал. Ёна солди ҳажр ҳам тан, ҳам кўнгул, ҳам жонға ўт	170
83-ғазал. Ваҳки, ҳажринда жаҳон бўлди кўзумга зулмот	176
84-ғазал. Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт	182

85-ғазал. Хирмани рухсорига солмиш майи гулнори ўт	188
86-ғазал. Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонға тушти ўт	193
87-ғазал. Войким, душмандек ўлди аҳлидин бегона дўст	198
88-ғазал. Бош кўярмен кўп аёгинда май ичсам пайваст	205
89-ғазал. Қачонки ул бутти ширин калом қилди ҳадис	213
90-ғазал. Нутқи жон бермак қилур ул лаъли хандон бирла баҳс	220
91-ғазал. Менинг жунунума гар ул пари эрур боис	227
92-ғазал. Бузуғ кўнгулга фано бўлса ком, чексун ранж	234
93-ғазал. Эй гадойининг гадойи барча аҳли тахту тож	240
94-ғазал. Чарх изинг тардига қилди кавкаби сайёр харж	247
95-ғазал. Майи лаълинг эрур жон бирла мамзуж	253
96-ғазал. Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач	259
97-ғазал. Жамолин васф этармен ҳамдамим ул гульузур ўлғач	266
98-ғазал. Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач	272
99-ғазал. Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ич	278
100-ғазал. Фақр аҳлиға подшо муҳтож	284
101-ғазал. Зиҳи тилинг ана афсаҳ тақаллумида фасиҳ	290
102-ғазал. Баданға келмади то азми кўюнг айлади руҳ	296
103-ғазал. Кўнгулни муғбача олди, муғона тут ақдох	303
104-ғазал. Нега кўргузди совуғ оху сарин рухсор субҳ	309
105-ғазал. Рўзаву гул еттию ичмас ул ой гулгун қадаҳ	316
106-ғазал. Эй манга жонбахш гулбарги тарингдин тоза руҳ ..	323
107-ғазал. Гадойи фақр ила сўз айта олмас подшо густох	330
108-ғазал. Баҳор сенсиз ўлуттур манга ажаб дўзах	338
109-ғазал. Тонг эмастур, бўлса ҳар сарви парирухсор шўх	345
110-ғазал. Ваҳки, ҳижрон шарбатидин бизга бўлди ком талх	351

Илмий нашр

Олимжон Давлатов

МАЪНОЛАР ХАЗИНАСИ

Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар

Нашр учун масъул: Равшан Хайдаров

Муҳаррир: Одил Икром

Мусахҳих: Шохрӯз Мўминзода

Техник муҳаррир: Диёра Абдужалилова

Дизайнер: Баҳриддин Бозоров

Саҳифаловчи: Акмал Фармонов

“TAMADDUN” нашриёти. 100029, Тошкент шаҳри,
Навоий кўчаси 30-уй.

Нашриёт лицензияси рақами АИ №247.

02.10.2013 йилда берилган.

Босишга рухсат этилди 01.02.2021 й. Бичими 84*108^{1/32}
Самбга гарнитураси. Шартли босма табоғи 18.9.

Нашриёт табоғи 18.5 Адади 10 000 нусха.

Буюртма № 203-21.

«Credo Print» МЧЖ

китоб фабрикасида чоп этилди

Тошкент ш., Боғишамол к. 160.

www.credoprint.uz

